

GODIŠNJAK
Jun 2022.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2022

Godina XVI / Broj 27 / Jun 2022.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

doc. dr Stevan Nedeljković

Redakcija:

prof. dr Dobrivoje Stanojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

prof. dr Jasna Veljković,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

prof. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Anita Burgund Isakov,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Jelena Lončar

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Goran Tepšić

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Marko Dašić

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Stefan Surlić

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

50 primeraka

Priprema i štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

POLITIKOLOGIJA

- Marko Dokić – Politička i socijalna teorija Vilijama Grejama Samnera 11
- Tijana Perić Diligenski – Politizacija psihijatrije kao determinanta
političkog nasilja: ogled o disciplinovanju disidenata. 35

MEĐUNARODNI ODNOSI

- Đurđica Stanković, Milica Topalović – Kineska inicijativa „Pojas i put”
kao novi model uspostavljanja odnosa između NR Kine i Republike Srbije 51
- Jelena Vičentić – Razvoj i dekolonijalni zaokret: pristup, pojmovi,
kritike i alternative. 75

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

- Danijela Pavlović, Violeta Marković, Sanja Polić Penavić – Mapiranje usluga
javnog i civilnog sektora u zaštiti migranata i tražioca azila tokom
pandemije COVID-19 u Republici Srbiji. 99
- Ivan Mitrović – Materijalno obezbjeđenje kao pravo u sistemu
socijalne zaštite Crne Gore. 121
- Iva Branković – Profesionalni identitet socijalnih radnika u Republici Srbiji 139

- Uputstvo za autore** 157

CONTENT

POLITICAL SCIENCE

- Marko Dokić – The Political and Social Theory of William Graham Sumner 11
- Tijana Perić Diligenski – Politicization of Psychiatry as a Determinant
of Political Violence: an Essay on Disciplining Dissidents 35

INTERNATIONAL RELATIONS

- Đurđica Stanković, Milica Topalović – China’s Belt and Road Initiative
as a New Model for Establishing Relations Between People’s
Republic of China and Republic of Serbia 51
- Jelena Vičentić - Development and the Decolonial Turn: Method, Concepts,
Critiques and Alternatives 75

SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK

- Danijela Pavlović, Violeta Marković, Sanja Polić Penavić – Mapping
of Public and Civil Sector Services in the Protection of Migrants and Asylum
Seekers During the COVID-19 Pandemic in The Republic Of Serbia 99
- Ivan Mitrović - Material Security as a Right in the Social Protection
System of Montenegro 121
- Iva Branković - Professional Identity of Social Workers
in The Republic of Serbia 139

- Instructions for the Authors** 157

Ovaj broj je publikovan sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog
rada NIO u 2021. godini, broj: 451-03-9/2021-14 od 14.01.2021. godine.

Marko Dokić*

Univerzitet Crne Gore – Pravni fakultet

Politička i socijalna teorija Vilijama Grejama Samnera

Apstrakt

U radu se ispituje politička i socijalna misao Vilijama Grejama Samnera, jednog od najznačajnijih predstavnika rane američke društvene teorije s kraja XIX i početka XX veka. Samner je bio prvi profesor sociologije u SAD i dosledni branilac vrednosti klasičnog liberalizma. Služio se socijaldarvinističkom argumentacijom, koja se pokazala izuzetno efikasnom, kako bi odbranio osnovne principe *laissez-faire* doktrine i kompetitivnog kapitalizma. U tom smislu, ispitan je i uticaj Herberta Spensera na njegovu teoriju, kao i osnovne teze Samnerove neintervencionističke filozofije i kritike protekcionizma. Samnerovo shvatanje slobode, suprotstavljanje društvenim reformama i konzervativno zalaganje za *status quo*, kao esencijalni delovi njegove političke teorije, analizirani su kako bi se jasno mogao videti uticaj koji je njegovo učenje imalo za dalji razvoj američke društvene teorije. Takođe, i drugi delovi Samnerove teorije, kao što je npr. kritika imperijalizma, predmet su analize u radu.

Ključne reči:

Vilijam Grejam Samner, rana američka društvena teorija, *laissez-faire* doktrina, politička teorija, socijaldarvinizam

UVOD

Vilijam Grejam Samner (William Graham Sumner) bio je, pored Albiona Vudberija Smola (Albion Woodbury Small), centralna figura rane američke društvene teorije. Zahvaljujući njima otpočelo je doba sociologije u Americi –

* Vanredni profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore, e-mail: marko-dokic@t-com.me

Samner je prvi počeo da drži univerzitetski kurs iz sociologije, a Smol je osnovao prvi američki časopis za sociologiju, *The American Journal of Sociology*. Međutim, iako je Samnerova misao u značajnoj meri uticala na dalji razvoj sociologije u Americi, njegova teorija društva ipak nije dobila odgovarajuće mesto u istoriji društvenih teorija. Iako ona može biti interesantna ne samo za one koji se bave sociološkim teorijama, već isto tako i za filozofe, ekonomiste, politikologe i pravnike, daleko je manje bila predmet analiza nego što su to bile teorije drugih američkih sociologa, poput Albiona Smola, Roberta Parka ili Talkota Parsonsa (Talcott Parsons). U svetskoj literaturi Samnerova društvena teorija nije često bila predmet analize, a monografija o Samneru nema mnogo.¹ Možda je to posledica društveno-ideoloških promena koje su vodile u smeru kolektivizma u XX veku, kao i promena shvatanja uloge države, koje su u znatnoj meri uticale na pad interesovanja za Samnerovom intelektualnom zaostavštinom.

Dok je u svetskoj literaturi donekle i bilo prostora za Samnerovu teoriju, to nije bio slučaj sa domaćom literaturom. Tako, još uvek nema publikovanog rada koji bi detaljnije govorio o Samnerovoj društvenoj teoriji. Međutim, na ovim prostorima je donekle razumljivo, ali ne i opravdano, što o Samneru nema naučnih radova. Naime, kao zagovornik *laissez-faire* doktrine i kompetitivnog kapitalizma koji se temelji na nužnosti postojanja socijalnih razlika, on nije dobio puno prostora u radovima iz oblasti društvenih i političkih teorija u posleratnom periodu realnog socijalizma. Takođe, ni Samnerova dela nisu prevedena, a sa određenim karakteristikama njegove društvene teorije čitaoci su se mogli upoznati samo posredno – kroz kraći osvrt u prikazima istorije društvenih i političkih teorija.

Cilj ovog rada je upoznavanje čitalaca sa osnovnim crtama političke teorije Vilijama Grejama Samnera, koja je predstavljala centralni deo njegove društvene teorije. Kako o Samneru na našem jeziku nema radova, u ovom radu se neće detaljno analizirati neki poseban deo njegove političke teorije, već će, kako bi čitaoci mogli da steknu bolji uvid, biti prikazani njeni najznačajniji delovi. No pre toga, kako bi se Samnerova politička i socijalna misao mogla bolje razumeti, potrebno je kazati nešto o ranoj američkoj društvenoj teoriji uopšte – smestiti je u društveno-istorijski kontekst, izneti njene osnovne karakteristike i navesti njene najznačajnije predstavnike.

¹ Poznatiije monografije o Samneru su: Harris E. Star, *William Graham Sumner*, H. Holt and Company, New York, 1925; Maurice R. Davie, *William Graham Sumner*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1963; Bruce Curtis, *William Graham Sumner*, Twayne Publishers, Boston, 1981.

RANA AMERIČKA DRUŠTVENA TEORIJA

Rana američka društvena teorija razvijala se pod dejstvom više faktora. Džordž Ricer (George Ritzer) kao ključne navodi: (1) društvene promene u američkom društvu posle završetka građanskog rata 1865. godine, na prvom mestu industrijalizacija i urbanizacija, (2) uticaj protestantizma, (3) jednostavnije uključivanje sociologije u obrazovni sistem u odnosu na Evropu, (4) uticaj evropske društvene teorije.²

Urbanizacija i industrijalizacija dva su komplementarna procesa koja su udarila temelje za američku sociološku teoriju. Početkom XIX veka u Americi je manje od 10 procenata stanovništva živelo u zajednicama koje su broja- le više od 2.500 ljudi, što im je više davalo karakter ruralne zemlje u odnosu na evropske države tog doba.³ Međutim, industrijski razvoj i organizacione promene u industriji uticale su da već početkom XX veka broj stanovnika u velikom broju gradova u Americi uveliko pređe milion. To je dovelo do ra- sta interesovanja za proučavanje gradskog načina života, pa je tako formira- na Čikaška škola sociologije, koja je bila motor razvoja sociologije u Americi.

Pojedini autori su u ranoj američkoj društvenoj teoriji pronašli i uticaj hrišćanstva, odnosno, preciznije, protestantizma, tvrdeći da se ona u dobroj meri pri opisivanju društvenih fenomena oslanjala na protestantski interes za spašavanje sveta, služeći se jezikom religije pre negoli jezikom nauke.⁴ Ono što su činili sveštenici u okviru religije činili su i sociolozi u društvu. Kao što se nastojala unaprediti religija, prvi sociolozi u Americi nastojali su da unaprede i društvo, čiji legitimitet nije bio dovođen u pitanje s obzirom na „njihove religiozne korijene i religijske paralele”.⁵

U SAD se sociologija daleko jednostavnije uključila u obrazovni sistem nego što je to bio slučaj u Evropi. Vilijam Grejam Samner je 1873. godine prvi počeo da drži kurs koji bi se mogao nazvati sociologijom, a osamdesetih go- dina već su počeli da se pojavljuju prvi programi predavanja s nazivom „socio- logija”.⁶ Prvi odsek za sociologiju osnovan je 1889. godine na Univerzitetu Kansas, a ključni trenutak za dalji razvoj sociologije u Americi bilo je formira- nje Odseka za sociologiju na Univerzitetu u Čikagu, od strane Albiona Smola. Sociologija se tako bez većih problema počela izučavati kao akademska dis- ciplina, a njena specifičnost je ta što je prvo uvedena u visoko obrazovanje. U Evropi u početnoj fazi razvoja sociologije nije bilo govora o sociologiji kao

² George Ritzer, *Suvremena sociologijska teorija*, Globus, Zagreb, 1997, str. 43–46.

³ Entoni Gidens, *Sociologija*, CID, Podgorica, 2001, str. 293.

⁴ George Ritzer, *Suvremena sociologijska teorija*, str. 44.

⁵ *Isto*, str. 45.

⁶ *Isto*, str. 43.

akademskoj disciplini. Istina, Ogist Kont (Auguste Comte) je na akademski način izložio sadržaj i metod sociologije, ali u okviru kursa pozitivne filozofije i novu disciplinu nije nazvao sociologijom već socijalnom fizikom.⁷ Tek krajem XIX veka, zahvaljujući Emilu Dirkemu (Emile Durkheim), sociologija je postala „nezavisna disciplina koja se legitimisala u akademskom sistemu nauka”.⁸

Kada je reč o uticaju evropske sociologije, na američku društvenu teoriju najviše je uticao naučni rad Herberta Spensera (Herbert Spencer), što je naročito vidljivo kod Vilijama Grejama Samnera. Kontov uticaj ispoljavao se u prihvatanju pozitivističke, naučne orijentacije društvenih istraživanja. Takođe, prisutan je bio i uticaj Georga Zimela (Georg Simmel), naročito kasnije u okviru Čikaške škole sociologije, kod Roberta Ezre Parka.⁹ Ipak, generalno gledano, rana američka društvena teorija, iako u značajnoj meri inspirisana evropskom sociologijom toga doba, imala je osoben pečat s obzirom na specifičnosti američkog društva.

Rana američka društvena teorija najvećim delom bavila se pitanjima političke teorije, pre svega ulogom države i pitanjem opravdanosti društvenih reformi, što se odrazilo na teorijski sukob zastupnika individualističke filozofije, sa jedne, i zastupnika kolektivismu, sa druge strane. Dakle, pitanje je bilo da li održavati *status quo* ili se okrenuti reformama u pravcu obezbeđenja društvenog napretka. Bilo je i drugih nesuglasica unutar rane američke društvene teorije, što samo pokazuje da ona nije bila homogena. Tako su npr. Samner i Vord (Lester Frank Ward) imali suprotna shvatanja o ulozi države i odnosu prema reformama, a Samner i Gidings (Franklin Henry Giddings) o imperijalizmu. Pored Samnera, najpoznatiji predstavnici rane američke društvene teorije bili su: Albion Vudberi Smol, Vilijam Isak Tomas (William Isaac Thomas), Frenklin Henri Gidings, Čarls Horton Kuli (Charles Horton Cooley), Edvard Olsvort Ros (Edward Alsworth Ross) i Lester Frank Vord.

U ovom radu predmet analize će biti politička i socijalna teorija Vilijama Grejama Samnera, koji je u istoriji političkih teorija ostao upamćen po antietatizmu i suprotstavljanju državnom intervencionizmu i nadolazećim socijalističkim tendencijama. Takođe, ona je i spenserovski nastrojena, budući da je Samnerova kritika intervencionizma i protekcionizma bila umetnuta u poseban socijaldarvinistički okvir kojim se služio Herbert Spencer. Zato i

⁷ Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, *Sociologija*, Miroslav Pečujlić i Vladimir Milić, Beograd, 2001, str. 10.

⁸ Dušan Marinković, „Rana američka sociologija”, u: Dušan Marinković (ur.), *Rana američka sociologija 1892–1914*, Vojvođanska sociološka asocijacija – Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010, str. 312.

⁹ Ognjen Čaldarović, *Čikaška škola urbane sociologije*, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2012, str. 47–52.

možemo kazati da su ova dva mislioca nesumnjivo dva najznačajnija predstavnika tzv. individualističkog socijaldarvinizma, koji je bio u službi odbrane *laissez-faire* doktrine. Takođe, treba naglasiti da je, iako najveći i centralni deo Samnerove društvene teorije čini politička teorija, njegova sociološka misao bila daleko šira. U svom poznatom djelu *Folkways* Samner se bavio i pitanjima tradicionalne i moralne kulture, gde iznosi tezu da institucije i zakoni nastaju iz običaja.¹⁰ U narednim redovima detaljnije će biti prikazani najznačajniji delovi Samnerove političke i socijalne teorije.

POLITIČKA I SOCIJALNA TEORIJA VILIJAMA GREJAMA SAMNERA

Uticao Herberta Spensera

Između dve mogućnosti za postizanje društvenog napretka – slediti principe *laissez-faire* doktrine ili pribegavati intervencionističko-protekcioniističkim merama i reformama vlade – Samner se opredelio za prvu, žestoko kritikujući sva nastojanja da se napredak i blagostanje mogu ostvariti putem državnog intervencionizma. Njegova politička misao kreće se u okvirima razmatranja određenih dilema koje su bile veoma aktuelne u tom periodu. Osnovne su: (1) sloboda ili jednakost; (2) slobodno tržište ili intervencionističko-protekcioniističke mere vlade i (3) opstanak najsposobnijih ili mere državne pomoći neuspješnima i nesposobnima. Kada je reč o ovim dilemama, Samner je bio rezolutan – samo minimalna država, čija je osnovna i jedina funkcija zaštita ličnosti i svojine, može garantovati individualnu slobodu i obezbediti opstanak najsposobnijih. Žestoko se suprotstavljao širenju sfere delovanja vlade i borio se za *status quo*. U tom smislu možemo kazati da je njegova teorija konzervativna i utemeljena na vrednostima klasičnog liberalizma. Inače, od velike ekonomske krize 1929. godine i podele unutar liberalne tradicije, terminom „konzervativac“ u SAD označavaju se klasični liberali, a terminom „liberal“ socijalni liberali koji su odbacili *laissez-faire* doktrinu.¹¹

Samnerova teorijska argumentacija ima poreklo u društvenoj teoriji Herberta Spensera, koji se smatra jednim od osnivača sociologije kao nauke i oцем socijaldarvinizma. Istina, Samner je prvo govorio da Spenserove knjige *Prvi principi* (*First Principles*) i *Socijalna statika* (*Social Statics*) nisu ostavile neki utisak na njega. Tek kasnije je, kada se upoznao sa Spenserovim ogledima

¹⁰ William Graham Sumner, *Folkways: A Study of Sociological Importance of Usages, Manners, Customs and Morals*, Ginn and Company, Boston, 1906, p. 53.

¹¹ Slaven Ravlić, *Svetovi ideologije*, CID–Politička kultura, Podgorica–Zagreb, 2013, str. 56.

koji su potom postali deo sadržine knjige *Studija sociologije* (*The Study of Sociology*), Spenserova misao imala presudan uticaj na njegov dalji intelektualni rad.¹² Kao profesor u Nju Hejvenu, ponovo se vratio Spenserovim radovima koji isprva nisu privukli njegovu pažnju i počeo je da drži posebne časove na kojima su se čitali Spenserovi *Principi sociologije* (*The Principles of Sociology*). Kako kaže, veruje da je „počeo interesovati ljude za ovaj bitni odsek studija i pripremati ih da prate njegov razvoj, godinama pre nego što je bilo kakav sličan pokušaj napravljen na bilo kojem univerzitetu na svetu”.¹³ Bilo je to 1873. godine. Zalađao se za akademske slobode, pa se suprotstavio zahtevu da na svojim predavanjima ne koristi Spenserovu *Studiju sociologije*, koji mu je postavio Noa Porter (Noah Porter), predsednik Jejla.

Čitava Spenserova društvena i politička misao snažno je utemeljena na individualizmu, odbrani individualne slobode i slobodnog tržišta, kao i suprotstavljanju državnom intervencionizmu. Bio je jedan od najproduktivnijih mislilaca Engleske u XIX veku, a njegova najznačajnija dela su: *Socijalna statika*, *Principi sociologije*, *Principi etike* (*The Principles of Ethics*) i *Čovjek protiv države* (*The Man versus the State*). Spenserov zakon jednake slobode (*law of equal freedom*) i ideja o opstanku najsposobnijih kao krilatici društvenog napretka, predstavljaju osnove njegove društvene teorije koja se snažno suprotstavljala širenju sfere delovanja vlade.

Spenserova teorija bila je ključna za Sumnerovu argumentaciju u cilju odbrane ideje o slobodnom tržištu. Argumente protiv državnog intervencionizma kod Spensera možemo pronaći gotovo u svim njegovim delima. Spenser smatra da ako se već pomaže siromašnima to onda treba činiti ili u formi lične pomoći ili kroz spontano organizovana društva u čije se fondove dobrovoljno daju prilozima, a ne putem klasičnog državnog intervencionizma u formi zakonske pomoći.¹⁴ Budući da je Spenser smatrao da je osnovna funkcija države zaštita ličnosti i svojine koja se ostvaruje kroz zakon jednake slobode, prema kome svaki pojedinac ima pravo da čini što želi, ali samo ukoliko time ne ugrožava istu takvu slobodu drugih¹⁵, jasno je da najveći broj današnjih aktivnosti koje vlada preduzima na socijalnom planu ostaje izvan onoga što Spenser naziva odgovarajućom sferom delovanja vlade. On je smatrao da u oblastima kao što su obrazovanje, zdravstvo, radni odnosi ili pomoć siroma-

¹² William Graham Sumner, “Sketch of William Graham Sumner” in Albert Gallo-way Keller and Maurice R. Davie (eds.), *Essays of William Graham Sumner*, no. 2, Yale University Press–Humphrey Milford–Oxford University Press, New Haven, London, 1934, pp. 9–10.

¹³ *Ibidem*, pp. 10–11.

¹⁴ Herbert Spencer, *The Principles of Ethics*, Vol. 2, Liberty Fund, Indianapolis, 1978, p. 393.

¹⁵ Herbert Spencer, *Social Statics: Abridged and Revised*, Watts, London, 1910, p. 33.

šnima nema mesta za državu i protivio se oporezivanju građana koje se provodi da bi država mogla aktivno da učestvuje u njima.¹⁶ U delu *Čovek protiv države* Spenser kaže da čovek koji zbog protekcionističke politike vlade mora da izdvoji deo svog novca, koji je zaradio mukotrpnim radom, „ne stavlja svoju ruku u džep iz čistog saosećanja prema siromašnima već na taj zahtev gleda kao na još jedan teret i oseća pre neprijatnost negoli zadovoljstvo izdvajajući novac”.¹⁷

Isti negativan stav prema državnom intervencionizmu i oporezivanju jedne klase zarad koristi druge klase imao je i Samner, tako da se slobodno može kazati da je primarno interesovanje njihovih političkih teorija usmereno na pitanja koja se odnose na ulogu države i granice do kojih može ići vladino delovanje a da se njime ne uzurpira individualna sloboda. Samnerova kompletna bibliografija bila je rezultat uverenja da ljudi sa društvenim zakonima treba da rade isto što i sa prirodnim – „da ih nauče, pokoravaju im se i prilagođavaju im se”.¹⁸ Ona je odraz njegove borbe protiv socijalizma i državnog intervencionizma i protivljenja socijalnim reformama. Njegova filozofija individualne slobode snažno je bila suprotstavljena protekcionističkoj filozofiji. Bio je zagovornik *laissez-faire* doktrine, za koju je smatrao da predstavlja doktrinu slobode. Napisao je veliki broj radova na tu temu, od kojih se naročito izdvajaju *Šta društvene klase duguju jedna drugoj* (*What Social Classes Owe to Each Other*) i *Zaboravljeni čovek* (*The Forgotten Man*).

Međutim, iako je Samner bio privržen spenserovskom evolucionizmu, njegova suštinska teza – da se proces socijalne evolucije ne može kontrolisati i usmeravati i da je stoga svako mešanje vlade unapred osuđeno na neuspeh i kao takvo protivno prirodi jer ugrožava zakon opstanka najsposobnijih – krajnje je diskutabilna jer čovek nije potčinjen prirodi, već je njen gospodar, te stoga, u određenoj meri, može uticati na zakone evolucije i usmeravati ih u željenom pravcu.¹⁹ Suprotno Samneru, prema kome je društvena evolucija automatski proces, koji nije podložan društvenoj kontroli i usmeravanju, drugi poznati predstavnik rane američke društvene teorije, Lester Vord, smatrao je da društvena evolucija počinje spontano, te da u jednoj tački ljudski um počinje da shvata njene trendove i kontroliše je kako bi na taj način veštački

¹⁶ Detaljnije o Spenserovoj kritici državnog intervencionizma videti: Marko Dokić, „Spenserova kritika državnog intervencionizma”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 9, br. 13, str. 185–203.

¹⁷ Herbert Spencer, *The Man versus the State with Six Essays on Government, Society, and Freedom*, Liberty Fund, Indianapolis, 1982, p. 199.

¹⁸ William Graham Sumner, “Sketch of William Graham Sumner”, p. 11.

¹⁹ James J. Chriss, “The Place of Lester Ward among the Sociological Classics”, *Journal of Classical Sociology*, Vol. 6, No. 1, p. 14.

mogao da usmerava i ubrzava društveni napredak.²⁰ Samner i Vord imali su dva različita pogleda na ulogu države – dok je Samner mislio da je zabluda smatrati da država bilo kome duguje nešto osim mira, reda i garantovanja prava, Vord je smatrao da širenje sfere vladinog delovanja predstavlja uspon slobode. Za Samnera su „civilne institucije projektovane kako bi mogle da štite, bilo direktno bilo indirektno, svojinu muškaraca i čast žena od poroka i strasti ljudske prirode”²¹ i van toga država ne bi trebalo da ima druge funkcije, a Vord je, suprotno tome, državu shvatao kao najvažniju od svih ljudskih ustanova sa kojom se nijedna druga ne može uporediti.²²

Socijaldarvinizam

Samnerova borba protiv širenja polja vladine akcije bila je umetnuta u specifičan socijaldarvinistički okvir, pozajmljen od Spensera, koji je bio više nego podesan za odbranu osnovnih principa *laissez-faire*-doktrine. Međutim, kada se govori o socijaldarvinizmu, treba razjasniti neke stvari.

Prvo, postavlja se pitanje – koga možemo zvati socijaldarvinistom? Robert Benister (Robert C. Bannister) kaže da je socijaldarvinista „svaki onaj (i, daleko ređe, ona) koji svoje poruke ukrašava frazama kao što su *prirodna selekcija, borba za opstanak, opstanak najsposobnijih*, ili koji se na drugi način poziva na autoritet Čarlsa Darvina ili *Poreklo vrsta* prilikom razmatranja socijalne politike”.²³ Dakle, kriterijum za prepoznavanje socijaldarviniste nije sadržinski, već je formalne prirode. To znači da nije bitno za koje se vrednosti zalaže onaj ko u svojoj teoriji upotrebljava izraze koji su u vezi sa Darwinovom teorijom evolucije. U tom smislu, socijaldarvinizam predstavlja neutralni instrument pomoću koga se mogu braniti različita ideološka stanovišta. Uobičajeno se razlikuju individualistički i kolektivistički socijaldarvinizam. Prvi je korišćen u cilju odbrane i veličanja *laissez-faire* doktrine, ekonomskog individualizma i političkog konzervativizma, dok je drugi najčešće povezivan sa imperijalizmom i rasističkim teorijama. Tipični predstavnici prve varijante bili su Spenser i Samner, dok je druga varijanta svoje utemeljenje našla u stavovima britanskog akademika Karla Pirsona (Carl Pearson), američkog senatora Alberta Beveridža (Albert J. Beveridge), pruskog generala Fridriha fon

²⁰ Harry Elmer Barnes, “Two Representative Contributions of Sociology to Political Theory: The Doctrines of William Graham Sumner and Lester Frank Ward”, *American Journal of Sociology*, Vol. 25, No. 2, p. 170.

²¹ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in: *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 487.

²² Lester F. Ward, *Pure Sociology*, The Macmillan Company, New York, 1903, p. 555.

²³ Robert C. Bannister, *Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, Temple University Press, Philadelphia, 1979, p. xii.

Bernardija (Friedrich von Bernhardt) i britanskog prirodnjaka Alfreda Rasela Volasa (Alfred Russel Wallace).²⁴

U SAD je prva varijanta, individualistički socijaldarvinizam, bila daleko popularnija. Ona je odgovarala krupnom biznisu, pa su je tako industrijalci i uspešni poslovni ljudi sa velikim kapitalom rado prigrlili kako bi opravdali socijalne nejednakosti i profit. Ali, u SAD je bilo primera da socijaldarvinizam nije služio samo za odbranu od socijalizma, već i za odbranu socijalističkih ideja. Tako je Oliver Vendel Holms (Oliver Wendell Holmes), jedan od sudija Vrhovnog suda SAD s početka XX veka, branio, koristeći Darwinovu terminologiju, pravo radnika na štrajk. On je u radnim sporovima isticao da štrajk predstavlja legitimno oružje u univerzalnoj borbi za opstanak. Holms se, iako je često citirao Spensera, distancirao od njegovih stavova i pogleda. U izdvojenom mišljenju u slučaju *Lochner vs. New York*, iz 1905. godine, tvrdio je da pravo i društvo treba da se razvijaju zajedno i da 14. amandman nije porekao pravo državama da eksperimentišu sa socijalnim zakonodavstvom.²⁵

No, kako je predmet rada Samnerova politička teorija, vratimo se individualističkom socijaldarvinizmu. Prvi ga je koristio Herbert Spencer, a najbolje se vidi u sledećem odlomku iz *Principa sociologije*:

Jer kada prestane borba za opstanak između društava putem rata ostaje samo industrijska borba za opstanak, a konačni opstanak i širenje moraju biti na strani onih društava koja proizvode najveći broj najboljih pojedinaca – pojedinaca najbolje prilagođenih za život u industrijskoj državi. Zamislite dva društva, inače jednaka, jedno u kome je superiornima dozvoljeno da zadrže, zarad svoje i koristi svog potomstva, celokupne prihode svog rada, i drugo u kome su superiorni oduzeli sebi deo tih prihoda za račun inferiornih i njihovog potomstva. Očigledno je da će superiorni napredovati i množiti se više u prvom negoli u drugom društvu. Veći broj najbolje dece biće odgajan u prvom; i konačno, ono će nadržati drugo.²⁶

Dakle, njegov socijaldarvinizam usmeren je prema kritici protekcionističke politike države koja, da bi pomogla onim članovima koji nisu pokazali nikakvu inicijativu, koji nisu marljivo radili i ostvarili uspeh u tržišnoj utakmici, diskriminiše njene najuspešnije, vredne i samostalne članove, odnosno

²⁴ Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, CLIO, Beograd, 2000, str. 481–483.

²⁵ Robert C. Bannister, *Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, p. xv.

²⁶ Herbert Spencer, *Political Institutions: Being Part V of the Principles of Sociology (The Concluding Portion of Vol. II)*, Williams and Norgate, London – Edinburgh, 1882, p. 700.

da upotrebimo socijaldarvinističku terminologiju, koja diskriminiše superiorne na račun inferiornih pojedinaca. Protekcionistička politika, smatrao je, pošto je usmerena u pravcu pomaganja „najnesposobnijih“, uvek uključuje agresiju, nasrtaje, pa bi stoga reči „nasrtljiv“ i „protekcionistički“ trebalo da budu sinonimi.²⁷

Samner je takođe smatrao da je protekcionistička politika pogubna po individualnu slobodu. Ona direktno pogađa, kako ga on naziva, „zaboravljenog čoveka“, čoveka koji mirno živi, vredno i mukotrpno radi a čiju nezavisnost ugrožava država svojom intervencionističkom politikom u korist nesposobnih i neproduktivnih. On je taj koji mora da preuzme teret na svoja leđa i da od svog rada izdvaja sredstva pomoću kojih će vlada pomagati onim kategorijama stanovništva za koje je procenila da im je pomoć potrebna. On nije verovao u socijalne reforme i smatrao je da je *status quo* u interesu individualne slobode.²⁸ Smatrao je da društvo ne treba brigu i nadzor, već da treba da bude prepušteno sebi samome.²⁹ I za društvo, kao i za ekonomiju, ključ je *laissez-faire* doktrina, koja „prevedena na jednostavni engleski jezik glasi, *Mind your own business*“,³⁰ što nije ništa drugo do doktrina slobode.

U radu *Sociologija* Samner iznosi koncepciju polja koje istražuje sociologija kao nauka i postavlja temelje socijaldarvinizma:

Već smo se upoznali, u biologiji, sa velikim značajem činjenice da život na zemlji mora biti uspostavljen borbom protiv prirode i takođe takmičenjem sa drugim oblicima života. U poslednjoj činjenici

²⁷ Herbert Spencer, *The Man versus the State with Six Essays on Government, Society, and Freedom*, p. 114.

²⁸ Međutim, da bi se očuvao *status quo* i zaštitio poredak, državna intervencija je često neophodna. Iako se Samner žustro protivio promenama koje su na socijalnom i ekonomskom planu uključivale aktivniju ulogu vlade, one su nekad neizbežne. Naravno, ne moraju biti poželjne radikalne i revolucionarne promene, ali promene u granicama poretka zarad očuvanja samog poretka i te kako mogu. Naime, usled jakih zahteva da se društveni odnosi usmeravaju ka socijalnoj pravdi i da se društvo učini egalitarnijim, određena doza državnog intervencionizma, koja bi podrazumevala izvesne socijalne reforme, ne mora biti štetna, već može imati čak i blagotvorno dejstvo kada je reč o očuvanju postojećeg poretka. Toga su bili svesni i Dizraeli i Bizmark, prvi kada je 1867. godine prihvaćen reformski zakon koji se odnosio na proširenje prava glasa na radničku klasu, uz socijalne mere koje su znatno poboljšale stambene uslove i higijenu, a drugi, koji je u strahu od revolucionarnih ideja nastojao da socijalnim reformama siromašne veže za poredak. Sla-ven Ravlić, *Svetovi ideologije*, str. 89.

²⁹ William Graham Sumner, *What Social Classes Owe to Each Other*, Harper & Brothers Publishers, New York–London, 1911, p. 119.

³⁰ *Ibidem*, p. 120.

biologija i sociologija se dodiruju. Sociologija je nauka koja barata sa jednim opsegom pojava produkovanih borbom za opstanak, dok biologija barata sa drugim. Sile su iste, samo deluju na drugim poljima i pod drugim uslovima.³¹

Ovde vidimo dva aspekta borbe – borbu pojedinaca da savladaju prirodu i zadobiju sredstva za preživljavanje od prirode i borbu između samih pojedinaca u nastojanju da zadobiju ograničene zalihe.³² Ali, dok prva borba, tj. borba za opstanak, podrazumeva odnos u kome učestvuju pojedinci i priroda, druga borba, kao svojevrсно takmičenje pojedinaca za ograničene zalihe, predstavlja društveni odnos i produkuje društvenu organizaciju.³³ Najvažnije od svega je to što Samner smatra da se nijedna od njih ne može ublažiti socijalnim reformama, budući da „[z]akon opstanka najsposobnijih nije formulisao čovek, i ne može ga uništiti čovek” – čovek može samo, „ometajući ga, da dovede do opstanka najnesposobnijih”.³⁴ Drugim rečima, sve ono što je u suprotnosti sa osnovnim pokretačem društvenog napretka, zakonom opstanka najsposobnijih, ne može obezbediti blagostanje i prosperitet društva. Samnerova socijaldarvinistička odbrana *laissez-faire* doktrine mogla bi se svesti na tezu da tamo gde postoje intervencionizam i protekcionizam, odnosno tamo gde vlada ide izvan sfere odgovarajućeg delovanja, nema opstanka najsposobnijih, a samim tim ni društvenog napretka.

Čini se da je socijaldarvinizam bio veoma dobro sredstvo za odbranu ekonomskog individualizma i političkog konzervativizma. U tom smislu, individualistički socijaldarvinizam Vilijama Grejama Samnera bio je usmeren protiv društvenih reformi koje su remetile *status quo*. On je kao konzervativni branilac kompetitivnog kapitalizma, koji se temeljio na krupnim socijalnim razlikama, ipak u značajnoj meri uticao na dalji razvoj društvene misli u SAD. Jer, strah od kolektivismu i državnog socijalizma uvek je prožimao američku društvenu teoriju, tako da u Americi individualna sloboda nikada nije bila u opasnosti od nosilaca javne vlasti i njihovih eventualno pravno neutemeljenih nasrtaja na nju. U SAD se bitka vodila unutar liberalne tradicije – između pristalica vrednosti klasičnog liberalizma i pristalica socijalnog, *welfare* liberalizma koji je vladi dozvoljavao nešto širi krug delovanja u društvenom životu, odnosno između konzervativaca i liberala.

³¹ William Graham Sumner, “Sociology” in *War and other Essays*, Yale University Press, New Haven, 1911, p. 173.

³² *Ibidem*, p. 176.

³³ Maurice R. Davie, *William Graham Sumner*, p. 13.

³⁴ William Graham Sumner, “Sociology” in *War and other Essays*, p. 177.

Samnerovo poimanje slobode

Samnerovo shvatanje slobode slično je Spenserovom. On takođe kreće sa pozicija metodološkog individualizma. Suština ovakvog pristupa sastoji se u poricanju mogućnosti da kolektivistički entitet može imati cilj koji ne bi zavisio od individualnih ciljeva.³⁵ Dakle, kada govori o slobodi on nema na umu slobodu zajednice, kolektiviteta, već isključivo individualnu slobodu.

Za Spenserovo shvatanje slobode bitno je isključiti samovolju i arbitarnost. U tom smislu on je formulisao zakon jednake slobode, koji država treba da štiti. Kao što je već navedeno, on podrazumeva da svaki pojedinac ima slobodu da čini ono što želi, ali samo do one granice od koje počinje uzurpirati istu takvu slobodu drugoga pojedinca. On oličava formulu pravde i briga o zaštiti zakona jednake slobode jedina je funkcija države. Jer, ukoliko nema pravde već arbitarnosti ne može biti ni sreće. Slično tome, Samner kaže da svi mogu živeti svoje živote shodno svome poimanju sreće, koje ne može biti tamo gde postoji arbitarnost. Sreća zahteva vladavinu prava i ograničenu a ne samovoljnu vlast. Nje nema tamo gde nema pravednih odnosa među građanima, a da bismo o tome mogli da govorimo moraju da postoje: „porota, *habeas corpus*, nezavisno sudstvo, odvojenost crkve i države i glasački listić”.³⁶ O slobodi možemo govoriti tek kada postoji istinsko usaglašavanje prava između klasa i pojedinaca, i ako treba formulisati istinsku definiciju građanske slobode kao ideala Samner je definiše kao stanje u kome je čoveku zakonom i civilnim institucijama garantovano ekskluzivno pravo korišćenja svih svojih moći za sopstvenu dobrobit.³⁷ Dakle, i kod Samnerovog poimanja slobode postoji pravo na slobodu akcije, odnosno pravo da pojedinac čini što želi, ali *isključivo* u granicama prava. Kao što je govorio Džon Lok (John Locke), svrha zakona nije ukidanje ili ograničenje, već očuvanje i uvećanje slobode.³⁸ To je (klasično) liberalno poimanje slobode.

Samner kritikuje shvatanje slobode prema kome sloboda znači biti sposoban učiniti sve što se naumi. On kaže da takve slobode nema – nju nemaju ni papa, ni ruski car, niti predsednik SAD.³⁹ Kada bi ona postojala, čovečanstvo

³⁵ Norman Berri, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 89.

³⁶ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, Yale University Press – Humphrey Milford Oxford University Press, New Haven–London, 1919, p. 471.

³⁷ *Ibidem*, pp. 471–472.

³⁸ Džon Lok, *Dve rasprave o vladi*, Utopija, Beograd, str. 264.

³⁹ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 472.

bi bilo osuđeno na večnu anarhiju i rat. Takođe, on kritikuje i doktrinu prema kojoj se rađamo sa nasleđenim određenim pravima. Samner u stilu Edmunda Berka (Edmund Burke) kaže da na svetu nema takve stvari da se nešto dobija za ništa: „[š]tagod mi nasledimo od bogatstva, znanja i institucija iz prošlosti plaćeno je radom i žrtvom prethodnih generacija; i činjenica da se ovi dobitci nastavljaju, da rasa živi i da rasa može, bar u nekom ciklusu, da akumulira svoje dobitke, jedna je od činjenica na kojoj civilizacija počiva.⁴⁰ Zakoni i civilne institucije omogućavaju da pojedinac sam, bez mešanja drugih, odlučuje o svojoj sudbini i donosi odluke koje smatra najboljim. Druga strana ove slobode jeste odgovornost za greške koje se naprave. U takvom režimu slobode i jednakosti pred zakonom, kaže Samner, „mi dobijamo najviši mogući razvoj nezavisnosti, samopouzdanja, individualne energije i preduzetništva, ali ove značajne društvene vrline dobijamo na račun starih sentimentalnih veza”.⁴¹

Ovakvo shvatanje slobode karakteristično je za društvo koje se više ne temelji na statusu, već na slobodi ugovaranja. To je ono društvo koje Spenser naziva industrijskim tipom društva, društvo u kome pojedinac nije podređen kolektivitetu i gde postoji dobrovoljna kooperacija, društvo gde ljudi sami donose odluke sa kim i u koje će društvene odnose stupati, rukovođeni sopstvenim interesom. Samo u takvom društvu možemo govoriti o individualnoj slobodi. Tu nema više prostora za saosećanje u tržišnoj utakmici, kao ni u politici. O saosećanju možemo govoriti isključivo u privatnim odnosima, a ako bi se nekad našlo u javnoj sferi samo bi moglo da proizvede štetu.⁴² Kako je govorio Dejvid Hjum (David Hume), čovekova velikodušnost se retko kada prostire dalje od njemu bliskih lica (porodica, prijatelji, poznanici).⁴³ Samner je bio protivnik filantropskih pogleda na čoveka i njegovu prirodu. Sebičnost, pohlepa i požuda, kako ističe Samner, uz osvetoljubivost i zavist, predstavljaju „stalne poroke ljudske prirode” i prisutni su u svim oblicima vladavine, autokratijama, teokratijama, aristokratijama, demokratijama, a pronalazimo ih takođe i u parlamentu, crkvi i radionici i ne vezujemo ih za neku posebnu klasu ili naciju niti za određene periode čovečanstva.⁴⁴

Prosperitetno društvo može biti samo ono društvo u kome čovek sledi sopstveni interes, društvo u kome samoljublje doprinosi ostvarivanju opšteg interesa putem ostvarenja sopstvenog interesa. To je učenje škotskih filozofa,

⁴⁰ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, pp. 472–473.

⁴¹ *Ibidem*, p. 474.

⁴² *Ibidem*, p. 475.

⁴³ Dejvid Hjum, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 416.

⁴⁴ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 470.

Dejvida Hjuma, Adama Smita (Adam Smith) i Adama Fergusona, koje je postavilo osnove klasičnog liberalizma i *laissez-faire* doktrine. Ono podrazumeva da o slobodi možemo govoriti samo tamo gde pojedinac sam u granicama zakona donosi odluke koje se tiču njegovih interesa, gde nije sputavan državnom intervencijom i gde vlada u cilju ispravljanja društvenih nejednakosti ne poseže za onim što je on stvorio. Za Samnera je to moguće samo tamo gde slobodno deluje zakon opstanka najsposobnijih, u ambijentu koji obezbeđuje *laissez-faire* doktrina i gde je pojedinac sam gospodar svoje sudbine. Samo ako država ostavlja odraslog građanina na miru možemo da govorimo o individualnoj slobodi. Državni intervencionizam ugrožava individualnu slobodu jer je povezan sa arbitrarnom ocenom, budući da onaj ko odlučuje o merama koje treba preduzeti uvek, kako ističe Samner, donosi odluku o tome kome treba pomoći na osnovu „favorizovanja i ličnih preferencija”.⁴⁵ Samner je smatrao da je paternalistička vlada inkompatibilna sa individualnom slobodom.

Dakle, država je za Samnera nužno zlo i njena uloga treba da bude minimalna, kako bi se sačuvala individualna sloboda. Slično je smatrao i Vilhelm fon Humbolt (Wilhelm von Humboldt), ističući da bi država trebalo da se uzdrži od brige za pozitivnu dobrobit građana i da se ograniči na zaštitnu ulogu.⁴⁶ On je smatrao da od „suviše proširene brige države” moraju da „trpe energija delanja i moralni karakter”.⁴⁷ Dakle, jedina legitimna sfera delovanja vlade jeste zaštita ličnosti i svojine pojedinaca, odnosno zaštita od spoljašnje agresije i očuvanje reda na unutrašnjem planu kroz obezbeđivanje pravne zaštite građanima, jer samo tako individualna sloboda neće biti ugrožena. I Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) je insistirao na značaju individualne slobode, koja će biti zaštićena ako se postave odgovarajuće granice delovanju vlade, ali je, za razliku od Samnera i drugih klasičnih liberala koji su bili fokusirani na borbu protiv samovoljne prinude, insistirao i na zaštiti od društvene tiranije,⁴⁸ tako da je koncept individualne slobode okrenuo u „osudu socijalne tiranije javnog mnjenja”, čime se njegov pojam slobode udaljio „od klasičnog liberalnog pojma negativne slobode, kao slobode od prinude i iskazuje se kao pozitivan pojam *slobode kao autonomije*”.⁴⁹

⁴⁵ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 478.

⁴⁶ Vilhelm fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1991, str. 23.

⁴⁷ *Isto*, str. 101.

⁴⁸ Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, Plato, Beograd, 1998, str. 38.

⁴⁹ Ilija Vujačić, „Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 1, br. 1, str. 14.

Zaboravljeni čovek

Samner je 1883. godine objavio rad *Zaboravljeni čovek*, u kome navodi da zbog političkog prepucavanja i socijalnog nadmetanja cenu uvek plaća uredan, častan, marljiv, nezavisan čovek koji se sam izdržava.⁵⁰ To je onaj čovek koji samo radi, štedi i troši, čovek koji ništa ne košta državu, a o čijem trošku država obavlja sve one delatnosti koje prevazilaze osnovnu ulogu koju bi trebalo da ima – zaštitu ličnosti i svojine. Sam se izdržava i ne traži nikakve usluge. Nikada ga nema u novinama, osim kada se oženi ili kada umre.⁵¹ Taj čovek o kome je Samner pisao bio je personifikacija za one vrednosti koje je on branio i za koje se zalagao. Samnerov „zaboravljeni čovek” zapravo je pripadnik srednje klase, koja nikada ne traži pomoć vlade, a mora da snosi troškove svakog nastojanja vlade da proširi sferu svog delovanja. Iako je centralna tema istoimenog eseja, o „zaboravljenom čoveku” možemo čitati i u drugim Samnerovim radovima.⁵² On ga opisuje sledećim rečima:

Čim A primeti nešto što mu se čini da nije u redu, od čega X pati, A pregovara sa B, i zatim A i B predlažu donošenje zakona kojim će se otkloniti zlo i pomoći X. Njihov zakon uvek predlaže da se odredi šta C treba da učini za X ili, u boljem slučaju, šta A, B i C treba da učine za X. Za A i B, koji dobijaju zakon koji će ih naterati da urade za X ono što su i bili spremni da učine za njega, mi nemamo šta da kažemo osim što bi možda bilo bolje da su to uradili bez ikakvog zakona, ali ono što ja želim je da vidim šta je sa C. Želim da vam pokažem kakav je to čovek. Ja ga zovem zaboravljenim čovekom.⁵³

Samnerov „zaboravljeni čovek” u ovom slučaju je čovek koji uopšte nije imao nameru da pomaže X, on je uvijek žrtva reformatora i čovek o kome niko ne misli. Zaboravljen je od vlade koja intervencionizmom nastoji da rešava individualne nedaće. Takva vlada najveći teret stavlja na njegova leđa. On uvek izdvaja deo svog prihoda, pa tako plaća čak i policajca koji spašava alko-

⁵⁰ William Graham Sumner, „The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 493.

⁵¹ *Ibidem*, p. 491.

⁵² William Graham Sumner, *Protectionism: The –ism which Teaches that Waste Makes Wealth*, Henry Holt and Company, New York, 1888, pp. 45–46; William Graham Sumner, *What Social Classes Owe to Each Other*, pp. 23–244, 123–153; William Graham Sumner, „The Influence of Commercial Crisis on Opinions About Economic Doctrines” in *The Forgotten Man and Other Essays*, pp. 213–235.

⁵³ William Graham Sumner, „The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 466.

holičara od samoga sebe.⁵⁴ Dakle, da nema takvog čoveka država ne bi mogla da obavlja one zadatke koje je sebi postavila na socijalnom planu. A taj čovek je, prema Samneru, marljivi radnik koji se svake večeri vraća sa posla posle napornog radnog dana, čovek koga niko ne primećuje i koji ne traži nijednu jedinu uslugu od bilo koga. Na taj način on pokazuje da je državni intervencionizam protivan prirodi, jer pomaže nesposobnima i poročnima na račun sposobnih i moralnih ljudi. Kada bi priroda sama delovala, smatra Samner, ona bi veoma efikasno izlečila sve poroke najstrašnijim kaznama.⁵⁵ Svako zauzima mesto u društvu shodno svome delovanju i sopstvenim izborima, pa zato nema potrebe da jedni plaćaju za nepromišljeno delovanje drugih. Koji je interes da alkoholičara spašavamo sa dna, kada je on na dno stigao upravo svojim ponašanjem? Kako kaže Samner, on se nalazi baš tamo gde mu je i mesto.⁵⁶

Pišući o „zaboravljenom čoveku”, čoveku koji nije teret za državu i na koga država ne treba da potroši ni jedan jedini cent, Samner zapravo piše o svom ocu koji je marljivo i časno radio, ceneći individualnu nezavisnost, ličnu odgovornost i uopšte – logiku slobodne trgovine, koju država ne sputava svojim protekcionizmom i intervencionizmom. Jer, za pružanje socijalnih usluga neko mora da plati cenu. A taj neko je, nažalost, smatra Samner, uvek čovek koji mukotrпно i odgovorno radi, „zaboravljeni čovek”. Tako, smatrao je, država pomaže opstanak najnesposobnijih umesto najsposobnijih. Kako kaže Samner, „ukoliko nam se ne sviđa opstanak najsposobnijih imamo samo jednu moguću alternativu, a to je opstanak najnesposobnijih”.⁵⁷

Ne bi trebalo da bude sporno da je svaki čovek dužan da se brine o sebi i svojoj porodici i da da svoj udeo u radu društva. Sporno je ono što se događa tamo gde vlada na sebe preuzima ulogu koju ne bi trebalo da ima – sporno je kada čovek koji se tako odgovorno ponaša mora da pomaže i brine o onima koji to nisu činili, kao i o njihovim porodicama. Jednostavnije rečeno, Samner se pita zašto bi oni koji jedu a ništa ne proizvode živeli na račun onih koji rade i proizvode?⁵⁸ Međutim, čudno je da do danas još nismo dobili zadovoljavajući odgovor na ovo krajnje jednostavno pitanje. Čovek sa visokim obrazovanjem i značajnim poslovnim iskustvom, koji se nalazi u poziciji da može da posavetuje čoveka iz radničke klase koji jedva preživljava, sigurno će to drage volje i da učini, smatra Samner.⁵⁹ Ali, ovakva vrsta aktivnosti nalazi se

⁵⁴ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 480.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 225.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 477.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 478.

u domenu privatnih i ličnih odnosa, i ona ne može biti nametnuta prinudom. Tamo gde vlada pribegava protekcionističkoj politici, uspešnim pojedincima se nameću različite obaveze koje predstavljaju jedan oblik ugrožavanja individualne slobode. Najjednostavnije, problem intervencionizma možemo opisati činjenicom da ukoliko nameravamo da popravimo društveni položaj jednog čoveka onda to podrazumeva da će njegovo poboljšanje značiti pogoršanje položaja nekog drugog čoveka, odnosno drugim rečima, njegov će položaj biti popravljen na račun nekog drugog. A taj drugi čovek je Samnerov „zaboravljeni čovek”. To je problem sa kojim se suočava intervencionistička država i zato je Samner smatrao da je ona inkompatibilna sa individualnom slobodom.

Gde reforme uzmu maha dolazi i do uvećanja birokratije. Nastojanja vlade da npr. reguliše odnose između poslodavca i radnika iziskuju veliki broj poverenika i inspektora koji će širom države proveravati da li su radni odnosi uređeni na način kako je zamišljeno vladinim reformama. A ko će izdvajati sredstva i plaćati rad tih činovnika? Naravno, opet „zaboravljeni čovek”. Samner navodi da se „[č]itav sistem društvene regulacije putem odbora, poverenika i inspektora sastoji u rasterećivanju nemarnih ljudi od posledica sopstvenog nemara, ostavljajući ih da nastave nemarno, bez korekcije”.⁶⁰

Čitajući Samnerove radove, može se zaključiti da se celokupna filozofija društvenih reformi, koju kritikuje, svodi na to da uspešni izdvajaju deo prihoda za neuspešne, odgovorni za neodgovorne, vredni za lenje, poštjeni za prestupnike. Dakle, Samner smatra da ponovo čitav teret reformi treba da preuzme „zaboravljeni čovek” i, umesto da sažaljevamo njega, mi sažaljevamo one koji nisu sposobni bilo šta da stvore. A ako bi se neko i usudio da pokaže barem malo brige za njega bio bi optužen da ga nije briga za siromašne, da je njihov neprijatelj i da favorizuje kapitalističku klasu.⁶¹ Takva filozofija, smatra Samner, mora biti pogrešna.

Antiimperijalizam

Samnerova teorija bila je i antiimperijalistička, što je bio očekivan ishod s obzirom na njenu klasično liberalnu orijentaciju. Samner je u više svojih radova kritikovao imperijalističke tendencije u SAD krajem XIX veka, koje su kulminirale u špansko-američkom ratu, kada je osvojeno nekoliko španskih kolonija.

Postavka minimalne države, čija je jedina uloga zaštita ličnosti i poseda putem vojske na spoljnom planu i policije i sudova na unutrašnjem, po prirodi stvari vodi ka antiimperijalističkim stavovima i protivljenju ratnim suko-

⁶⁰ William Graham Sumner, “The Forgotten Man” in *The Forgotten Man and Other Essays*, p. 482.

⁶¹ *Ibidem*, p. 494.

bima koji nisu samoodbrana. Vojska treba da djeluje samo u slučaju inostrane agresije, a ne da sama ide u ratna osvajanja. Pored toga, rat i osvajanja su skupi, pa zato nema potrebe da se rasipa novac na takve stvari. A ipak, ukoliko do toga dođe, najveći teret opet pada na leđa „zaboravljenog čoveka”, odnosno na srednju klasu. U tom smislu, nema razlike između imperijalizma i paternalizma. Dakle, Sumner se podjednako protivio i unutrašnjem i spoljnom ekspanzionizmu.

Sumner je smatrao da između imperijalizma i demokratije postoji antagonizam.⁶² Isti konflikt postoji i između militarizma i industrijalizma.⁶³ Barnes naglašava da je čitav koncept imperijalizma u suprotnosti sa demokratijom i industrijalizmom, jer imperijalizam znači militarizam, a militarizam i industrijalizam su dva suprotstavljena sistema koja ne mogu da idu zajedno.⁶⁴ O tome je pisao još Herbert Spenser razlikujući dva osnovna tipa društva – militarističko i industrijsko. Kao što je i za Spensera drugi tip društva bolji i predstavlja višu fazu društvene evolucije, tako i Sumner smatra da militarizam ne može doprinosti individualnoj slobodi budući da je suštinski suprotstavljen industrijalizmu. Spenser je smatrao da će u finalnoj fazi društvene evolucije doći do stvaranja „federacije najviših nacija”, koja će staviti tačku na eru ratova i sukoba, odnosno na „revolucionaciju koja kontinuirano urušava civilizaciju”.⁶⁵ On je isticao da je upravo takva federacija ono što može obezbediti mir i čemu treba težiti,⁶⁶ jer sa širenjem industrijalizma tendencija je ka uklaňanju podela među nacijama i da one budu pod krovom jedne zajedničke organizacije – „ako ne pod jednom vladom onda pod federacijom vlada”.⁶⁷

⁶² William Graham Sumner, “The Conquest of the United States by Spain” in *War and other Essays*, p. 322.

⁶³ *Ibidem*, p. 323.

⁶⁴ Harry Elmer Barnes, “Two Representative Contributions of Sociology to Political Theory: The Doctrines of William Graham Sumner and Lester Frank Ward”, *American Journal of Sociology*, Vol. 25, No. 1, pp. 21–22.

⁶⁵ Mayo W. Hazeltine, “Herbert Spencer: The Evolutionary Philosophy” in John Lord (ed.), *Beacon Lights of History*, Vol. 14, James Clarke, New York, 1902, p. 140. Detaljan prikaz socijalne evolucije Spenser daje, pišući o militarističkom i industrijskom tipu društva, u *Principima sociologije*, Vol. 2, odnosno preciznije – u delu navedene knjige koji nosi naziv „Političke institucije” (*Political Institutions*), u poglavljima XVII–XIX.

⁶⁶ Herbert Spenser, *Political Institutions: Being Part V of the Principles of Sociology (The Concluding Portion of Vol. II)*, p. 752.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 705.

U militarizmu najznačajnije pitanje je: Da li će li to uvećati našu sposobnost da se borimo? Suprotno, u industrijalizmu osnovno pitanje glasi: Da li će to uvećati standard našeg naroda?⁶⁸ Stoga, zaključuje Samner, militarizam je:

[...] u potpunosti suprotstavljen američkoj naravi koju je razvio industrijalizam, koja ne veruje u borbene metode, iako prepoznaje činjenicu da se nekada mora ratovati, i da se kada takva prilika dođe treba boriti svom snagom. Militarizam znači jedan zakon za nas a drugi za sve ostale; velike dogme Deklaracije nezavisnosti bile su dobre kada smo mi hteli da budemo nezavisni; one ne važe kada neko drugi želi da bude nezavisan od nas. Aginaldo je bio patriota kada se borio protiv Španije; pobunjenik je kada se bori protiv nas.⁶⁹

Ukratko, Samner je smatrao da ekspanzionizam neće doprineti našoj bezbednosti tamo gde se nalazimo, ali će nas prisiliti na preduzimanje čitavog niza novih mera u cilju obezbeđenja onog što smo stekli. To znači reorganizovanje unutrašnjih resursa, umanjeње slobode i uvećanje discipline, kao i uvećanje poreza i pritiska vlade. Smatrao je da jača mašinerija vlade pogubno deluje i na republičke ustanove i demokratiju. Probleme koje imperijalizam nosi sa sobom Samner prikazuje i sledećim rečima: „[š]taviše, svako širenje dodatno opterećuje unutrašnju koheziju već postojeće mase, preteći novim cepanjem iznutra. Da nismo zauzeli Teksas i severni Meksiko nikada ne bismo ni imali secesiju”.⁷⁰ Dakle, imperijalizam je bio suprotan Samnerovom shvaćanju države i njene osnovne uloge.

Sa druge strane, Frenklin Gidings je kritikovao Samnerovu argumentaciju o imperijalizmu, jer je smatrao da ona, iako izvire iz savesnih uverenja i iako je utemeljena na stavovima koji zaslužuju pažljivo razmatranje, mora biti uzaludna na isti način kako je „uzaludno suprotstavljanje pasatu i oluji”.⁷¹ Gidings je smatrao da se stav svakog konzervativnog mislioca koji predmetnom pitanju pristupi na filozofski način mora ispoljiti kao moralno suprotstavljanje ratu i kao protivljenje svakom teritorijalnom širenju. On je na imperijalizam i rat sa Španijom gledao kao na prirodan proces koji je nešto sasvim normalno u tadašnjoj fazi razvoja SAD. To je prirodno isto kao i dolazak

⁶⁸ William Graham Sumner, “The Predominant Issue” in *War and other Essays*, p. 348.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 348.

⁷⁰ William Graham Sumner, “The Fallacy of Territorial Extension” in *War and other Essays*, p. 292.

⁷¹ Franklin H. Giddings, *Democracy and Empire*, The Macmillan Company, New York, 1900, p. 270.

proleća nakon zime, jer neka neprijateljstva jednostavno ne mogu da se izbegnu.⁷²

Dok je Samner smatrao da želja za ratovanjem i sukobima vraća na niži nivo socijalne evolucije, Gidings je bio mišljenja da niko nije hteo rat zbog samog rata, već da je on bio posledica provokacije, uz veru u opravdanost cilja. Tek kada su verodostojni izgovori bili ponuđeni puritanskoj savesti, koja je ograničavala ljubav prema avanturi, riziku i borbi svojstvenu Amerikancima, stekli su se uslovi za ulazak u rat.⁷³ Gidings ne prihvata da je rat posledica krvožednosti nacije, želje za osvetom ili odraz želje za novim poslovnim prilikama i avanturama, već je za ulazak u rat i njegovo opravdanje bio potreban i moralni razlog koji je odgovarao njenom osećaju za pravdom. Rat sa Španijom nije bio ni slučajan niti rezultat političkih mahinacija. Gidings kaže da je izgovor za borbu američki narod pronašao u samoj situaciji na Kubi, jer je stanovništvo Kube zaista patilo, a ostrvska vlada bila korumpirana – to je nešto u šta je verovao svaki Amerikanac koji je znao da čita novine, a verska štampa je čak insistirala na tome da je dužnost Amerike da se umeša.⁷⁴ Sukob je bio rezultat saosećanja i ubedenja moralne prirode u vezi sa pitanjem pravde, kao i ljubavi prema opasnom poduhvatu, a rat sa Španijom postigao je, ako ništa drugo, da se ljudi zainteresuju za ono što se dešava van Amerike, čime je uništeno naivno uverenje dobrih Amerikanaca da se nikada ne bi mogli zainteresovati za politiku ili trgovinu država preko mora.⁷⁵ Dakle, Samnerovo konzervativno shvatanje politike tipa *mind your own business* na svakom polju nije odgovaralo Gidingsovim pogledima. Očigledno su intervencionizam i protekcionizam počeli da odnose prevagu i na unutrašnjem i na spoljnom planu.

Gidings se bavio i određenim ekonomskim prednostima ekspanzionističke politike, ali nema potrebe detaljnije pretresati tu problematiku, budući da se na osnovu prethodnog teksta jasno mogu uočiti razlike koje postoje u odnosu prema imperijalizmu. Dakle, dilema po pitanju ekspanzionizma i militarizma bila je samo jedna od tema koja je karakterisala ranu američku društvenu teoriju. Iako interesantna, a ovde predočena u najkraćim crtama, ona nije imala značaj koji je imalo pitanje uloge države, koje je bilo centralni deo političke teorije tog doba, ali pokazuje da rana američka društvena teorija nije bila homogena, te da se u njenim okvirima mogu pronaći različita viđenja određenih društvenih fenomena aktuelnih za to vreme.

⁷² Franklin H. Giddings, *Democracy and Empire*, The Macmillan Company, New York, 1900, p. 270.

⁷³ *Ibidem*, pp. 275–276.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 279.

⁷⁵ *Ibidem*, pp. 279–280.

ZAKLJUČAK

Individualistička filozofija i slobodna ekonomija značajno su oblikovale društvenu teoriju u SAD krajem XIX veka, što je naročito bilo izraženo u Samnerovoj teoriji. Samnerovi ekonomski pogledi ostaviće trag i u daljem razvoju američke sociologije, što se npr. može videti u okviru ekološke teorije grada Roberta E. Parka i Roderika D. Mekenzija (Roderick D. McKenzie), u Čikaškoj školi sociologije. Amerika nije bila plodno tle za kolektivističke doktrine kao što je to bio slučaj sa kontinentalnom Evropom, tako da su ideje Adama Smita o prirodnoj slobodi i nevidljivoj ruci tržišta i Herberta Spensera o zakonu jednake slobode bile odlično prihvaćene. Na njima je svoju političku teoriju izgradio Vilijam Grejam Samner.

Njegova politička i socijalna teorija je: (1) konzervativna (u smislu zalaganja za *status quo*), (2) antietatistička (u državi i delovanju vlade vidi opasnost od uzurpacije individualne slobode) i (3) neintervencionistička (žustro se protivi državnom intervencionizmu i protekcionizmu). Socijaldarvinizam je namerno izostavljen iz njenih bitnih obeležja, jer je već ranije istaknuto da je on bio samo podesno sredstvo za realizaciju ciljeva koje je Samner postavio. Kao neutralan instrument on može služiti ne samo za veličanje *laissez-faire* doktrine, već i u suprotne ideološke svrhe. Samnerova teorija je, budući da kreće sa pozicija krajnjeg individualizma, u velikoj meri isključiva kada je reč o bilo kakvom delovanju vlade izvan okvira minimalne države. Iako delatnost vlade ne mora uvek biti takve prirode da uzurpira individualnu slobodu, čini se da je Samner, isto kao i Spenser, u strahu od njenog ugrožavanja od strane onih koji imaju vlast, oduzeo vladi svaku mogućnost da može da uradi i nešto što može koristiti građanima a što nije isključivo zaštita od inostranog agresora i održavanje mira i reda na unutrašnjem planu.

Samnerova teorija predstavlja refleksiju hrišćanske zapovesti da onaj ko ne radi ne treba ni da jede.⁷⁶ Ona je usmerena protiv lenjosti i nerada i tu se vidi uticaj protestantizma na ranu američku društvenu teoriju. Marljivost i mukotrpan rad „zaboravljenog čoveka” predstavljaju vrednosti koje se moraju sačuvati od protekcionističke politike države. Samnerov „zaboravljeni čovek” ne živi neuredno niti dangubi, on s mirom radi i svoj hleb jede.⁷⁷ I zato on ne treba da plaća i snosi odgovornost za tuđe greške, nepromišljenost i neuspehe. Država treba da ga ostavi na miru.

Međutim, vremenom su Samnerovi ideali počeli da gube na značaju a *status quo*, koji ih je obezbeđivao u vreme kada je on pisao, zamenjen je aktivnom ulogom vlade u različitim oblastima društvenog života. Tako su u moderno doba intervencionizam i protekcionizam, u manjoj ili većoj meri,

⁷⁶ 2 Sol. 3, 10.

⁷⁷ 2 Sol. 3, 12.

postali *status quo*, koji će neki novi Samner napadati umesto braniti. Dakle, slobodno se može kazati da Samnerova teorija danas predstavlja zaboravljenu teoriju zaboravljenog čoveka o „zaboravljenom čoveku“.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bannister, Robert C., *Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought*, Temple University Press, Philadelphia, 1979.
- [2] Barnes, Harry Elmer, "Two Representative Contributions of Sociology to Political Theory: The Doctrines of William Graham Sumner and Lester Frank Ward", *American Journal of Sociology*, Vol. 25, No. 1, pp. 1–23.
- [3] Barnes, Harry Elmer, "Two Representative Contributions of Sociology to Political Theory: The Doctrines of William Graham Sumner and Lester Frank Ward", *The American Journal of Sociology*, Vol. 25, No. 2, str. 150–170.
- [4] Beri, Norman, *Uvod u modernu političku teoriju*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- [5] Chriss, James J., "The Place of Lester Ward among the Sociological Classics", *Journal of Classical Sociology*, Vol. 6, No. 1, str. 5–21.
- [6] Curtis, Bruce, *William Graham Sumner*, Twayne Publishers, Boston, 1981.
- [7] Čaldarović, Ognjen, *Čikaška škola urbane sociologije*, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2012.
- [8] Davie, Maurice R., *William Graham Sumner*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1963.
- [9] Dokić, Marko, „Spenserova kritika državnog intervencionizma“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 9, br. 13, str. 185–203.
- [10] Gidens, Entoni, *Sociologija*, CID, Podgorica, 2001.
- [11] Giddings, Franklin Henry, *Democracy and Empire*, The Macmillan Company, New York, 1900.
- [12] Hazeltine, Mayo W., "Herbert Spencer: The Evolutionary Philosophy" in John Lord (ed.), *Beacon Lights of History*, Vol. 14, James Clarke, New York, 1902, pp. 115–153.
- [13] Hjum, Dejvid, *Rasprava o ljudskoj prirodi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- [14] Humbolt, Vilhelm fon, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1991.
- [15] Lok, Džon, *Dve rasprave o vladi*, Utopija, Beograd.
- [16] Marinković, Dušan, „Rana američka sociologija“ u Marinković, Dušan (ur.), *Rana američka sociologija 1892–1914* (311–327), Vojvodanska sociološka asocijacija – Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010.
- [17] Mil, Džon Stjuart, *O slobodi*, Plato, Beograd, 1998.

- [18] Pečujlić, Miroslav, Milić, Vladimir, *Sociologija*, Miroslav Pečujlić i Vladimir Milić, Beograd, 2001.
- [19] Peri, Marvin, *Intelektualna istorija Evrope*, CLIO, Beograd, 2000.
- [20] Ravlić, Slaven, *Svjetovi ideologije*, CID – Politička kultura, Podgorica – Zagreb, 2013.
- [21] Ritzer, George, *Suvremena sociologijska teorija*, Globus, Zagreb, 1997.
- [22] Spencer, Herbert, *Political Institutions: Being Part V of the Principles of Sociology (The Concluding Portion of Vol. II)*, Williams and Norgate, London – Edinburgh, 1882.
- [23] Spencer, Herbert, *Social Statics: Abridged and Revised*, Watts, London, 1910.
- [24] Spencer, Herbert, *The Principles of Ethics*, Vol. 2, Liberty Fund, Indianapolis, 1978.
- [25] Spencer, Herbert, *The Man versus the State with Six Essays on Government, Society, and Freedom*, Liberty Fund, Indianapolis, 1982.
- [26] Star, Harris E., *William Graham Sumner*, H. Holt and Company, New York, 1925.
- [27] Sumner, William Graham, *Protectionism: The –ism which Teaches that Waste Makes Wealth*, Henry Holt and Company, New York, 1888.
- [28] Sumner, William Graham, *Folkways: A Study of Sociological Importance of Usages, Manners, Customs and Morals*, Ginn and Company, Boston, 1906.
- [29] Sumner, William Graham, *What Social Classes Owe to Each Other*, Harper & Brothers Publishers, New York – London, 1911.
- [30] Sumner, William Graham, *War and other Essays*, Yale University Press, New Haven, 1911.
- [31] Sumner, William Graham, *The Forgotten Man and Other Essays*, Yale University Press – Humphrey Milford Oxford University Press, New Haven – London, 1919.
- [32] Sumner, William Graham, “Sketch of William Graham Sumner” in Keller, A. G. and Davie, M. R. (eds.), *Essays of William Graham Sumner*, vol. 2., Yale University Press, Humphrey Milford – Oxford University Press, New Haven – London, 1934.
- [33] Vujačić, Ilija, „Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 1, br. 1, str. 9–28.
- [34] Ward, Lester Frank, *Pure Sociology*, The Macmillan Company, New York, 1903.

Marko Dokić

THE POLITICAL AND SOCIAL THEORY
OF WILLIAM GRAHAM SUMNER

Abstract

This paper examines the political and social thought of William Graham Sumner, one of the most important representatives of early American social theory. William Graham Sumner was the first professor of sociology in the United States and a consistent defender of the values of classical liberalism. He used social Darwinist argumentation, which proved to be extremely effective in order to defend the basic principles of *laissez-faire* doctrine and competitive capitalism. In that sense, the influence of Herbert Spencer on his theory is also examined, as well as the basic theses of Sumner's non-interventionist philosophy and critique of protectionism. Sumner's conception of freedom, his opposition to social reform, and conservative advocacy of the *status quo*, as essential parts of his political theory, were analyzed to see clearly the impact his teaching had on the further development on American social and political theory. Also, other parts of Sumner's theory, such as the minimal role of the state and his critique of imperialism, are presented and scrutinized in detail.

Keywords:

William Graham Sumner, Early American social theory, Political theory, *Laissez-faire* doctrine, Social Darwinism.

Tijana Perić Diligenski*

Institut za političke studije

Politizacija psihijatrije kao determinanta političkog nasilja: ogled o disciplinovanju disidenata**

Lud je samo onaj čija se ludost ne poklapa sa ludošću većine.

Semjuel Beket

Apstrakt

U radu je analiziran fenomen politizacije psihijatrije kao ideološkog oruđa represivnih socijalističkih režima u periodu od šezdesetih do osamdesetih godina 20. veka. Cilj rada je da se primenom metode studije slučaja rasvetle i sintetišu postojeća teorijska i empirijska saznanja o zloupotrebi psihijatrije u političke svrhe u: Sovjetskom Savezu, NR Kini, SFRJ, Rumuniji i Argentini. Politička praksa represiji sklonih režima pokazuje kontinuitet u manipulaciji psihijatrijskom etikom zarad diskreditovanja i političkog disciplinovanja disidenata. Na temelju proizvoljnog, politički motivisanog i sugerisanog viđenja mentalnih poremećaja, modifikuju se sva politički neortodoksna razmišljanja. Kroz ovu matricu psihijatrija se stavlja u funkciju uzurpacije vlasti i interesa političkog imperijuma. Prisilnom hospitalizacijom „duševno obolelih“ disidenata mumificirao se stvaran broj političkih osuđenika. Psihijatrijski koncentracioni logori su postali idejni i samo naizgled suptilniji supstituti gulaga i radnih logora. Psihologori su suštinski predstavljali pozornice sadizma na kojima su duh i telo političkih oponenta izlagani ne-humanom biopolitičkom inženjeringu.

Ključne reči:

psihijatrija, disidenti, Institut Serbski, socijalizam, disciplina, troma šizofrenija

* peric.tijana@yahoo.com

** Rad je nastao u okviru naučnoistraživačke aktivnosti Instituta za političke studije u Beogradu, u toku 2022. godine.

UVODNA RAZMATRANJA

Profesionalna pasivnost (ćutanje) nemaćkih psihijatarata i drugih kredibilnih profesija (poput pravnika, profesora, sveštenstva, lekara razlićitih specijalizacija) legitimisala je nacistićeke zloćine pod duševno labilnim voćom. Nacistićeki reŹim kao „antidemokratski, antiliberalni i antiracionalni” je doveo Nemaćku do najveće politićko-humanitarne krize u njevoj viševjekovnoj tradiciji.¹ Nakon ovog nemilog iskustva intervenisalo je Svetsko medicinsko udruŹenje koje je donelo Źenevsku deklaraciju iz 1948. godine, koja predstavlja pokušaj redefinisavanja i savremenog razumevanja Hipokratove zakletve. *Ratio legis* donošenja ovog mećunarodnog propisa bio je osnaŹivanje lekarske etike i jaćanje humanitarnih ciljeva medicine u cilju preveniranja budućih kolaboracija sa destruktivnim politićkim reŹimima.²

Uprkos normativnom optimizmu i nemilom istorijskom iskustvu, socijalistićeke politićke elite su u posleratnim decenijama nastavile da zloupotrebljavaju psihijatrijsku etiku zarad politićkih uŹegrupnih interesa. Intencija ovog rada je da prikaŹe modalitete instrumentalizacije psihijatrije u politićke svrhe u socijalistićkim reŹimima, koje su se odigravale u periodu od Źezdesetih do osamdesetih godina prošlog veka. Kao sovjetski izum, politićka psihijatrija je zahvatila i druge socijalistićeke drŹave poput NR Kine, Rumunije, SFRJ, Argentine i u svima njima je dovela do dehumanistićkih praksi.

Politićeko manipulisanje psihijatrijom ogleđa se u zloupotrebi psihijatrijskih dijagnoza, tretmana i pritvorske prakse zarad narušavanja ljudskih prava odrećenih „nepodobnih” pojedinaca ili društvenih grupa. Navedena praksa nije ekskluzivitet autoritarnih i totalitarnih reŹima (iako je njima najsklonija) već se incidentalno javlja i u demokratskim drŹavama. U ovim potonjim, uzbunjivaći koji diŹu glas protiv korupcije u korporacijama neretko se etiketiraju kao mentalno labilni.³

Prema vićenju pojedinih autora, psihijatrija je politićki multifunkcionalna disciplina. Jedan od zadataka psihijatrije je i analiza moralnih i društvenih problema, kao i stvaranje okvira za manifestovanje i ventilisanje masovno prisutnih emocija protesta i ljutnje. Kao njena vaŹna funkcija identifikuje se i kritikovanje društva zbog postojećih društvenih problema. U osnovi politike

¹ Balša Delibašić, „Behemot Franca Nojmana: Praktićne implikacije na Nirnberške procese”, *Godišnjak FPN*, Vol. 14, br. 23, 2020, str. 80.

² Tekst Deklaracije dostupan preko: <https://web.archive.org/web/2014020807-2018/http://www.wma.net/en/30publications/10policies/g1/> (Pristupljeno 10. februara 2022).

³ Robert van Voren, „Political Abuse of Psychiatry An Historical Overview”, *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 36, No. 1, 2010, p. 33.

i psihijatrije je promena društveno neprihvatljivog ponašanja, čemu politika prilazi iz kolektivne, a psihijatrija iz individualne vizure.⁴

Petar Opalić detektuje značajne spojnice politike i psihijatrije u širem društvenom kontekstu. Jedna od najvažnijih je uticaj političke elite i njene zvanične ideologije na poimanje duševnog poremećaja i opšteg odnosa prema duševno obolelima. Nezaobilaznu spojnicu predstavlja i uticaj centara političke moći na psihijatrijsku struku, što može da dovede do njene politizacije, što je ujedno i centralna istraživačka jedinica ovog rada. Politika i psihijatrija se prepliću i kod tematike nastanka psihičkih posledica kod političkih prognanika. Obe delatnosti se poklapaju i na dnevopolitičkim agendama u zavisnosti od društveno-istorijskih okolnosti.⁵

POLITIZACIJA PSIHIJARIJE U SOVJETSKOM SAVEZU

Politička upotreba psihijatrije bila je rodno mesto i represivni manir sovjetskog režima, čija uravnilovistička ideologija je podrazumevala idealno društvo jednakih radničkih jedinki. Sovjetski socijalizam je bio daleko od idealnog sistema, pogotovo polovinom sedamdesetih godina prošlog veka, ali su ondašnji psihijatri smatrali da su disidenti, da upotrebim eufemizam, znatno narušenog mentalnog zdravlja, čim se suprotstavljaju idealnom političkom poretku i vladajućoj dogmi. Slavoj Žižek je slikovito opservirao da je „vladalo uverenje da čovek, da bi bio protiv komunizma, mora da bude duševno poremećen“.⁶

Iz ubeđenja ili straha od političke odmazde, sovjetski psihijatri su bili mišljenja da ne postoji druga logična argumentacija koja bi objasnila političku konfrontaciju najboljem znanom svetskom političkom poretku. Tako je počela sovjetska proliferacija politički motivisanih psihijatrijskih dijagnoza poznatih kao „troma šizofrenija“ (sporonapredujuća šizofrenija – vjalotekušaja šizofrenija). Usled olakog davanja navedene dijagnoze, moskovski građanin je, prema pilot izveštaju o šizofreniji Svetske zdravstvene organizacije, bio skloniji šizofrenom obliku ponašanja u odnosu na građane iz drugih političkih sistema.⁷ Prema psihijatrijskoj ekspertizi akademika Andreja Velimiroviča Snežnjevskog, sovjetskog psihijatra u službi bezbednosnih i političkih struk-

⁴ Petar Opalić, „Neki aspekti odnosa između psihijatrije i politike“, *Sociološki pregleđ*, Vol. 42, br. 3, 2008, str. 386.

⁵ *Isto*, str. 386.

⁶ Slavoj Žižek, *U odbranu izgubljenih stvari*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, str. 78.

⁷ „The International Pilot Study on Schizophrenia“, World Health Organization, Geneva, 1973.

tura, pacijenti sa gorenavedenom dijagnozom imaju sposobnost da normalno društveno funkcionišu. Ovi pacijenti precenjuju sopstveni značaj i imaju tendenciju da predlažu grandiozne društvene reforme, te se kao simptomi tromе šizofrenije navode: „reformske zablude”, „borba za istinu” i „istrajnost”.⁸ Pod ove kategorije podvodili su se brojni poremećaji ličnosti poput anksioznosti i depresivnosti.

Nakon što je Snežnjevski 1962. godine postavio ovu dijagnozu Vladimiru Bukovskom, započela je režimska borba protiv političkih disidenata, na temelju političkih, a ne mentalnih kriterijuma. Od 1967. godine Jurij Andropov,⁹ tadašnji čelnik KGB, pokreće Peti direktorat nadležan za nadzor svih disidenata. 1969. godine osniva se mreža psihijatrijskih bolnica, poznatih kao „psikuške” (male ludnice), dizajniranih za lečenje „opasnih činova mentalno obolelih osoba”. Andropov je postao idejni tvorac i ključna figura sovjetske političke psihijatrije koja je temeljno radila na psihijatrijskom teroru protiv sovjetskih disidenata.¹⁰ Psihijatri su bili lišeni mogućnosti da deluju samostalno jer su pripadnici tajne policije (čekisti) preuzeli primat u ovoj materiji i bili su podrobno indoktrinirani za detektovanje psihijatrijske patologije. Studenti Kontraobaveštajnog odseka br. 2 Više škole KGB na redovnoj osnovi su odlazili u Institut Serbski na psihijatrijske seanse, kao svojevrsne praktične vežbe za opserviranje psihijatrijskih pacijenata.¹¹

Uspostavljena je i saradnja sa Institutom Serbski iz Moskve, čiji psihijatri su se usko specijalizovali za lečenje sponoredujuće šizofrenije. Psihijatri sa ove institucije su ovaj politički mentalni poremećaj videli kao bolest u kojoj subjekt većinu vremena deluje sasvim normalno, sa povremenim epizodama „nefleksibilnosti ubeđenja”, „nervne iscrpljenosti usled potrage za pravdom”, „sklonosti ka vođenju rasprava”, „reformističkog samoobmanjivanja”.¹²

Lekarska etika i Hipokratova zakletva su flagrantno kršene u miljeu u kom su psihijatri najvećma bili doušnici bezbednosnih službi. Psihijatri su se sveli na vazale politike i bezbednosnih službi, koje su im naređivale koga treba da pregledaju i hospitalizuju. Psihijatrima je sugerisano kakva pitanja da

⁸ Robert van Voren, *Political Abuse of Psychiatry An Historical Overview*, op. cit., p. 33. Sidney Bloch, “Soviet psychiatry and snezhnevskyism” in Robert van Voren (ed.), *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, IAPUP, Amsterdam, 1989, pp. 55–61.

⁹ O Andropovu detaljnije kod: Edward Crankshaw, “Yury Andropov: Prisoner of His Country’s Lies” in Edward Crankshaw (ed.), *Putting up with the Russians: Commentary and Criticism*, Elizabeth Sifton Books, New York, 1984, pp. 47–84.

¹⁰ Robert van Voren, *Cold War in Psychiatry Human Factors, Secret Actors*, Rodopi, Amsterdam and New York, 2010, p. 115.

¹¹ *Ibidem*, p. 247, 256.

¹² Slavoj Žižek, *U odbranu izgubljenih stvari*, nav. delo, str. 78.

postavljaju disidentima, čime su oni postajali direktni kolaboracionisti tajnih službi. Nije postojala sudska kontrola psihijatrijskih dijagnoza, što je davalo krila ovim nehumanim praksama. Pod krinkom brige o mentalnom zdravlju običnog sovjetskog čoveka, konstantno su se povećavali ležajni kapaciteti. Tretman disidenata je bio ponižavajuć i nehuman. Nakon dobijanja dijagnoze, oni su prisilno hospitalizovani, vezivani, tretirani teškim psihotropnim lekovima i izlagani medicinskim eksperimentima. Slavoj Žižek nalazi da je na ozloglašenom Institutu Serbski patentiran lek za mučenje politički nepodobnih koji je ubrizgavan u zonu srca i izazivao je bradikardiju. U telima pacijenata ovaj tretman je izazivao osećaj zastrašujuće anksioznosti koji spolja nije bio vidljiv. Žižek dodaje da je „zatvorenik izgledao kao da samo drema, a u stvari je proživljavao pravu noćnu moru”.¹³ Biopolitički psihijatrijski „terapeutski” pristup imao je za cilj da pomoću lekova iz nestaljinističkih političkih subjekata izvuče svedočenja koja su se koristila u istragama bezbednosnih službi.

Eksternim veštačenjima američkih psihijatara utvrđeno je da su sovjetski psihijatri koristili sulfazin, veoma averzivan lek zarad navodnog poboljšanja reakcije na lečenje neurolepticima. Ovaj lek je tendenciozno korišćen u kaznene svrhe i izazivao je jak bol, groznicu, nepokretnost, nekrozu mišića. Drugi tretmani za lečenje „deluzija reformizma” i „antisovjetskih stavova” u vidu insulinske kome, injekcija atropina i strogih fizičkih ograničenja primenjivali su se kod pacijenata kod kojih nije postojala medicinska indikacija za psihoze ili druge značajne simptome.¹⁴

Psihijatrijskom teroru kao taktici političkog nasilja bili su izloženi i ukrajinski disidenti tokom serija akcija njihovog hapšenja (1965–1966, 1969–1972 i početkom 80-ih). Disidenti iz zapadnih delova Ukrajine iskazivali su teritorijalne, odnosno separatističke tendencije, za razliku od njihovih kolega sa istoka zemlje koji su kulturološki i intelektualno oponirali sovjetskom režimu. Sovjetska tajna služba nije pravila distinkciju među ovim kategorijama i sve ih je podvela pod genusni pojam „ukrajinski nacionalisti” ili „nacionalistički disidenti”.¹⁵ Disidentima su dodeljivane klasične dijagnoze političke psihijatrije: troma šizofrenija, reformističke zablude, reformaciona paranoja, nervna iscrpljenost izazvana traženjem pravde.¹⁶ Paralelno sa navedenim dijagnozama, postojala je i metodologija neterapeutskih kaznenih tretmana

¹³ Slavoj Žižek, *Violence*, New York, Picador, 2008, p. 44.

¹⁴ Richard J. Bonnie, “Psychiatry in the Soviet Union and China: Complexities and Controversies”, *The Journal of American Academy of Psychiatry and the Law*, Vol. 30, No. 1, 2002, p. 138.

¹⁵ Kenneth Farmer, *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, London, 1980, pp. 176–184.

¹⁶ Alexander Podrabinek, *Punitive Medicine*, Karoma Publishers, Michigan, 1980, p. 78.

poput: fizičkog i seksualnog zlostavljanja, elektrokonvulzivne terapije, mokrog pakovanja (vezivanje mokrog platna oko pacijentovog tela), zloupotreba droga i raznih neuroleptika, sedativa, antipsihotika, šok terapija insulinom.¹⁷ KGB je nadgledao i dozirao primenu ovih opasnih supstanci, kako bi se politički neistomišljenici pasivizirali, mentalno umrtvili i izgubili svaki dodir sa realnošću.

Pored psiho-fizičke torture, ukrajinski nacionalisti su bili izlagani cenzuri i nadzoru. Pacijenti su imali pravo da pišu pisma samo onim rođacima za koje su dobili odobrenje od bolničkog personala. Cenzorima je dodeljivan zadatak da mapiraju antisovjetske izjave koje bi išle u prilog prethodno dijagnostikovanoj psihijatrijskoj patologiji. Bolničari su stajali iza leđa pacijentima dok su pisali pisma, što je predstavljalo formu sofisticirane torture čiji je cilj moralna i intelektualna degradacija političkog neprijatelja. Pacijentima koji su na Institutu Serbskom pisali pisma na ukrajinskom jeziku i koristili ga prilikom forenzičkih ispitivanja dodeljivana je dijagnoza „akutne psihoze izazvane nacionalizmom”.¹⁸

U mogućnosti redefinisanja psihijatrijskih dijagnoza sovjetske vlasti su videle šansu za konceptualnu transformaciju psihijatrije u ideološke svrhe. Psihijatrima je bilo sugerisano da obrate pažnju na „netipične slučajeve” i jedinstveno društveno ponašanje koje je postalo potvrda psihijatrijske patologije. Dojučerašnji granični slučajeve koji su u psihijatrijskoj ekspertizi bili van kruga patologije, preko noći su za potrebe ideologije postojali ozbiljni i opasni poremećaji ličnosti koji zahtevaju kliničko lečenje.¹⁹

Paralelno sa jačanjem komunističke ideologije i utopije jačale su i retrogradne tendencije oličene u političkom nasilju koje je promovisano na rang normalne državne prakse i političke tradicije. Animalistički sadizam iz srednjeg veka doživeo je svoju reprizu u savremenoj eri. Sovjetske psihijatrijske bolnice nisu bile samo popravne i kaznene institucije već i pozornice sadizma i brutalnosti u kojima su uživali nosioci vlasti.²⁰ Sadističke preferencije imale su ključnu ulogu pri izboru „dželatskog” bolničkog personala u specijalnim psihijatrijskim klinikama (Institut Serbski, Saburova Dača itd.). Prema svedočenjima psihijatrijskih pacijenata, bolničari su ih tukli, izlagali ih ponižavajućem i nehumanom tretmanu, tretirali su ih kao robove i terali ih da pevaju i

¹⁷ Sidney Bloch, Peter Reddaway, *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry*, Westview Press, Colorado, 1985, p. 27.

¹⁸ Mykola Plakhotniuk, *Kolovorot: Statti, spohady, dokumenty*, Smoloskyp, Kyiv, 2012, pp. 168–169.

¹⁹ Olga Bertelsen, “Rethinking Psychiatric Terror against Nationalist in Ukraine: Spatial Dimensions of Post-Stalinist State Violence”, *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, No. 1, 2014, p. 31.

²⁰ *Ibidem*, p. 45.

plešu. Arkadij Žuravski, psihijatar iz psihijatrijske bolnice u Slovijsku, pacijentima je davao injekcije terpentina u kosti, što je izazivalo nesnosne bolove i bubrežnu i plućnu insuficijenciju. Nakon ovih sadističkih tretmana, pacijentima je postavljao cinično pitanje da li im se više dopada sovjetska vlast posle injekcija.²¹ Misao Žuravskog „tretman je osmišljen tako da vidite društvo onako kako mi želimo da ga vidite, a ne onako kako ga vidite u svojoj mašti“²² je ujedno i *ceterum censeo* sovjetske političke patologije.

Povest politike ipak ide u korist pobede slobodoumnih aktera, te ne treba da čudi tendencija da zatvorske torture i uzurpacije vlasti često dovode do recidiva.²³ Pritvori u sovjetskim mentalnim ustanovama doveli su do ponovnog buđenja nacionalizma i političkog aktivizma među „pacijentima“. Političko nasilje oličeno u KGB metodama stvorilo je stanje latentnog otpora koji je postao internacionalizovan. Izolacija i dehumanizacija politički nepodobnih rezultiralo je njihovim većim prisustvom izvan zatvorskih i državnih bedema, što je rezultiralo nastajanjem novih narativa o njihovoj patnji. Disidentsko osećanje političke nepravde podstaknuto državnim nasiljem postalo je neukrotivo i podložno mitologizaciji.²⁴

Uprkos uvođenju Jungovih i Adlerovih ideja u Sovjetski Savez, staljinistička vlada se otvoreno suprotstavljala učenju o nesvesnom i tvrdila je da društvo može da kontroliše sve aspekte ljudskog bića putem svesnih procesa. Podređenost kolektivitetu kao glavno obeležje socijalističkih društava zabranjivala je prisustvo nesvesnog, u koje su utkane iracionalne i egoistične želje. Frojdska teorija je naišla na oštru kritiku i bila je zabranjena zbog seksualne orijentacije, otuđenosti od radničke klase i deficita naučnog materijalizma.²⁵ Političkim interesima staljinizma odgovarala je paradigma koja će lakše da kontroliše društvo, te je za osnov sovjetske psihijatrije izabrana Pavlovljeva teorija uslovnih refleksa.²⁶

²¹ Victor Borovsky, *Satan's Kiss: Memoirs*, Meta Publishing Company, New York, 1981, pp. 53–54.

²² *Ibidem*, p. 64.

²³ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York, Vintage Books, 1995, pp. 265–266.

²⁴ Olga Bertelsen, *Rethinking Psychiatric Terror against Nationalist in Ukraine: Spatial Dimensions of Post-Stalinist State Violence*, op. cit., p. 71.

²⁵ Caesar Korolenko, Dennis Kensin, “Reflections on the past and present state of Russian psychiatry”, *Anthropol Med.*, Vol. 9, No. 1, 2002, pp. 51–64.

²⁶ Studioznije obradeno kod: Benjamin Zajicek, *Scientific Psychiatry in Stalin's Soviet Union: The Politics of Modern Medicine and the Struggle to Define 'Pavlovian' Psychiatry, 1939–1953*, PhD Thesis, University of Chicago, 2009.

Važno je da se napomene da politička psihijatrija nije u staljinizmu doživela svoj zenit. Njena pojava koincidira sa konsolidacijom autoritarnog režima i hijerarhijski ustrojenih društvenih struktura koje su pledirale za sofisticiranije metode obračuna sa opozicionim elementima (1960–1980). Rešenje je pronađeno u pseudomedicinskim intervencijama koje je inicirala država i koje su bile idealno oruđe za učutkivanje opozicije. Režim je kooptirao psihijatre i zajedno sa njima je delovao poput prekih sudova. Opozicionari su bili učutkivani na klinikama koje su se pokazale kao bolji kazamati od staljinističkih zatvora i gulaga.²⁷ „Suptilnije forme političkog nasilja” bile su legitimisane preveniranjem unutrašnjih kriza i potrebom za stabilizacijom režima. Prema Žižekovim opservacijama, sistemi prinude, utemeljeni u prvi mah na suptilnijim vidovima nasilja, neizbežno vode u „sistemsko nasilje” koje čini „nevidljivu pozadinu” i suštinu svakodnevnog života ljudi.²⁸ Politika straha se ispostavila kao najunčikovitija strategija koja je dovela do lične degradacije i unižavanja „pacijenata”. Strah, to „esencijalno prisustvo u azilu i na bilo kom mestu zatočeništva”²⁹, bio je krajnji cilj psihijatrijskog pseudotretmana prema reacionarima, koji je trebalo da ima odvrćajući efekat na bilo koju buduću formu disidentskog aktivizma.

ZLOUPOTREBA PSIHIJARIJE U REPRESIVNIM SOCIJALISTIČKIM REŽIMIMA

Politička zloupotreba psihijatrije bila je prisutna i u Rumuniji, tokom diktature Nikolaja Čaušeskog. Većina rumunskih psihijatara i njihovih pacijenata bili su žrtvovani u svrhu očuvanja ovog represivnog režima. Psihijatri su, kao i u sovjetskoj represivnoj varijanti, postali voljni ili nevoljni akteri političke zloupotrebe svoje profesije, što je bilo motivisano prinudnim zakonodavstvom i njegovom nasilnom primenom od strane tajne policije. Dijapazon manipulativne političke psihijatrije obuhvatao je niz postupaka, poput: masovne prinudne hospitalizacije politički nepodobnih i disidenata, lažnog dijagnostifikovanja duševnih bolesti, zadržavanja u tajnim objektima.³⁰

²⁷ Olga Bertelsen, *Rethinking Psychiatric Terror against Nationalist in Ukraine: Spatial Dimensions of Post-Stalinist State Violence*, op. cit., p. 67.

²⁸ Slavoj Žizek, *Violence*, op. cit., p. 2, 9.

²⁹ Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, Vintage books, New York, 1988, p. 245.

³⁰ Nanci Adler, Gerard Mueller, Mohammed Avat, “Psychiatry under tyranny: A report on the political abuse of Romanian psychiatry during the Ceausescu years”, *Current Psychology*, Vol. 12, No. 1, 1993, p. 12.

Sovjetski sistem forenzičke psihijatrije transplantovan je u Narodnu Republiku Kinu tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka kada su psihijatri bili produžena ruka političko-bezbednosne elite. Kineski psihijatri su u psihijatrijsko zatočeništvo upućivali političke *personae non gratae*, bez utvrđene krivične odgovornosti. Tokom osamdesetih godina 20. veka u Kini su bile uspostavljene forenzičke bolnice maksimalne bezbednosti (*Ankang*) ustrojene po modelu na sovjetske specijalne bolnice u koje su se upućivali prestupnici koji predstavljaju „opasnost po društvo“. Navedeni vinovnici bili su hospitalizovani na mentalnoj osnovi usled „političkih“ krivičnih dela i dominantno su dobijali dijagnoze šizofrenije. Politička ideologija je oblikovala psihijatrijsku forenzičku praksu tokom Kulturne revolucije (1966–1976), kao što je oblikovala i sve druge aspekte društvenog života.³¹

Manipulisanje psihijatrijskim dijagnozama uzelo je maha i u NR Kini u prvoj dekadi 21. veka. Politički motivisane dijagnoze u ovoj državi po obimu nadmašuju svog sovjetskog pandana i ogledaju se u neetičkom postupanju prema sledbenicima verskog Falun Gong pokreta, u kom je ateistička komunistička vlast videla društvenu opasnost i etiketirala ga kao jeres i sektaški kult. Stotine hiljada aktivista navedenog pokreta lišeno je slobode vansudskim putem, izlagano je psihijatrijskom eksperimentisanju, prinudnom radu, mučenju i drugim prisilnim metodama koje imaju za cilj promenu mišljenja.³²

Na osnovu sekundarnih izvora literature dolazi se do saznanja da politizacija psihijatrije nije bila manir socijalističke političke elite u Severnoj Koreji. Psihijatrija se nije zloupotrebljavala zarad političkog kažnjavanja disidenata iako su politička pitanja bila visokopozicionirana u severnokorejskom medicinskom programu obrazovanja. Argumentacija za ovaj fenomen svodi se na prisustvo drugih vrsta koncentracionih logora za opozicionare. Uz navedeno, saznajno polje psihijatrije se svodilo na biološke poremećaje povezane sa mozgom koji su distancirani od političkih pitanja.³³

Politizacija psihijatrije nije bila nepoznanica ni u Argentini u periodu 1966–1983, godine kada su politički režimi koristili terorističke metode za revanšizam prema levičarskoj gerili. U ovom periodu psihijatrija se ne prilazi kao apolitičnoj kliničkoj praksi već kao ideološkom oruđu za vojnu represiju i eliminaciju levičarskog otpora. Vlast se surovo obračunavala i sa psihijatri-ma koji su baštinili levičarske ideje, te ih je kidnapovala, primoravala da idu

³¹ Richard J. Bonnie, *Political Abuse of Psychiatry in the Soviet Union and China: Complexities and Controversies*, op. cit., p. 141.

³² Robin Munro, *China's Psychiatric Inquisition Dissent, Psychiatry and the Law in Post 1949 China*, Wildy, Simmonds and Hill Publishing, London, 2006.

³³ Young Su Park, San Ming Park, Jin Yong Yun, Ju Kim Seung, "Psychiatry in Former Socialist Countries: Implications for North Korean Psychiatry", *Psychiatry Investing*, Vol. 11, No. 4, 2014, pp. 363–370.

u egzil ili lišavala života parapolicijska organizacija poznata kao Argentinska antikomunistička alijansa. Borba protiv „levičarske subverzije” dostiže svoj zenit od 1976. godine, nakon Videlinog vojnog udara. Tada počinje Prljavi rat (*Guerra Sucia*) usmeren protiv ideoloških levičara (sindikalaca, militanata, gerilaca, marksista). Tadašnja vojna vlada Horhea Rafaela Videla (Jorge Rafael Videla) je psihijatrijske bolnice pretvarala u tajne zatvorske jedinice i osnivala logore za istrebljenje političkih disidenata. Kroz ideološki Proces za nacionalnu reorganizaciju, utemeljen na represiji, psihijatrijske perspektive su se modifikovale za potrebe patologizacije „levičarske subverzije” i konsolidacije konzervativne ideologije.³⁴

O prisilnoj hospitalizaciji disidenata u SFRJ u literaturi postoje oprečna stanovišta. Petar Opalić je bio mišljenja da ne postoje pisani tragovi o političkoj zloupotrebi psihijatrije u drugoj jugoslovenskoj federaciji i da navodi pojedinih lica koja su se žalila na tu praksu nisu „ni potvrđeni, ni negirani iz neutralnih izvora”.³⁵ Dijametralno suprotno stanovište je zauzimao Tomislav Krsmanović, autor čije je uže ekspertsko polje kaznena psihijatrija, kojoj je posvetio nekoliko studija.³⁶ Zbog verbalnog delikta³⁷ usmerenog ka kritici socijalističkog režima, u psihijatrijske „konclogore” bili su smešteni brojni disidenti: Vladimir Marković, Radomir Veljković, Milisav Živanović, Vjekoslav Naglič, Dušan Četković, Živojin Živković, Vladimir Perišić i mnogi drugi.³⁸ Amnesty International je pojedine od njih okarakterisao kao „zatvorenike sa-vesti”, što predstavlja krunski dokaz da su oni bili žrtve političke psihijatrije,

³⁴ Marco Ramos, “Psychiatry, Authoritarianism, and Revolution: The Politics of Mental Illness during Military Dictatorship in Argentina, 1966–1983”, *Bulletin of Medicine*, Vol. 87, No. 2, 2013, pp. 250–278.

³⁵ Petar Opalić, *Neki aspekti odnosa između psihijatrije i politike*, nav. delo, str. 391.

³⁶ Томислав Крсмановић, *Казнена психијатрија – Ко је овде луд 1975–2004*, Ведес, Београд, 2004.

Томислав Крсмановић, *Људска права – црна рупа*, Ведес, Београд, 2006.

³⁷ Verbalni delikt je bio inkriminisan članom 133. Krivičnog zakona SFRJ iz 1976. godine. Navedenim kontroverznim članom je propisano da ko natpisom, letkom, crtežom, govorom ili na drugi način poziva ili podstiče na obaranje vlasti radničke klase i radnih ljudi, na protivustavnu promenu socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja, na razbijanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti, na svrgavanje organa društvenog samoupravljanja i vlasti ili njihovih izvršnih organa, na otpor prema odlukama nadležnih organa vlasti i samoupravljanja koje su od značaja za zaštitu i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, bezbednost i odbranu zemlje, ili zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike u zemlji, kazniće se zatvorom od jedne do deset godina.

³⁸ Srđan Cvetković, „Ko je ovde lud? – primeri političke (zlo)upotrebe psihijatrije u SFRJ”, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2013, str. 150–163.

a ne obični duševni bolesnici.³⁹ Prema impresiji Srđana Cvetkovića, funkcija kaznene psihijatrije bila je prikrivanje stvarnog broja političkih osuđenika, kako bi se SFRJ predstavila kao zemlja liberalnog socijalizma.⁴⁰ Kritički tonovi upućeni vlasti radničke klase i radnih ljudi (čitati maršalu Titu) bili su razlog da se kritizer zbog ideološko-političke diverzije proglasi za osobu „opasnu po okolinu“, umesto da se osudi na zatvorsku kaznu.⁴¹ Matrica disciplinovanja disidenata kao verbalnih deliktaša u SFRJ ogledala se u političko-pravosudno-psihijatrijskoj kombinatorici. Politički (ne)zavisno sudstvo je politički nepodobne aktere presudom oglašavalo neuračunljivim – opasnim po okolinu i izricalo im je meru bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi (član 63 KZ SFRJ). Ova mere su donošene na temelju „objektivne“ ekspertize neuropsihijatarata i najteža od njih se odnosila na obavezno lečenje na neuropsihijatrijskom odeljenju zatvorenog tipa, na neodređeno vreme. Bilo je i slučajeva da su politički nepodobni akteri upućivani na psihijatrijske klinike bez sudskih presuda i rešenja, po diktatu političke vrhuške koja je inače bila sklona pravnom nihilizmu.⁴² Fingiranjem psihijatrije politički protivnici su zbog „duševne bolesti“ udaljavani iz javnog života u „psihologore“, a da zvanično nisu ni bili osuđeni zbog političkih inkriminacija. Javnosti je prikazano da su disidenti psihički neuračunljivi,⁴³ što su pojedini *de facto* i postali nakon višegodišnjeg kliničkog staža. Lažna psihijatrija je postala sredstvo za političku odmazdu.

U svojim opservacijama o nastanku bolnica Fuko (Foucault) je podvukao da bi medicinska percepcija trebalo da bude oslobođena od bolničkog iskustva jer „bolnička praksa ubija sposobnost zapažanja i stimuliše talente posmatrača golim brojem stvari koje treba posmatrati“.⁴⁴ Fuko dalje elaborira da specijalizacije medicinske prakse vode njenoj institucionalnoj zloupotrebi

³⁹ Tomislav Krsmanović, „Zloupotreba psihijatrije u prethodnoj Jugoslaviji“, *Sociološki pregled*, Vol. 45, br. 2, 2011, str. 258.

⁴⁰ Srđan Cvetković, *Ko je ovde lud? – primeri političke (zlo)upotrebe psihijatrije u SFRJ*, nav. delo, str. 146–147.

⁴¹ *Isto*, str. 147.

⁴² Тијана Перић Дилигенски, *Расправа о политичкој корупцији*, Чигоја штампа, Београд, 2021, str. 106–107.

⁴³ Paradoksalnost ove dijagnoze došla je do izražaja u slučaju Radomira Veljkovića, kome su psihijatri poverili da piše istoriju psihičke bolesti i psihijatrijske ekspertize. Veljković je bio psihijatrijski zatočenik 15 godina i za to vreme je napisao 15.000 istorija bolesti i izneo iz zatvora 217 kilograma naučne građe. Cvetković, nav. delo, str. 152.

⁴⁴ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, Vintage Books, New York, 1994, p. 15.

od strane društvenih grupa koje žele da zaštite svoj egoizam, politički nagon i želju za moći. Navedene interesne grupe zarad svojih sitnosopstveničkih interesa regulišu (ili preciznije kontrolišu) ljudsko ponašanje kako u društvu u celini tako i na „zatvorenim mestima” poput azila i bolnica.⁴⁵ Interpretirajući Fukoa moglo bi se zaključiti da je akt zatvaranja u psihijatrijske bolnice u istorijskom kontinuumu predstavljao metodu isključivanja iz demosa. Ovaj fenomen je on prostorno analizirao do kraja srednjeg veka i izveo je konkluziju da strah od ludaka i potreba da oni budu izolovani sežu još u predbiblijska vremena. Po njegovom mišljenju, cilj kontrole je bio da „suzbije ludilo, da eliminiše iz društvenog poretka jednu pozitivnu figuru koja nije imala svoje mesto u njemu”.⁴⁶ Usled toga, i sadizam nije pukim slučajem „nastao iz konfuzije i unutar konfuzije”.⁴⁷

Autoritarni lideri su inicirali psihijatrijsku medikalizaciju društvene kontrole kako bi fizički izolovali kritičare režima, tobož reakcionare. Opozicioni akteri su stigmatizovani kao mentalno bolesni, a mišljenje suprotno mejnstrimu je prikazivano kao psihijatrijska patologija. Pandemijski scenarij izolacije kužnih od zdravih postao je matrica za ideološke obračune. Blagovremena hospitalizacija mentalno „bolesnih”, koju je u osnovi naredila policijska država, bila je ključna za sprečavanje transmisije društveno štetnih ideja. Rečju, protiv savremene „političke kuge” se, Fukoovim vokabularom iskazano, „borilo redom i disciplinom”.⁴⁸

UMESTO ZAKLJUČKA

Kroz mučenje duše i kažnjavanje tela političkih neistomišljenika represivne socijalističke i komunističke elite vršile su pravno-političku funkciju policijske države. Aktima političke medikalizacije potvrđivala se suverenova moć, a sam čin svakog pojedinačnog mučenja predstavljao je momenat ponovnog uspostavljanja te moći. Posredi su od davnina znane tehnike kažnjavanja tela i duše, koje se odvijaju u zatvorima i bolnicama kao vektorima moći. Fuko navodi tri modaliteta izvršavanja kazne, koja ujedno predstavljaju tri tehnologije moći. To su: telo koje se izvršava mučenju, duša čijim se percepcijama barata i telo koje se ispravlja.⁴⁹ Cilj discipline, prema Fukoovim elaboracijama,

⁴⁵ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, Vintage Books, New York, 1994, p. 19.

⁴⁶ Michel Foucault, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, op. cit., p. 115.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 210.

⁴⁸ Michel Foucault, *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Informator, Zagreb, 1994, str. 203.

⁴⁹ *Isto*, str. 134.

jeste postizanje pokornosti tela. Otuda, svi sitničavi propisi, cepidlački pogledi nadzornika, stavljanje svih aspekata života pod nadzor predstavljaju refleksije disciplinske moći koja se institucionalno vršila nad bednim telom.⁵⁰

Sprovedenjem psihijatrijskog nadzora nad disidentima kao „slučajevima” sprovodila se duševna prinuda i disciplina. Nepodobni, reacionari, neprijatelji, disidenti, zatvorenici, kako god bili etiketirani, kao „slučajevi” i „pacijenti” bili su laboratorijski miševi za sprovođenje discipline. Prisilna mentalna hospitalizacija značila je njihovu civilnu smrt, što je podjednako razorno kao i biološka smrt. Solženjicin i Šolc su smatrali da smeštanje u ludnicu ne podleže zastarelosti i da predstavlja teži zločin od gasne komore.

Na osnovu političke empirije izvodi se konkluzija da je psihijatrija doživljavala svoju politizaciju u socijalističkim represivnim sistemima, u periodima kada su ovi sistemi imali potrebu da u očima javnog mnjenja i „komunikativno-kulturnog monopola Zapada”⁵¹ i celokupne međunarodne zajednice legitimisaju psihijatriju kao prikriveno sredstvo političkog progona. Po toj matrici, nekadašnji nacistički režim je sterilizaciju i ubijanje psihijatrijskih pacijenata legitimisao kao human čin u ime „očuvanja rase”, kao svojevrsnu eutanaziju. Sovjetski Savez je nakon zatvaranja gulaga i sporog obnavljanja odnosa sa kapitalističkim svetom, s jedne strane, i obračunavanja sa „unutrašnjim neprijateljem”, sa druge, legitimisao zloupotrebu psihijatrije. Na identičan način je postupala i NR Kina, u nameri da opravda politički progon verskih manjina i očuva ekonomske odnose sa zapadnim državama.⁵²

BIBLIOGRAFIJA

- [1] “The International Pilot Study on Schizophrenia”, World Health Organization, Geneva, 1973.
- [2] Adler, Nanci, Mueller Gerard, Avat Mohammed, “Psychiatry under tyranny: A report on the political abuse of Romanian psychiatry during the Ceausescu years”, *Current Psychology*, Vol. 12, No. 1, 1993, pp. 3–17.
- [3] Bertelsen, Olga, “Rethinking Psychiatric Terror against Nationalist in Ukraine: Spatial Dimensions of Post-Stalinist State Violence”, *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, No. 1, 2014, pp. 27–46.

⁵⁰ Michel Foucault, *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Informator, Zagreb, 1994, str. 203.

⁵¹ Часлав Д. Копривица, „Свјетско знање”. О историјској генези комуникативно-културног монопола Запада”, *Godišnjak FPN*, Vol. 15, br. 26, 2021, str. 11–33.

⁵² Massimiliano Buoli, Aldo Sabino Giannuli, “The political use of psychiatry: A comparison between totalitarian regimes”, *International Journal of Social Psychiatry*, Vol. 63, No. 2, 2017, pp. 169–174.

- [4] Bloch, Sidney, "Soviet psychiatry and snezhnevskyism" in: Robert van Voren (ed.), *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, IAPUP, Amsterdam, 1989, pp. 55–61.
- [5] Bloch, Sidney, Reddaway Peter, *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry*, Westview Press, Colorado, 1985.
- [6] Bonnie, Richard J., "Psychiatry in the Soviet Union and China: Complexities and Controversies", *The Journal of American Academy of Psychiatry and the Law*, Vol. 30, No. 1, 2002, pp. 136–144.
- [7] Borovsky, Victor, *Satan's Kiss: Memoirs*, Meta Publishing Company, New York, 1981.
- [8] Buoli, Massimiliano, Sabino Giannuli Aldo, "The political use of psychiatry: A comparison between totalitarian regimes", *International Journal of Social Psychiatry*, Vol. 63, No. 2, 2017, pp. 169–174.
- [9] Crankshaw, Edward, "Yury Andropov: Prisoner of His Country's Lies" in: Edward Crankshaw (ed.), *Putting up with the Russians: Commentary and Criticism*, Elizabeth Sifton Books, New York, 1984, pp. 47–84.
- [10] Cvetković, Srđan, „Ko je ovde lud? – primeri političke (zlo)upotrebe psihijatrije u SFRJ”, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2013, str. 145–163.
- [11] Delibašić, Balša, „Behemot Franca Nojmana: Praktične implikacije na Nirnberške procese”, *Godišnjak FPN*, Vol. 14, br. 23, 2020, str. 77–94.
- [12] Farmer, Kenneth, *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, London, 1980.
- [13] Foucault, Michel, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, Vintage books, New York, 1988.
- [14] Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York, Vintage Books, 1995.
- [15] Foucault, Michel, *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Informator, Zagreb, 1994.
- [16] Foucault, Michel, *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, Vintage Books, New York, 1994.
- [17] Часлав, Д. Копривица, „Свјетско знање”. О историјској генези комуникативно-културног монопола Запада”, *Godišnjak FPN*, Vol. 15, br. 26, 2021, str. 11–33.
- [18] Korolenko, Caesar, Kensin Dennis, "Reflections on the past and present state of Russian psychiatry", *Anthropol Med.*, Vol. 9, No. 1, 2002, pp. 51–64.
- [19] Krsmanović, Tomislav, „Zloupotreba psihijatrije u prethodnoj Jugoslaviji”, *Sociološki pregled*, Vol. 45, br. 2, 2011, str. 257–261.
- [20] Opalić, Petar „Neki aspekti odnosa između psihijatrije i politike”, *Sociološki pregled*, Vol. 42, br. 3, 2008, str. 385–400.
- [21] Plakhotniuk, Mykola, *Kolovorot: Statti, spohady, dokumenty*, Smoloskyp, Kyiv, 2012.

- [22] Podrabinek, Alexander, *Punitive Medicine*, Karoma Publishers, Michigan, 1980.
- [23] Ramos, Marco, "Psychiatry, Authoritarianism, and Revolution: The Politics of Mental Illness during Military Dictatorship in Argentina, 1966-1983", *Bulletin of Medicine*, Vol. 87, No. 2, 2013, pp. 250–278.
- [24] Su Park, Young, Park San Ming, Yong Yun Jin, Seung Ju Kim, "Psychiatry in Former Socialist Countries: Implications for North Korean Psychiatry", *Psychiatry Investing*, Vol. 11, No. 4, 2014, pp. 363–370.
- [25] Voren, van Robert, "Political Abuse of Psychiatry An Historical Overview", *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 36, No. 1, 2010, pp. 33–35.
- [26] Voren, van Robert, *Cold War in Psychiatry Human Factors, Secret Actors*, Rodopi, Amsterdam and New York, 2010.
- [27] WMA Declaration of Geneva. Available at: <https://web.archive.org/web/20140208072018/http://www.wma.net/en/30publications/10policies/g1/> (Accessed February 10, 2022).
- [28] Zajicek, Benjamin, *Scientific Psychiatry in Stalin's Soviet Union: The Politics of Modern Medicine and the Struggle to Define 'Pavlovian' Psychiatry, 1939–1953*, PhD Thesis, University of Chicago, 2009.
- [29] Žižek, Slavoj, *U odbranu izgubljenih stvari*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011.
- [30] Zizek, Slavoj, *Violence*, New York, Picador, 2008.
- [31] Перић, Дилигенски Тијана, *Расправа о политичкој корупцији*, Чигоја штампа, Београд, 2021.

Tijana Perić Diligenski

POLITICIZATION OF PSYCHIATRY AS A
DETERMINANT OF POLITICAL VIOLENCE: AN
ESSAY ON DISCIPLINING DISSIDENTS

Abstract

The paper analyzes the phenomenon of politicization of psychiatry as an ideological tool of repressive socialist regimes in the period from the 60s to the 80s of the 20th century. The aim of this paper is to clarify and synthesize the existing theoretical and empirical knowledge on the abuse of psychiatry for political purposes in the: Soviet Union, People's Republic of China, SFRY, Romania and Argentina, by using the case study method. The political practice of repressive regimes shows continuity in the manipulation of psychiatric ethics for the sake of discrediting and politically disciplining dissidents. Based on the arbitrary, politically motivated and suggested view of mental disorders, all politically unorthodox thinking is modified. Through this matrix, psychiatry is placed in the function of usurping the power and interest

of political empire. The real number of political prisoners is mummified through the forced hospitalization of "mentally ill" dissidents. Psychiatric concentration camps have become ideological and only seemingly more subtle substitutes for gulags and labor camps. Psychocamps essentially represented the stages of sadism on which the spirit and body of political opponents were exposed to inhuman biopolitical engineering.

Keywords:

psychiatry, dissidents, Serbsky Center, socialism, discipline, sluggish schizophrenia.

Đurđica Stanković*

Institut društvenih nauka, Beograd

Milica Topalović**

Institut za političke studije, Beograd

Kineska inicijativa „Pojas i put” kao novi model uspostavljanja odnosa između NR Kine i Republike Srbije***

Apstrakt

Pozicioniranje NR Kine u red vodećih svetskih sila umnogome je dobilo na značaju 2013. godine, usvajanjem nove razvojne strategije inicijative „Pojas i put”. Predmet istraživanja ovog rada predstavlja analiza kineske inicijative „Pojas i put”, kao novog modela uspostavljanja dubljih odnosa između NR Kine i Republike Srbije. Namera autorki je da predstave i istaknu važnost Inicijative, kao globalno sveobuhvatnog i najskupljeg projekta današnjice. Rad nudi odgovore na istraživačka pitanja: *Kakve benefite ima Republika Srbija od učešća u kineskoj inicijativi 'Pojas i put', kao i kakve koristi može imati NR Kina od očekivanog razvoja Republike Srbije?* Polazne hipoteze govore u prilog tome da Inicijativa doprinosi napretku regionalne ekonomske integracije sa obostranim benefitima – inicijatoru i ostalim državama učesnicama, kao i Republici Srbiji. Posebna pažnja je posvećena mehanizmu saradnje „16+1”, čijom analizom su izdvojeni bitni elementi regionalne saradnje NR Kine i država Srednje i Istočne Evrope, sa posebnim fokusom na Republiku Srbiju. U radu se koriste istorijsko-komparativna metoda, kontekstualni pristup, deskriptivna statistika, kao i metoda analize sadržaja dokumenata.

* djstankovic@idn.org.rs

** milica.topalovic@ips.ac.rs

*** Rad je nastao u okviru naučno-istraživačke delatnosti koju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Cljučne reči:

Inicijativa „Pojas i put“, NR Kina, Novi put svile, mehanizam saradnje „16+1“, investicije, infrastruktura, Republika Srbija

UVOD

Inicijativa „Pojas i put“ je moderan simbol prepoznatljivosti jačanja globalnog kineskog uticaja u svetu. Reč je o globalno sveobuhvatnom i najskupljem projektu današnjice, koji ima dva strateška cilja: povezivanje tri kontinenta – Azije, Afrike i Evrope, i olakšavanje trgovinske razmene. Dublja interakcija i značajno bolji odnosi NR Kine sa ostatkom sveta, koji su bazirani na principima ekonomske saradnje, obostrane koristi i jednakosti, najbolje su prikazani kroz Inicijativu „Pojas i put“. Autorke nastoje da ukažu na značaj Inicijative „Pojas i put“ od čije implementacije imaju koristi sve države duž Novog puta svile¹, a ne samo njen inicijator. Međutim, države kroz koje prolazi Novi put svile su različitog stepena ekonomskog razvoja i imaju jedinstvena kulturna i politička obeležja, stoga se na samom početku može zaključiti da ostvareni napredak neće biti ujednačen, već će imati karakteristične regionalne razlike.

Prvi deo rada analizira značaj Inicijative „Pojas i put“ koji je prikazan kao strategija za saradnju NR Kine sa ostatkom sveta. Analizom značaja Inicijative autorke zaključuju da Inicijativa ima dvosmernu relaciju, budući da razvitak NR Kine i produbljanje Inicijative utiču na razvoj ostalih država učesnica, i obratno. Drugi deo posvećen je mehanizmu saradnje „16+1“, odnosno procesu saradnje NR Kine sa 16 država Srednje i Istočne Evrope, sa posebnim fokusom istraživanja na Republiku Srbiju. Zatim su predstavljeni ekonomski odnosi NR Kine i Republike Srbije, kroz analizu glavnih kineskih investicionih projekata, kao i nezaobilaznih kineskih investicija na teritoriji Republike Srbije. Ovaj deo istraživanja ima za cilj da naglasi ekonomski značaj partnerstva NR Kina i Republike Srbije, budući da razvijanjem dobrih ekonomskih i političkih odnosa obe države imaju uzajamne koristi (*win-win*), nakon čega će uslediti zaključna razmatranja.

INICIJATIVA „POJAS I PUT“

Projekat „Jedan pojas – jedan put“ (*One Belt, One Road – OBOR*) prvi put je promovisan 2013. godine od strane aktuelnog predsednika NR Kine Sija Đinpinga

¹ Drevni Put svile je povezivao orijentalnu i okcidentalnu civilizaciju u Evroaziji u antičkom i srednjem veku. Na taj način je realizovana mreža puteva koja je omogućavala razmenu dobara.

(*Xi Jinping*), prilikom zvanične posete Republici Kazahstanu. Reč je o obnavljanju „Novog puta svile“, koji je prvobitno nazvan „Jedan pojas – jedan put“, a kasnije Inicijativa „Pojas i put“ (*Belt and Road Initiative – BRI*, u nastavku „Inicijativa“), kako se i danas naziva.

Inicijativa obuhvata dva posebna potprojekta: „Ekonomski pojas puta svile“ (*The Silk Road Economic Belt*) – kopneni deo projekta podrazumeva infrastrukturno povezivanje država duž rute starog Puta svile i pomorski deo projekta 'Pomorski put svile 21. veka' (*The 21st century Maritime Silk Belt*), koji spaja NR Kinu sa Evropom preko Južnog kineskog mora, Pacifika, Mediterana i Indijskog okeana. Projektom je obuhvaćeno 147 država sveta, dok se u narednim godinama očekuje priključivanje drugih, posebno država Latinske Amerike.² Očekivana ukupna vrednost poduhvata premašuje 21 bilion američkih dolara.³ U pitanju je transnacionalni projekat, globalno posmatrano najsveobuhvatniji i najskuplji, čiji je glavni cilj povezivanje tri kontinenta: Azije (u prvom redu NR Kine), Evrope i Afrike, koji donosi nove prilike za razvoj investicija i trgovine između NR Kine i država koje se nalaze duž ovog puta. NR Kina je 2015. godine izdala listu prioriteta u okviru Inicijative koja obuhvata izgradnju transportne infrastrukture, olakšavanje tokova investicija i trgovinske razmene, pojednostavljenje carinskih procedura, izgradnju logističkih centara, finansijsku saradnju i proširenje kooperacije među narodima kroz intenziviranje razmene u nauci, obrazovanju, kulturi, medijima i drugim oblastima.⁴ Ovi prioriteti su nazvani petokrakim pristupom u okviru Inicijative, zbog čega je fokus u daljem tekstu na infrastrukturnim projektima, budući da su prikazani kao preduslov za lakše funkcionisanje preostalih prioriteta. Navedenih pet prioriteta saradnje sadržani su u kineskom strateškom dokumentu Nacionalne komisije za razvoj i reformu kineskih Ministarstava spoljnih poslova i trgovine, pod nazivom „Vizija i akcije o zajedničkoj izgradnji Ekonomskog pojasa puta svile i Pomorskog puta svile za 21. vek“.⁵

Jedan od značajnih pristupa u okviru Inicijative predstavlja povezivanje infrastrukture koje donosi najbolje ekonomske koristi. Strateško opredeljenje

² Silk Road Briefing, Dezan Shira & Associates. Available from: <https://www.silkroadbriefing.com/> (Accessed June 18, 2022).

³ Duško Dimitrijević, "Chinese Investments in Serbia – A Joint Pledge for the Future of the New Silk Road", *Baltic Journal of European Studies*, Vol. 7, No. 1, 2017, p. 67.

⁴ Duško Dimitrijević, Nikola Jokanović, "Chinese Investments in Serbia and the New Silk Road" in: Duško Dimitrijević (ed.), *Danube and the New Silk Road*, Institut for International Politics and Economics, Belgrade, 2016, p. 326.

⁵ Duško Dimitrijević, „Odnosi Srbije i Kine na početku 21. veka“, *Međunarodni problemi*, Vol. LXX, br. 1, 2018, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 60.

NR Kine za izgradnju infrastrukture širom sveta omogućilo je kineskim kompanijama da zauzmu sedam od deset mesta na listi najvećih građevinskih kompanija na svetu.⁶ Povezana infrastruktura predstavlja okosnicu razvitka dalje ekonomske saradnje i razvoja od kojih svi imaju određene benefite. U okviru ove Inicijative planirana je izgradnja auto-puteva, železničkih pruga, gasovoda i naftovoda, luka i elektrana.⁷ NR Kina povezuje gotovo čitav svet preko ove Inicijative, s obzirom na to da su njene građevinske kompanije prisutne globalno, posebno u zemljama u razvoju. Očigledan razlog za to je što je zemljama u razvoju neophodna razvijenija infrastruktura.⁸ Tamo gde ne postoji dobra infrastruktura potrebno ju je izgraditi. Pored infrastrukturnih ulaganja, Inicijativa obuhvata i saradnju u trgovini, finansijama, obrazovanju, nauci, ekologiji i zaštiti životne sredine i dr. Na ovaj način, sve države koje su deo Inicijative dobijaju olakšan pristup velikim tržištima, pri čemu im se troškovi smanjuju. One države koje nemaju izlaz na more dobijaju pristup pomorskim lukama kako bi ubrzale svoj razvoj.⁹ Predviđanja da će preko transportnih koridora u okviru Inicijative biti skraćen prevoz kineske robe iz NR Kine u Evropu sa sadašnjih 45–60, na 10–13 dana su ostvarena.¹⁰ To je umnogome uticalo na pojeftinjenje kineske robe, olakšavanje i intenziviranje međunarodnog transporta robe.

Koordinacija konkretnih projekata sa preko 80 država u okviru Inicijative odvija se bilateralno ili multilateralno kroz neke od platformi zamišljenih kao prateći mehanizam Inicijative, kao što su redovni godišnji forumi Pojasa i puta ili mehanizam saradnje NR Kine i država Centralne i Istočne Evrope,

⁶ Žan Kačiga, „Velika strategija Kine” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Pojas i put: realnost i očekivanja, iskustvo Srbije*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2019, str. 22.

⁷ Milan Lipovac, „Inicijativa ‘Pojas i put’ između tvrde i meke kineske moći (u teorijskom promišljanju Džozefa Naja)” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 106.

⁸ Žan Kačiga, „Velika strategija Kine”, nav. delo, str. 22.

⁹ Zhang Youwen, „Inicijativa ‘Pojas i put’: inovacije u međunarodnoj razvojnoj sinergiji i globalnom upravljanju” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 61.

¹⁰ Miroslav B. Mladenović, Jelena G. Ponomareva, „Rusko-kineski odnosi u svetlu koncepcije ‘Pojas i put’” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 123.

odnosno mehanizam saradnje „16+1”.¹¹ Detaljna analiza mehanizma saradnje „16+1”, tj. regionalne saradnje NR Kine sa 16 država Srednje i Istočne Evrope, među kojima je i Republika Srbija, prikazuje sve aktuelne i potencijalne benefite saradnje, ali i moguće rizike koji mogu nastati usled pogrešnih odluka država.

Finansiranje projekta odvija se preko Fonda puta svile (*the Silk Road Fund*), koji ima kapital od preko četrdeset milijardi dolara, namenjen prevažno za realizaciju infrastrukturnih, finansijskih i industrijskih projekata, i preko Azijske infrastrukturne investicione banke (*The Asia Infrastructural Investment Bank*) sa kapitalom od preko pedeset milijardi dolara.¹² Ogromna količina kapitala, koja je izdvojena za finansiranje različitih projekata u okviru Inicijative, svedoči o ozbiljnom strateškom opredeljenju NR Kine, koje posledično utiče na produbljivanje njenih odnosa sa ostatkom sveta.

Usled globalne zastupljenosti i značaja koji danas ima, sa pravom se Inicijativa „Pojas i put” može nazvati geostrateškom revolucijom, budući da poseduje potencijal za promenu međunarodne ravnoteže od dosadašnjeg unipolarnog sveta, u kojem dominira jedna država – Sjedinjene Američke Države, do multipolarnog, u kome se odvija interakcija više sila.¹³ Jasno je da, zahvaljujući kineskom usponu i uticaju, ona poseduje potencijal da promeni geopolitičke odnose, čineći proces opadanja zapadne globalne dominacije bespovratnim.¹⁴ Nesumnjivo je da obuhvaćene države neće imati jednake koristi učešćem u navedenoj Inicijativi i da će plodove ubirati sam kreator projekta, koji, zahvaljujući ovom gigantskom projektu, jača svoju geopolitičku i ekonomsku moć. Međutim, za sve učesnike u Inicijativi ovo može biti *win-win* situacija ukoliko pažljivo odmere kapacitete svojih država za učešće u Inicijativi i, shodno tome, razvijaju i produbljuju odnose sa NR Kinom.

¹¹ Stefan Jojić, „Inicijativa Pojas i put – ekonomska i politička dimenzija”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 14, br. 23, 2020, str. 165.

¹² Katarina Zakić, „The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia”, *The review od International Affairs*, Vol. LXXI, no. 1180, 2020, p. 46.

¹³ Nako Stefanov, „Projekat ‘Pojas i put’ kao geostrateška revolucija i format ‘16+1’ – problemi i perspektive” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 51.

¹⁴ Zbignjev Bžežinski, *Amerika–Kina i sudbina sveta*, Strateška vizija, Beograd, Albatros Plus, 2013, str. 25.

MEHANIZAM SARADNJE „16 + 1”

NR Kina je 2011. godine državama Srednje i Istočne Evrope predložila Inicijativu kao vid regionalne saradnje – format „16+1”. Simbolično, inicijativa se naziva 16+1 jer obuhvata 11 država članica Evropske unije (Bugarsku, Hrvatsku, Češku, Estoniju, Mađarsku, Letoniju, Litvaniju, Poljsku, Rumuniju, Slovačku, Sloveniju) i pet država Zapadnog Balkana (Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Severnu Makedoniju i Crnu Goru) i NR Kina. U okviru Inicijative „16+1”, NR Kina je definisala tri prioritetne oblasti ekonomske saradnje: infrastrukturu, visoke tehnologije i ekološke tehnologije.¹⁵ Pored ekonomske saradnje, ova inicijativa ima za cilj i bolje povezivanje NR Kine sa tržištem Zapadne i Severne Evrope i lakši pristup tom tržištu.¹⁶ Da inicijativa nije samo ekonomskog karaktera svedoči činjenica da postoji široki dijapazon saradnje gotovo u svim oblastima, kao što su nauka, medicina, obrazovanje, turizam i kultura.¹⁷ Inicijativa je zvanično počela sa radom 2012. godine u Poljskoj, kada je organizovan prvi sastanak na nivou šefova vlada. Pristupanjem Grčke Inicijativi 2019. godine naziv inicijative je promenjen u Inicijativa „17+1”. Međutim, ubrzo se mehanizam saradnje vratio na prvobitni naziv, kada ga je Litvanija napustila.¹⁸ Ovaj mehanizam treba da posluži kao kanal implementacije kineske razvojne strategije i ciljeva Inicijative „Pojas i put” i u potpunosti je integrisana sa Inicijativom „16+1”.

Globalno posmatrano, NR Kina i EU, kao dve svetske ekonomske sile sa značajnom bilateralnom razmenom i ostvarenom međuzavisnošću, na ovaj način produbljuju već postojeće dobro razvijene ekonomske odnose. EU je NR Kina najveći ekonomski partner, a tržište EU je najveće kinesko izvozno tržište i jedan od najvećih izvora stranih investicija, dok je iz perspektive EU kinesko tržište najbrže rastuće.¹⁹ Sa druge strane, NR Kina je za EU drugi po redu najveći trgovinski partner, posle SAD. Saradnjom sa evropskim državama, kineskim

¹⁵ Nako Stefanov, „Projekat ‘Pojas i put’ kao geostrateška revolucija i format ‘16+1’ – problemi i perspektive”, nav. delo, str. 52.

¹⁶ Ivana M. Božić Miljković, „Geoekonomski aspekti saradnje Republike Srbije i NR Kine: stanje i perspektive”, *Sociološki pregled*, Vol. LV, no. 2, 2021, str. 326.

¹⁷ Aleksandar Jazić, „Položaj država Višegradske grupe u ‘Inicijativi 17+1’”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 14, br. 24, 2020, str. 109.

¹⁸ Stuart Lau, „Lithuania pulls out of China’s ‘17+1’ bloc in Eastern Europe”, *Politico*, May 21, 2021. Available from: <https://www.politico.eu/article/lithuania-pulls-out-china-17-1-bloc-eastern-central-europe-foreign-minister-gabrielius-landsbergis> (Accessed February 24, 2022).

¹⁹ Ivona Lađevac, „Tekuća situacija i mogućnost koordinacije politike ‘Jedan pojas, jedan put’ između Kine i EU: perspektiva Srbije”, *Budućnost saradnje Kine i Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018, str. 49.

preduzetnicima se omogućava pristup novom tržištu, novim tehnologijama i kvalifikovanoj radnoj snazi, koja je u državama Srednje i Istočne Evrope relativno jeftinija, u poređenju sa Zapadnom Evropom.²⁰ Zahvaljujući prodoru na evropsko tržište, kineski investitori su u prilici da upoznaju kako funkcioniše evropsko tržište, što je preduslov za uspeh na stranom tržištu. Zahvaljujući investicijama, koje u Srednjoj i Istočnoj Evropi godinama beleže stalni rast, preko spomenutih platformi saradnje (Inicijativa „16+1”, „Pojas i put”), NR Kina obezbeđuje prisustvo u tim državama i, pored ekonomske snage, jača svoj kulturni i politički uticaj.

Treba istaći i negativne efekte učešća u Inicijativi „Pojas i put”, koji se u prvom redu ogledaju u neadekvatnoj proceni za finansiranje određenih infrastrukturnih projekata država učesnica, odnosno u premašivanju njihove solventnosti, koja posledično dovodi do prezaduživanja države. Crna Gora je, na primer, zbog izgradnje prvog dela auto-puta od Bara do granice sa Srbijom, morala da pozajmi 800.000.000 američkih dolara od kineske Eksim banke (*Exim Bank of China*), čime je povećala spoljni dug na 80% BDP, dok je NR Kina sa pravom na 39% crnogorskog duga postala najveći crnogorski poverilac.²¹ Projekti finansirani od strane NR Kine su najčešće u formi kredita, te veliko zaduživanje može dovesti male države u ozbiljnu dužničku krizu. Umesto da velikim infrastrukturnim projektima utiču na ekonomski rast, dugoročno male države mogu ugroziti finansijsku stabilnost i budući razvojni potencijal. Zaduzivanje kod kineskih banaka može stvoriti odnos zavisnosti u odnosu na zemlju poverioca. Međutim, Crna Gora nije izolovan slučaj. Prema proceni Centra za globalni razvoj (*Center for Global Development London*), navedeno je ukupno deset država koje imaju ozbiljan rizik otplate kineskih kredita (Malezija, Maldivi, Mongolija, Džibuti, Šri Lanka, Laos, Kirgistan, Pakistan, Tadžikistan).²² Postoji izvesna bojazan da će NR Kina, u slučaju nemogućnosti zaduženih država da servisiraju svoj dug, svoja potraživanja prema njima pretvoriti u kapital, odnosno da može postati (su)vlasnik značajnih strateških postrojenja zaduženih država.

²⁰ Katarzyna Anna Nawrot, „Međunarodni odnosi i saradnja između Poljske i Kine u kontekstu 'Novog puta svile' i Srednje i Istočne Evrope” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 241.

²¹ Stefan Jojić, „Inicijativa Pojas i put – ekonomska i politička dimenzija”, nav. delo, str. 169.

²² Jagdishor Panday, *US officials warn China's BRI could lead to debt trap, undermine sovereignty*, The Centre for Global Development, 2018. Available from: <https://www.cgdev.org/article/us-officials-warn-china%E2%80%99s-bri-could-lead-debt-trap-undermine-sovereignty-himalayan-times> (Accessed March 1, 2022).

Dok određene članice EU teže da unaprede bilateralnu ekonomsku saradnju sa NR Kinom i da obezbede bolji položaj za svoje kompanije, dotle, na drugoj strani, EU kao međunarodni akter nastoji da administrativnim merama kontroliše i uspori aktivnost kineskih kompanija na prostoru Evrope i realizaciju pojedinih infrastrukturnih projekata (podjednako među državama članicama, kao i među državama kandidatima za članstvo).²³ Prilikom kupovine srpske Železare u Smederevu od strane kineske kompanije Hestil (danas HBIS) Evropska komisija zahtevala je proveru da li će kineskom kupovinom Železare biti ugrožena proizvodnja kompanija sa prostora EU, kao i da li će to uticati na cenu čelika.²⁴ Dodatno, time se dovodi u pitanje princip konkurencije na globalnom tržištu i ovakav zahtev EU može biti protumačen kao namera EU da odreaguje kada oceni da neka kineska investicija može ugroziti „evropske kompanije i evropske interese” i narušiti političko jedinstvo EU. Usledili su još rigidniji postupci Komisije, kada je Železari Smederevo nametnuto ograničenje na godišnju količinu čelika koji može da plasira evropskom tržištu. Srbija je zatim svrstana u grupu država kao što su Turska, Ukrajina i Moldavija, čiji je izvoz čelika na tržište EU ograničen.²⁵ To je praktično značilo da je Srbiji dozvoljeno da izveze 3.300.000 tona toplo valjanog čelika u EU (počev od februara do kraja juna 2019. godine), a da je svakom dodatnom tonom u obavezi da plati dodatnih 25% carine.²⁶ Ovakva rigidna odluka Komisije uticala je na odluku kompanije Hesti da smanji kapacitet godišnje proizvodnje čelika, što je za posledicu imalo manji godišnji izvoz čelika iz Srbije i njen manji BDP.²⁷

Oštiriji kritičari tumače Inicijativu „Pojas i puta” i mehanizam saradnje „16+1” analogno priči o „Trojanskom konju”, kojom NR Kina želi da nametne novu dinamiku regionalizma na prostoru EU i da unese podele u jedinstveni evropski prostor.²⁸ Izvesno je oceniti da glavne bojazni dolaze iz redova

²³ Žarko Obradović, „Pojas i put na Balkanu i Srbiji (izazovi saradnje)” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 164.

²⁴ *Isto*, str. 164–164.

²⁵ Katarina Zakić, “The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia”, op. cit., p. 57.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Usled nametnutih kvota Evropske unije za plasman čelika iz Republike Srbije i smanjene potrošnje čelika na globalnom nivou (pandemija COVID-19) u 2020. godini, Železara Smederevo je smanjila svoj godišnji proizvodni kapacitet za 50%.

²⁸ Emilian Kawalski, “China’s ‘16+1’ Is Dead? Long Live the ‘17+1’”. *The Diplomat*, March 2019. Available from: <https://thediplomat.com/2019/03/chinas-161-is-dead-long-live-the-171/> (Accessed February 27, 2022).

najbogatijih i najsnažnijih država EU, koje strahuju da bi države Srednje i Istočne Evrope mogle imati više koristi iz saradnje sa NR Kinom nego sa EU, stoga žele da preduprede scenario u kojem NR Kina postaje sistemski rival na prostoru evropskog kontinenta. Iako predstavljena kao investiciona inicijativa, mehanizam saradnje „16+1“ ima u pozadini izvestan politički angažman NR Kine u ovom regionu. Međutim, saradnja sa državama Centralne i Srednje Evrope za NR Kinu predstavlja „dopunu“ saradnje sa EU, a ne njeno narušavanje i podrivanje jedinstva.²⁹

EKONOMSKI ODNOSI REPUBLIKE SRBIJE I NR KINE

Ekonomski odnosi NR Kine i Republike Srbije imaju osnovu u dugoj tradiciji političkih i diplomatskih odnosa.³⁰ Kao zvaničan početak dobrih političkih odnosa Srbije sa NR Kinom uzima se godina 1949, kada je Federativna Narodna Republika Jugoslavija priznala nezavisnu NR Kinu, da bi 1952. bili zvanično uspostavljeni diplomatski odnosi.³¹ Danas su međudržavni odnosi NR Kine i Republike Srbije na najvišem nivou. Srbija je sa NR Kinom potpisala Sporazum o strateškom partnerstvu 2009. godine, da bi par godina kasnije, 2016, strateško partnerstvo bilo podignuto na najviši nivo saradnje, potpisivanjem Sporazuma o sveobuhvatnom strateškom partnerstvu. Tome treba pridodati i Sporazum o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u oblasti infrastrukture koji su dve države potpisale 2009. godine.³² Saradnja sa NR Kinom predstavlja jedan od glavnih spoljnopolitičkih stubova Republike Srbije. Pored toga, investiciono posmatrano, NR Kina spada među najznačajnije partnere republike Srbije, odmah nakon država Zapadne Evrope.³³ Srbija na NR Kinu gleda kao na najvažnijeg spoljnotrgovinskog i finansijskog partnera u Aziji i glavnog partnera za postizanje ekonomskog prosperiteta.³⁴ Sa druge

²⁹ Jasminka Simić, „Ekonomski pojas Novog puta svile: kineski prodor na Zapad ili odgovor na azijske izazove“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 2–3, 2015, str. 204.

³⁰ Ivana M. Božić Miljković, „Geoekonomski aspekti saradnje Republike Srbije i NR Kine: stanje i perspektive“, nav. delo, str. 315–316.

³¹ *Isto*.

³² Republika Srbija je prva država sa prostora Zapadnog Balkana koja je sklopila ovakav vid partnerstva sa NR Kinom.

³³ Ivana M. Božić Miljković, „Geoekonomski aspekti saradnje Republike Srbije i NR Kine: stanje i perspektive“, nav. delo, str. 325.

³⁴ Duško Dimitrijević, Nikola Jokanović, „Chinese Investments in Serbia and the New Silk Road“, op. cit., p. 340.

strane, zahvaljujući svojoj geoekonomskoj poziciji, Srbija danas predstavlja važnu kariku na Novom putu svile, kao potencijalna kapija prema EU, tako da je i njen značaj za NR Kinu veliki.

Od svih država iz Inicijative „16+1” Srbija prednjači po kvalitetu bilateralnih odnosa sa NR Kinom, tj. po broju i vrsti projekata koji su dogovoreni između dve države, a čija je realizacija započeta ili su projekti već završeni.³⁵ Prema istraživanjima FDI Markets, u 2019. godini, Republika Srbija je od svih država koje učestvuju u mehanizmu saradnje ostvarila najveći obim investicionih projekata za ulaganje u infrastrukturu: revitalizacija brze pruge Beograd–Budimpešta, izgradnja Koridora 11 auto-puta „Miloš Veliki”, izgradnja auto-puta Preljina–Požega i izgradnja mosta na Dunavu „Mihajlo Pupin”.³⁶ U okviru kineskih infrastrukturnih projekata, NR Kina u Srbiji nije prisutna samo kao investitor, već i kao glavni izvođač radova. U procesu projektovanja, ugovaranja i kasnije izgradnje infrastrukturnih projekata, treba naglasiti da su se kineske kompanije striktno pridržavale lokalnih, čak i propisa i zakona EU i prihvatile nadzor lokalnog, srpskog nadzornog tima.³⁷

Prvi veliki infrastrukturni projekat NR Kine u Evropi je završen upravo u Srbiji. U pitanju je projekat izgradnje mosta „Mihajlo Pupin” preko Dunava koji povezuje Zemun sa Borčom. Kineska državna kompanija *China Road and Bridge Coproration* je izgradila most, čija je vrednost realizacije iznosila 362.000.000 dolara.³⁸ Simbolično, most je otvoren za vreme samita NR Kine i mehanizma saradnje „16+1” u Beogradu, u prisustvu najviših državnih zvaničnika.³⁹ Pored toga, NR Kina je u oblasti saobraćajne infrastrukture uložila sredstva u tri deonice Koridora 11 (auto-put E-763 Beograd–Južni Jadran, odnosno auto-put „Miloš Veliki”), Obrenovac–Ub i Lajkovac–Ljig, ukupne dužine 50,23 km⁴⁰, kao i deonice Beograd (Surčin)–Obrenovac. Vrednost prva dva projekta iznosi preko 333.000.000 dolara, a glavni izvođač radova je kineska

³⁵ Žarko Obradović, „'Pojas i put' na Balkanu i Srbiji (izazovi saradnje)”, nav. delo, str. 167.

³⁶ Investirajte u Srbiju: prilike za investitore iz Kine, septembar 2020, Vlada Republike Srbije, str. 10. Dostupno na: <http://www.ras.gov.rs/uploads/2020/10/eng-opportunities-for-investors-from-china-ras-1.pdf> (Pristupljeno 24. februara 2022).

³⁷ Su Tian, „Pristupanje Srbije EU i prisustvo Kine na Balkanu” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Pojas i put: realnost i očekivanja, iskustvo Srbije*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2019, str. 124–125.

³⁸ Duško Dimitrijević, „Chinese Investments in Serbia – A joint Pledge for the Future of the New Silk Road”, op. cit., p. 71.

³⁹ *Ibidem*, p. 71.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 74.

kompanija *Shandong International Economic & Technical Cooperation Group*. Vrednost treće deonice auto-puta Surčin–Beograd, ukupne dužine 17,6 km, iznosi 233.700.000 dolara i izgradnju auto-puta je izvršila kineska kompanija *China Communication Construction Company*. Osnovni značaj ovog putnog pravca na teritoriji Srbije je u tome što valorizuje tranzitnu funkciju države u širem međunarodnom koridoru.⁴¹ Takođe, u momentu pisanja ovog rada obavljaju se radovi na izgradnji auto-puta Požega–Preljina na Koridoru 11, čija procenjena vrednost radova iznosi 450.000.000 evra.

Zahvaljujući mehanizmu saradnje „16+1” planirana je izgradnja brze pruge Budimpešta–Beograd. Ovim projektom je direktno uspostavljena veza luke Pirej u Grčkoj (koja se nalazi pod upravom kineske kompanije i Zapadne i Centralne Evrope) sa Zapadnom Evropom.⁴² Železnička pruga koja spaja glavne gradove Mađarske i Srbije, duga oko 350 km, predstavlja prvi dogovoreni projekat saradnje NR Kine i 16 država Centralne i Istočne Evrope.⁴³ Sa predviđenom brzinom od 200 km/h vreme putovanja između dva grada biće skraćeno sa osam na tri sata.⁴⁴ Početkom 2022. godine završena je i puštena u promet brza pruga na deonici Beograd–Novi Sad (ukupno 75 km) kao deo ovog projekta na teritoriji Srbije. Glavni interes Srbije da integriše svoju železničku mrežu u sistem evropske železničke mreže polako se ostvaruje, zahvaljujući kineskim investicijama.⁴⁵

Izgradnja navedenih infrastrukturnih projekata kineskih kompanija predstavlja važnu pokretačku snagu za dalji razvoj ekonomije Srbije, budući da utiču na širu distribuciju proizvoda i usluga, ali i na kvalitet života ljudi olakšavajući transport. Svi navedeni infrastrukturni projekti realizovani su bez javnih tendera, odnosno javnih nabavki, shodno zaključenom bilateralnom Sporazumu o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u oblasti infrastrukture između Vlade Republike Srbije i Vlade NR Kine zvanično potpisanim 2009. godine i ratifikovanim u parlamentu. Sporazum se tretira kao međunarodni

⁴¹ *Koridor 11 – Obrenovac–Ub, Lajkovac–Ljig*, Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture, 2019. Dostupno na: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/infrastrukturna-gradilista/koridor-11-obrenovac-ub-lajkovac-ljig> (Pristupljeno 25. februara 2022).

⁴² Aleksandar Jazić, „Položaj država Višegradske grupe u 'Inicijativi 17+1'”, nav. delo, str. 112.

⁴³ Yao Qinhua, Wang Song, „Kineski srednjoevropski i istočnoevropski 16+1 mehanizam saradnje” u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 182.

⁴⁴ *Isto*.

⁴⁵ Katarina Zakić, “The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia”, op. cit., p. 53.

bilateralni sporazum koji po Ustavu Republike Srbije ima veću pravnu snagu od bilo kog nacionalnog zakona.⁴⁶ Na osnovu Sporazuma, omogućeno je uzimanje kredita ili sklapanje određenog projekta sa kineskim kompanijama, bez sprovođenja tenderske procedure, procesa javnih nabavki, kao i nadmetanja zainteresovanih strana za određeni projekat – u odsustvu konkurencije.⁴⁷ Prema Izveštaju Evropske komisije za Republiku Srbiju za 2021. godinu, konstatovano je sistemsko izbegavanje primene Zakona o javnim nabavkama za velike infrastrukturne projekte od „strateškog značaja” za državu, koji se realizuju zahvaljujući usvojenim međudržavnim sporazumima.⁴⁸

Prema usvojenom Zakonu o posebnim postupcima radi realizacije projekata izgradnje i rekonstrukcije linijskih infrastrukturnih objekata od posebnog značaja za Srbiju iz 2020. godine (putevi, železnica, vodeni putevi, aerodromi, metro, sistemi za vodu i otpadne vode) dozvoljeno je da linearni infrastrukturni projekti od „posebnog značaja za Republiku Srbiju” budu izuzeti od pravila javnih nabavki.⁴⁹ Istim zakonom je definisano da: „naročito u slučaju hitnosti i ugroženosti realizacije projekata (...) za koji je urađena prethodna studija opravdanosti sa generalnim projektom, Vlada može doneti odluku da se za projekat ili pojedine faze i aktivnosti projekata ne primenjuju propisi kojima se uređuje postupak javnih nabavki, već se na njih primenjuje poseban postupak za izbor strateškog partnera u cilju realizacije projekata od

⁴⁶ Mateja Agatonović, „Javne nabavke i međudržavni sporazumi: kako se troši novac građana Srbije?”, *Nova ekonomija*, 2021. Dostupno na: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/javne-nabavke-i-me%C4%91udr%C5%BEavni-sporazumi-ko-se-tro%C5%A1i-novac-gra%C4%91ana-srbije> (Pristupljeno 11. mart 2022).

⁴⁷ Član 5. stav 3. Sporazuma o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u oblasti infrastrukture između Vlade Republike Srbije i Vlade Narodne Republike Kine glasi: „sporazumi, ugovori, programi i projekti sačinjeni u skladu sa članom 4. Sporazuma na teritoriji Republike Srbije ne podležu obavezi raspisivanja javnog nadmetanja za obavljanje poslova investicionih radova i isporuku roba i usluga, osim ako nije drugačije određeno u komercijalnom ugovoru iz stava 4. ovog člana”.

⁴⁸ “Serbia 2021 Report”, *EUR-Lex*, European Commission, Strasbourg, 2021, p. 29. Available from: <https://europa.rs/wp-content/uploads/2021/10/Serbia-Report-2021.pdf> (Accessed March 11, 2022).

⁴⁹ Član 32. stav 2. Zakona o posebnim postupcima radi realizacije projekata izgradnje i rekonstrukcije linijskih infrastrukturnih objekata od posebnog značaja za Republiku Srbiju glasi: „ne primenjuju se odredbe zakona kojim se uređuju javne nabavke, a koje se odnose na plan nabavki, prethodno obaveštavanje, način dokazivanja obaveznih i dodatnih uslova za učešće u postupku javne nabavke, rokove za podnošenje ponuda i rokove za odlučivanje Republičke komisije za zaštitu prava u postupcima javnih nabavki”.

posebnog značaja za Republiku Srbiju”.⁵⁰ Upravo su međunarodni sporazumi i posebni zakoni *modus operandi* koji služe za izbegavanje primene Zakona o javnim nabavkama. Izostanak tenderskih procedura, transparentnosti, konkurencije i tržišnog nadmetanja dovode do direktnih pogodbi zainteresovanih strana sa predstavnicima vlasti. Šteta od netržišnih praksi dovodi do korupcije koja je često u senci ovakvih direktnih pogodbi, jer bez tržišnog nadmetanja ne može se tačno utvrditi tržišna vrednost određenog projekta. Izostanak konkurencije i domaće ponude javljaju se kao glavni problemi prilikom zaključivanja značajnih i skupih projekata. Racionalno je oceniti da će unapred izabran izvođač radova, umesto realizovanog javnog poziva i nadmetanja zainteresovanih strana sa potencijalno povoljnijom ponudom, biti glavna zamerka ovakvog načina sklapanja poslova i za ubuduće. Međutim, ogromna količina novca koja je neophodna za ovako krupne infrastrukturne projekte možda se ne bi mogla obezbediti na drugačiji način, bez ustupaka, u ovom slučaju kineskim kompanijama i kineskim bankama, na osnovu potpisanog sporazuma. Iako odsustvo konkurencije, tržišnih mehanizama, javnih i transparentnih procedura sa podjednakim šansama za učešće jesu glavne manjkavosti izgradnje navedenih infrastrukturnih projekata, nesumnjivo je da će neposredno građani imati najveće koristi od izgradnje istih. Osnovna krilatica većine stanovništva nije „ko je učestvovao u izgradnji i imao najviše koristi”, već „kada će projekat izgradnje biti završen”.

Tabela 1. Kineska ulaganja u infrastrukturne projekte na teritoriji Republike Srbije

Red. br.	Godina završetka projekta	Naziv projekta	Kompanija odgovorna za izgradnju	Kineska investicija u milionima dolara	Ulaganja RS u milionima dolara	Ukupan iznos investicije
1.	2014.	Izgradnja mosta „Mihajlo Pupin”	China Road and Bridge Coproration	307,7	54,3	362
2.	2019.	Koridor 11 deonica Obrenovac–Ub i deonica Lajkovac–Ljig	Shandong International Economic & Technical Cooperation Group	301	32,7	333,7

⁵⁰ „Zakon o posebnim postupcima radi realizacije projekata izgradnje i rekonstrukcije linijskih infrastrukturnih objekata od posebnog značaja za Republiku Srbiju”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 9, Beograd, 2020, član 37.

3.	2019.	Koridor 11 deonica Beograd (Surčin)– Obrenovac	China Communication Construction Company	119,2	114,5	233,7
----	-------	--	--	-------	-------	-------

Izvor: Istraživanje prema: Duško Dimitrijević, “Chinese Investments in Serbia – A joint Pledge for the Future of the New Silk Road”, *Baltic Journal of European Studies*, Talinn University of Technology, Vol. 7, no. 1 (22), 2017

Tabela 2. Ostala kineska ulaganja u Republici Srbiji

Red. br.	Kompanija	Godina	Iznos ulaganja u milionima evra	Sektor	Broj zaposlenih
1.	Johnson Electric	2013.	65	Elektronika	3.400
2.	Health Care	2015.	50	Proizvodnja nameštaja	1.200
3.	MEITA	2015.	120	Automobilska industrija	3.100
4.	HBIS Serbia	2016.	300	Gvožđe i čelik	5.000
5.	Bank of China	2017.	50	Bankarstvo	30
6.	ZiJin	2018.	1.260	Rudarstvo	5.000
7.	MINTH	2019.	100	Automobilska industrija	1.000
8.	Yanfeng	2019.	22	Automobilska industrija	700
9.	Linglong Tire	2019.	800	Kaučuk (gume)	1.200
10.	Xinsyuco.Ltd	2020.	60	Elektronika	1000

Izvor: Investirajte u Srbiju: prilike za investitore iz Kine, septembar 2020, Vlada Republike Srbije, str. 13. Dostupno na: <http://www.ras.gov.rs/uploads/2020/10/eng-opportunities-for-investors-from-china-ras-1.pdf>

Na osnovu prikazane Tabele 2, u vremenskom periodu 2013–2020, zabeležene su brojne kineske investicije na teritoriji Republike Srbije. Ukupan iznos prikazanih investicija iznosi 2.827.000.000 evra, sa preko novootvorenih (i sačuvanih)⁵¹ 21.630 radnih mesta. Takođe, značajno je naglasiti da su

⁵¹ U slučaju Železare Smederevo i RTB Bora govori se o sačuvanim radnim mestima koja ulaze u ukupan saldo u prikazanoj Tabeli 2.

među najvećim srpskim izvoznicima upravo kineske kompanije koje posluju na teritoriji Srbije.⁵² U nastavku su analizirane dve kineske investicije, koje autorke izdvajaju kao najznačajnije, budući da su u pitanju dva krupna postrojenja srpske industrije, koja, kao najveći izvoznici, u velikom procentu doprinose BDP Srbije. Radi se o kupovini Železare Smederevo od strane kineske kompanije *HBIS*, kao i o kupovini Rudarsko-topioničarskog basena (RTB) Bor od strane kineske kompanije *ZiĐin (Zijin)*.

Preduzeće Srpsko akcionarsko rudarsko topioničko industrijsko društvo, skraćeno SARTID (danas Železara Smederevo), osnovano je 1913. godine sa glavnom namenom proizvodnje čelika, toplo i hladno valjanih proizvoda i belog lima.⁵³ Preduzeće se nalazilo u državnom vlasništvu u periodu 1945–1992. Iako nije ostvarivalo zavidne rezultate, konstantno je poslovalo. Tokom devedesetih godina, usled ratova i međunarodnih sankcija, vrednost kompanije je značajno opala. Kako nije bilo dobavljača i tržišta za plasman čelika, preduzeće je ubrzo objavilo bankrot. Bankrotiranu kompaniju je kupila američka kompanija *U.S. Stil (U.S. Steel)* 2003. godine, u vreme fantastične konjunktura, kada su sve evropske čeličane svu svoju proizvodnju unapred prodale NR Kini, pa je evropsko tržište ostalo bez čelika.⁵⁴ Narednih deset godina, pod američkim vlasništvom, kompanija je dobro poslovala i postala najveći srpski izvoznik u periodu 2003–2012.⁵⁵ Međutim, usled drastično smanjene cene čelika na svetskom tržištu, *U.S. Stil* je odlučio da kompaniju „vрати nazad“, prodavši je Vladi Republike Srbije za 1 dolar i ostavivši joj preko 5.000 radnika u amanet.⁵⁶ Iste godine, zbog loših poslovanja, kompanija je ugasila dve proizvodne peći i poslala radnike na plaćeno odsustvo. Glavni

⁵² U 2021. godini, prvi najveći srpski izvoznik sa ukupnom vrednošću izvoza od 752.700.000 evra bila je kompanija *HBIS*, dok se na drugom mestu našla kompanija *RTB Bor* sa ukupnom vrednošću izvoza od 750.300.000 evra. <https://serbia-business.eu/chinese-companies--zidjin-and-hbis-are-the-largest-exporters-from-serbia/>

⁵³ Biljana Kotanjac, „Železara Smederevo d.o.o.“, *EMC Srbija bilten*, Beograd, Regionalni centar za istraživanje Srbije, br. 10, 2013. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20180207062941/http://documents.rec.org/publications/EMC_bilten_broj_10.pdf (Pristupljeno 1. marta 2022).

⁵⁴ „Kratka istorija Smederevske železare – Čelična politika“, *Nedeljnik vreme*, br. 1010, Beograd, 2012. Dostupno na: <https://www.vreme.com/vreme/celicna-politika/> (Pristupljeno 1. marta 2022).

⁵⁵ Katarina Zakić, „The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia“, op. cit., p. 56.

⁵⁶ Branka Trivić, „Preuzimanje železare ‘vruć krompir’ za državu“, *Radio Slobodna Evropa*, 2012. Dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/vruc_krompir_za_drzavu_preuzimanje_smederevske_zelezare/24469304.html (Pristupljeno 2. marta 2022).

problem u postojanju i funkcionisanju Železare Smederevo u državnom vlasništvu je što je Železara sa svakom proizvedenom tonom čelika proizvodila gubitak od oko 100 dolara, pa se pitanje opstanka Železare u državnom vlasništvu javilo kao gorući problem državi, budući da je njen opstanak koštao poreske obveznike Srbije deset milijardi dinara godišnje.⁵⁷ Zatim su usledili neuspešni pokušaji za privatizaciju ove krupne i značajne srpske fabrike. Uspešna strategija je doneta 2016. godine, kada je kineska kompanija HBIS preuzela posao. Uprkos teškoj situaciji koju je zatekao kineski gigant, ostvareni rezultati s kraja 2018. i s početka 2019. godine ukazali su da je HBIS postao izvoznik broj jedan Srbije.⁵⁸ Dojučerašnji najveći srpski izvoznik, italijanska fabrika za proizvodnju automobila Fijat (*Fiat Chrysler Serbia*), prepustila je vodeću poziciju Železari, čija godišnja proizvodnja čini čak 30% srpskog BDP.⁵⁹ Zahvaljujući kineskoj akviziciji Železare Smederevo, država je sa „svojih leđa” skinula ogroman teret.

Isti scenario, sa identičnim implikacijama po državu, odigrao se i sa kupovinom RTB Bor. RTB Bor je osnovan 1904. godine od strane francuske banke.⁶⁰ Od 1951. godine preduzeće se nalazilo u državnom vlasništvu i ostvarivalo je impozantne rezultate. Tokom devedesetih, analogno sa situacijom u Železari Smederevo, došlo je do drastičnog opadanja proizvodnje. U periodu 2007–2017. postojala su čak tri neuspešna tendera za privatizaciju.⁶¹ U međuvremenu, preduzeće je nagomilavalo dugove koji su se popeli do visine od jedne milijarde evra. Bilo je urgentno izvršiti uspešnu privatizaciju i „skinuti sa tereta države” RTB Bor. Vlada je 2017. godine sa Međunarodnim monetarnim fondom (*MMF*) potpisala Memorandum u kojem je navedeno da će do kraja marta 2018. pronaći strateškog partnera ili kupca RTB Bora.⁶² U avgustu 2018. godine kineska kompanija ZiĐin kupila je 63% akcija RTB Bora. Takođe, kineska kompanija ZiĐin se obavezala da će izmiriti deo duga preduzeća i da će zadržati svih 5.000 radnika. Uspešnom akvizicijom RTB Bora država je opet sa „svojih leđa” skinula ogroman teret. U oktobru 2021. godine

⁵⁷ „Kratka istorija Smederevske železare – Čelična politika”, nav. delo.

⁵⁸ Katarina Zakić, “The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia”, op. cit., p. 57.

⁵⁹ U 2021. godini izvoz Fijata je iznosio 285.500.000 evra i našao se na devetom mestu, dok je izvoz HBIS u istoj godini iznosio 752.700.000 evra i nalazio se na prvom mestu. <https://serbia-business.eu/chinese-companies-zidjin-and-hbis-are-the-largest-exporters-from-serbia/>

⁶⁰ Katarina Zakić, “The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia”, op. cit., p. 59.

⁶¹ *Ibidem*, p. 60.

⁶² *Ibidem*.

kineska kompanija ZiĐin je u Boru otvorila novi rudnik bakra i zlata „Čukaru Peki“ sa više od 1.200 radnih mesta. Novootvoreni rudnik će biti prvi „zele- ni rudnik“, odnosno rude će se iskopavati po svim srpskim, evropskim i ki- neskim standardima u oblasti zaštite životne sredine.⁶³ Takođe, planirano je uvećanje proizvodnje bakra koji će Srbiju u narednom periodu svrstati na dru- go mesto po proizvodnji bakra u Evropi.⁶⁴ Od nekadašnjeg gorućeg problema kompanija je u 2021. godini postala drugi najveći srpski izvoznik, neposred- no iza smederevske Železare.⁶⁵ Pored toga što je drugi najveći srpski izvoznik, kompanija ZiĐin Bor konstantno širi svoj proizvodni kapacitet, uvećava proi- zvodnju, što utiče na povećanje BDP Srbije i upošljava nove radnike, čime smanjuje stopu nezaposlenosti u državi, a naročito devastiranim istočnim opštinama. Stopa nezaposlenosti je znatno smanjena i direktnim kineskim ulaganjem u automobilsku industriju (*Mei Ta Group* zapošljava preko 3.000 radnika; *Yanfeng* oko 700, *Minth* oko hiljadu). Navedene kineske investicije se u ovom kontekstu ne mogu smatrati samo poželjnim, već neophodnim inve- sticijama, kako za državu i njenu ekonomiju tako i za lokalno stanovništvo. Najveći broj anketiranih stanovnika je izrazio pozitivan utisak o kineskim ak- tivnostima u Srbiji.⁶⁶

Važno je napomenuti da je Republika Srbija odličan ekonomski part- ner NR Kini. Prema podacima iz 2021. godine, Srbija beleži deficit od preko 3.000.000.000 dolara⁶⁷ u trgovini sa Kinom, tj. Kina beleži sjajan trgovinski suficit. Iako postoji značajan trgovinski disbalans, to ne utiče na dalji razvoj trgovinskih odnosa dveju država. Pretežno sve kineske investicije su zajmovi, ali, za razliku od pomenutih država (Crna Gora), Srbija uredno servisira svoje kredite. Odobravanjem zajmova Kina ima dodatne benefite. Naime, zajedno sa kineskim kompanijama, kao glavnim izvođačima radova, dolazi i mnogo-

⁶³ „Otvoren Čukaru Peki, novi rudnik bakra i zlata u Boru“, *Tanjug RTS*, 2021. Dostu- pno na: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/4560345/otvo- ren-cukaru-peki-novi-rudnik-bakra-i-zlata-u-boru.html> (Pristupljeno 13. marta 2022).

⁶⁴ *Isto*.

⁶⁵ U 2021. godini izvoz kompanije ZiĐin Bor je iznosio 750.300.000 evra, dok je izvoz kompanije HBIS u istoj godini iznosio 752.700.000 evra. <https://serbia-business.eu/chinese-companies-zidjin-and-hbis-are-the-largest-exporters-from-serbia/>

⁶⁶ Su Tian, „Pristupanje Srbije EU i prisustvo Kine na Balkanu“, nav. delo, str. 131.

⁶⁷ Srpski izvoz u Kinu iznosio je 971.000.000 dolara, a uvoz kineske robe i usluga 4.300.000.000 dolara. Katarina Baletić, „Izvoz za Kinu za pet godina porastao 15 puta, uvoz se duplirao“, *Nova ekonomija*, 4. marta 2022. Dostupno na: [https:// novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/izvoz-u-kinu-za-pet-godina-porastao-15-pu- ta-uvoz-se-duplirao?fbclid=IwAR0R8zgFu6Fhhivjk8lqPEMQhKLDZKccD- zPUvBOE5SC9wFs-gHzlnay7SJM](https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/izvoz-u-kinu-za-pet-godina-porastao-15-pu- ta-uvoz-se-duplirao?fbclid=IwAR0R8zgFu6Fhhivjk8lqPEMQhKLDZKccD- zPUvBOE5SC9wFs-gHzlnay7SJM)

brojna kineska radna snaga, čime Kina obezbeđuje prisustvo i širi geopolitički uticaj. Sve ovo govori u prilog tome da NR Kina ima impozantne benefite od ekonomske i političke saradnje sa Republikom Srbijom.

Poslednje dve decenije prisustvo NR Kine u ekonomiji Srbije može biti sagledano na dva koloseka: sa aspekta spoljne trgovine, koji se ogleda u povećanom uvozu robe i usluga na srpskom tržištu, i sa aspekta pojačanog prisustva kineskih kompanija i radne snage. Osnovni kineski interes dolaska na srpsko tržište jesu povoljniji uslovi poslovanja, kvalifikovana jeftina radna snaga i dostupnost prirodnih resursa.⁶⁸ Sa druge strane, interes srpske strane je u smanjenju nezaposlenosti, jačanju privrede preko transfera novih tehnologija, veština i znanja, kao i povećanju proizvodnje i izvoza, daljem razvijanju i jačanju dobrih političkih i ekonomskih odnosa sa NR Kinom. Sve više je i investicija kineskih kompanija, koje idu paralelno sa sve većim davanjem kineskih kredita, te je neosporno oceniti da će se odnosi NR Kine i Republike Srbije sve više „širiti i produbljivati”, uz uzajamne koristi.

ZAKLJUČAK

NR Kina uz pomoć Inicijative „Pojas i put”, kao sveobuhvatnog i najskupljeg projekta, želi da produbi saradnju sa ostatkom sveta, baziranu na principima uzajamne koristi i jednakosti. Intenzitet koji se ostvaruje sa svakom državom ponaosob zavisi od brojnih regionalnih karakteristika, te je stepen saradnje raznolik i prožet mnogim benefitima saradnje, ali i potencijalnim rizicima. Kanali za implementaciju projekta su godišnji samiti Inicijative, kao i uspostavljen mehanizam saradnje „16+1” sa državama Srednje i Istočne Evrope, među kojima se nalazi i Srbija. Najznačajniji pristup u okviru Inicijative predstavljaju infrastrukturni projekti, odnosno infrastrukturno povezivanje država učesnica. Prvi veliki kineski infrastrukturni projekat u Evropi, u okviru Inicijative, ostvaren je upravo u Republici Srbiji, u prestonici. U pitanju je projekat izgradnje mosta na Dunavu – „Pupinovog mosta”. Izgradnja Koridora 11, odnosno deonice auto-puta Miloš Veliki, kao i revitalizacija brze pruge Beograd–Budimpešta su takođe produkti kineskog infrastrukturnog ulaganja.

Pored ulaganja u infrastrukturu, saradnja Srbije i NR Kine je iz godine u godinu bogatija i raznolikija, budući da se ne sprovode samo značajni infrastrukturni projekti, već su oni prošireni i na oblast automobilske industrije, bankarskog sektora, rudarstva, elektronike, telekomunikacija (kako je i prikazano u Tabeli 2). Takođe, zahvaljujući kineskim investicijama „spašene” su

⁶⁸ Ivana M. Božić Miljković, „Geoekonomski aspekti saradnje Republike Srbije i NR Kine: stanje i perspektive”, nav. delo, str. 323.

dve vitalne fabrike za državu: Železara Smederevo i RTB Bor, koje danas predstavljaju najznačajnije i najveće srpske izvoznike.

Nije teško zaključiti da će kroz dogovorenu saradnju u okviru Inicijative „Pojas i put”, kao i mehanizma saradnje „16+1” između Srbije i NR Kine biti ojačani privredni i prijateljski odnosi dveju država, što će posledično omogućiti brz ekonomski rast Srbije. Srbija bi na Novom putu svile mogla postati ključna država NR Kine u regionu i glavni oslonac u Srednjoj i Istočnoj Evropi, što će posledično uticati na njen ekonomski prosperitet, dok će kineske investicije obezbediti izvor kapitala kojim će se stimulisati dalji rast srpske ekonomije. Paralelno sa razvojem Inicijative proširivaće se i produbljivati odnosi koje NR Kina ima sa ostatkom sveta, dok će razvoj Srbije imati pozitivne efekte i veliki značaj za NR Kinu ka daljem osvajanju evropskog tržišta. Može se zaključiti da će, ovom Inicijativom, Srbija „otvoriti kapiju” za pristup Kine evropskom tržištu. Bez obzira na političke pritiske EU i zabeleženog spoljnotrgovinskog deficita sa NR Kinom, Srbija nastoji da dalje intenzivira ekonomsku saradnju. Kina, kao strateški partner, ne samo da omogućava ekonomski razvoj Srbije, već i aktivno zastupa njene političke interese u međunarodnoj zajednici, po pitanju očuvanja teritorijalne celovitosti. Ona je bila i ostaće jedan od značajnih stubova srpske spoljne politike.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Božić Miljković, Ivana M., „Geoekonomski aspekti saradnje Republike Srbije i NR Kine: stanje i perspektive”, *Sociološki pregled*, Vol. LV, no. 2, 2021, str. 314–351.
- [2] Bžežinski, Zbignjev, *Amerika–Kina i sudbina sveta*, Strateška vizija, Beograd, Albatros Plus, 2013.
- [3] Dimitrijević, Duško, “Chinese Investments in Serbia – A Joint Pledge for the Future of the New Silk Road”, *Baltic Journal of European Studies*, Vol. 7, No. 1, 2017, pp. 64–83.
- [4] Dimitrijević, Duško, Jokanović Nikola, “Chinese Investments in Serbia and the New Silk Road”, in: Duško Dimitrijević (ed.), *Danube and the New Silk Road*, Institut for International Politics and Economics, Belgrade, 2016, pp. 325–350.
- [5] Dimitrijević, Duško, „Odnosi Srbije i Kine na početku 21. veka”, *Međunarodni problemi*, Vol. LXX, br. 1, 2018, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 49–67.
- [6] Jazić, Aleksandar, „Položaj država Višegradske grupe u ‘Inicijativi 17+1’”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 14, br. 24, 2020, str. 105–123.
- [7] Jojić, Stefan, „Inicijativa Pojas i put – ekonomska i politička dimenzija”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 14, br. 23, 2020, str. 163–179.

- [8] Kačiga, Žan, „Velika strategija Kine”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Pojas i put: realnost i očekivanja, iskustvo Srbije*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2019, str. 11–31.
- [9] Lađevac, Ivona, „Tekuća situacija i mogućnost koordinacije politike ‘Jedan pojas, jedan put’ između Kine i EU: perspektiva Srbije”, *Budućnost saradnje Kine i Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018, str. 45–59.
- [10] Lipovac, Milan, „Inicijativa ‘Pojas i put’ između tvrde i meke kineske moći (u teorijskom promišljanju Džozefa Naja)”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 101–115.
- [11] Mladenović, Miroslav B., Ponomareva G. Jelena, „Rusko-kineski odnosi u svetlu koncepcije ‘Pojas i put’”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 117–126.
- [12] Nawrot, Katarzyna Anna, „Međunarodni odnosi i saradnja između Poljske i Kine u kontekstu ‘Novog puta svile’ i Srednje i Istočne Evrope”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 226–248.
- [13] Obradović, Žarko, ‘Pojas i put’ na Balkanu i Srbiji (izazovi saradnje)”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 157–176.
- [14] Simić, Jasminka, „Ekonomski pojas Novog puta svile: kineski prodor na Zapad ili odgovor na azijske izazove”, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 2–3, 2015, str. 196–216.
- [15] „Sporazum o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u oblasti infrastrukture između Vlade Republike Srbije i Vlade Narodne Republike Kine”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 90, Beograd, 2009.
- [16] Stefanov, Nako, „Projekat ‘Pojas i put’ kao geostrateška revolucija i format, ‘16+1’ – problemi i perspektive”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 47–57.
- [17] Tian, Su, „Pristupanje Srbije EU i prisustvo Kine na Balkanu”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Pojas i put: realnost i očekivanja, iskustvo Srbije*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2019, str. 121–133.
- [18] Zakić, Katarina, “The Results and Risks of China’s Belt and Road Investment Projects in Serbia”, *The review od International Affairs*, Vol. LXXI, no. 1180, 2020, pp. 45–71.
- [19] „Zakon o posebnim postupcima radi realizacije projekata izgradnje i rekonstrukcije linijskih infrastrukturnih objekata od posebnog značaja za Republiku Srbiju”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 9, Beograd, 2020.

- [20] Youwen, Zhang, „Inicijativa ‘Pojas i put’: inovacije u međunarodnoj razvojnoj sinergiji i globalnom upravljanju”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 59–74.
- [21] Qinhua, Yao, Song Wang, „Kineski srednjoevropski i istočnoevropski 16+1 mehanizam saradnje”, u: Vladimir Cvetković (ur.), *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, 2018, str. 177–192.

Internet izvori

- [1] Agatonović Mateja, „Javne nabavke i međudržavni sporazumi: kako se troši novac građana Srbije?”, *Nova ekonomija*, 2021. Dostupno na: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/javne-nabavke-i-me%C4%91udr%C5%BEavni-sporazumi-ka-ko-se-tro%C5%A1i-novac-gra%C4%91ana-srbije> (Pristupljeno 11. marta 2022).
- [2] Baletić Katarina, „Izvoz za Kinu za pet godina porastao 15 puta, uvoz se duplirao”, *Nova ekonomija*, 4. marta 2022. Dostupno na: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/izvoz-u-kinu-za-pet-godina-porastao-15-puta-uvoz-se-duplirao?fbclid=IwAR0R8zgFu6Fhhivjk8lqPEMQhKLDZKccDzPUvB0E5SC9wFs-gHzlnay7SJM>
- [3] Investirajte u Srbiju: prilike za investitore iz Kine, septembar 2020, Vlada Republike Srbije, str. 10. Dostupno na: <http://www.ras.gov.rs/uploads/2020/10/eng-opportunities-for-investors-from-china-ras-1.pdf> 24.02.2022. (Pristupljeno 24. februara 2022).
- [4] Kawalski, Emilian, “China’s ‘16+1’ Is Dead? Long Live the ‘17+1’”, *The Diplomat*, March 2019. Available from: <https://thediplomat.com/2019/03/chinas-16-1-is-dead-long-live-the-17-1/> (Accessed February 27, 2022).
- [5] *Koridor 11 – Obrenovac–Ub, Lajkovac–Ljig*, Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture, 2019. Dostupno na: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/infrastrukturna-gradilista/koridor-11-obrenovac-ub-lajkovac-ljig> (Pristupljeno 25. februara 2022).
- [6] Kotanjac, Biljana, „Železara Smederevo d.o.o.”, *EMC Srbija bilten*, Beograd, Regionalni centar za istraživanje Srbija, br. 10, 2013. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20180207062941/http://documents.rec.org/publications/EMC_bilten_broj_10.pdf (Pristupljeno 1. marta 2022).
- [7] „Kratka istorija smederevske Železare – Čelična politika”, *Nedeljnik vreme*, br. 1010, Beograd, 2012. Dostupno na: <https://www.vreme.com/vreme/celicna-politika/> (Pristupljeno 1. marta 2022).
- [8] Lau, Stuart, “Lithuania pulls out of China’s ‘17+1’ bloc in Eastern Europe”, *Politico*, May 21, 2021. Available from: <https://www.politico.eu/article/lithuania-pulls-out-china-17-1-bloc-eastern-central-europe-foreign-minister-gabrieli-us-landsbergis> (Accessed February 24, 2022).

- [9] „Otvoren Čukaru Peki, novi rudnik bakra i zlata u Boru”, *Tanjug RTS*, 2021. Dostupno na: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/4560345/otvoren-cukaru-peki-novi-rudnik-bakra-i-zlata-u-boru.html> (Pristupljeno 13. marta 2022).
- [10] Panday, Jagdishor, *US officials warn China's BRI could lead to debt trap, undermine sovereignty*, The Centre for Global Development, 2018. Available from: <https://www.cgdev.org/article/us-officials-warn-china%E2%80%99s-bri-could-lead-debt-trap-undermine-sovereignty-himalayan-times> (Accessed March 1, 2022).
- [11] “Serbia 2021 Report”, *EUR-Lex*, European Commission, Strasbourg, 2021, p. 29. Available from: <https://europa.rs/wp-content/uploads/2021/10/Serbia-Report-2021.pdf> (Accessed March 11, 2022.).
- [12] Silk Road Briefing, Dezan Shira & Associates. Available from: <https://www.silkroadbriefing.com/> (Accessed June 18, 2022).
- [13] Trivić, Branka, „Preuzimanje Železare 'vruč krompir' za državu”, *Radio Slobodna Evropa*, 2012. Dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/vruc_krompir_za_drzavu_preuzimanje_smederevske_zelezare/24469304.html (Pristupljeno 2. marta 2022).

Đurđica Stanković
Milica Topalović

CHINA'S BELT AND ROAD INITIATIVE AS A NEW MODEL FOR ESTABLISHING RELATIONS BETWEEN PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

The positioning of the People's Republic of China among the world's leading powers has greatly gained importance in 2013, with the implementation of the new development strategy of the Belt and Road Initiative. The subject of this paper is the analysis of China's Belt and Road Initiative as a new model for establishing deeper relations between the People's Republic of China and the Republic of Serbia. The intention of the authors is to present and emphasize the importance of the Initiative, as a globally comprehensive and most expensive project of today. The paper offers answers to the research questions: *What are the benefits of the Republic of Serbia from participating in the Chinese Belt and Road Initiative, as well as what benefits can the People's Republic of China have from the expected development of the Republic of Serbia?* The initial hypotheses support the fact that the Belt and Road Initiative contributes to the progress of regional economic integration with mutual benefits – to the initiator and, as well as the Republic of Serbia. Special attention is paid to the “16 + 1” cooperation mechanism, the analysis of which will highlight important elements of regional cooperation between the People's Republic of

China and the countries of Central and Eastern Europe, with a special focus on the Republic of Serbia.

Keywords:

Belt and Road Initiative, People's Republic of China, New Silk Road, "16+1" Cooperation Mechanism, Investments, Infrastructure, Republic of Serbia.

Jelena Vićentić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Razvoj i dekolonijalni zaokret: pristup, pojmovi, kritike i alternative**

Apstrakt

Nakon decenija kritičkog sagledavanja iz perspektive različitih teorijskih stajaništa, razmatranje razvoja kao osporavanog i kontradiktornog pojma se nastavlja. U radu će biti predstavljen doprinos dekolonijalne misli kritikama razvoja i istraženi načini na koje ovaj pristup kroz epistemološki iskorak, poznat kao dekolonijalni zaokret, omogućava obuhvatnije sagledavanje problema i alternativa. Oslanjajući se na genealogiju i ključne pojmove dekolonijalne teorije, rad postavlja konture dekolonijalnih shvatanja razvoja kao segmenta retorike modernosti i prakse kojom se reprodukuje kolonijalnost.

Ključne reči:

kolonijalnost, modernost, kolonijalna razlika, dekolonijalna opcija, razvoj

UVOD

Kritika dominantne paradigme razvoja se u akademskim okvirima odvija pod uticajem teorije zavisnosti, postrazvojne teorije, lingvističke strukturalističke misli, poststrukturalističke kritike razvoja i konačno, tokom poslednjih decenija, dekolonijalne misli. U pristupu razvoju pomenute škole imaju veliki broj zajedničkih mesta. Analiza je primarno usmerena na rezultate razvojnog poduhvata, koji su teško dokazivi. Teorija zavisnosti iznosi kritiku teorije

* jelenavicentic@live.com

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja preduzetog za potrebe izrade doktorske disertacije.

modernizacije i politika razvoja kao međunarodne institucije, ukazujući na uticaj istorijskih i savremenih nametnutih ekonomskih odnosa, kako bi se buduće politike i strategije razvoja učinile pravednijim i efikasnijim. Teorije participacije ukazuju na problematiku paternalizma i elitizma, upravljanja nametnutim projektima razvoja odozgo, bez formalnog doprinosa znanja, iskustva ili odlučivanja 'ciljnih' grupa.¹

Dalja analiza diskursa i sadržaja razvojnih politika i strategija ukazuje na neuhvatljiv i rastegljiv pojam u temelju međunarodne institucije projektovanog razvoja, koja obuhvata vladin i nevladin sektor, međunarodne i nacionalne instance u jednakoj meri. Po različitim osnovama je do danas u tolikoj meri osporavan da sam pojam sadrži niz ponekad suprotstavljenih značenja, ne uspevajući, međutim, da odbaci hijerarhijske, patrijarhalne i kolonijalne pretpostavke. Istovremeno, sagledavanje karaktera institucije razvoja ukazuje na njenu nepokolebljivu evrocentričnost, strukturalni rasizam i klasizam i očuvanje kontinuiteta hijerarhijskih vrednosti iz ranijeg kolonijalnog perioda.² Neki od autora dekonstruišu pojam i instituciju razvoja do njenog potpunog rasplinjavanja u mitsko verovanje, ideološko predubedenje ili ideologiju za sebe, čija je uloga legitimisanje postojećeg hegemonog poretka. Bez negiranja evidentnih potreba većinskog dela sveta za poboljšanjem uslova za život, postrazvojna škola tako poziva na alternative razvoju, a ne alternativni razvoj.³

Pomenute kritike razvoja izazivaju reakciju unutar akademske zajednice i među praktičarima. Javljaju se tvrdnje kontinuiteta evrocentrične normativnosti u samim postrazvojnim kritikama, u esencijalističkim prikazima 'Trećeg sveta' koji u jednakoj (diskurzivnoj) meri promovišu hijerarhije kao i institucionalne forme razvoja. Posebno im se zamera odsustvo prihvatljivih predloga i opcija za prevazilaženje izazova koje razvojna delatnost nameće. Dekolonijalna misao nudi priliku da se neki od ovih teorijskih problema prevaziđu. Članak omogućava uvid u poreklo i osnovne pojmove dekolonijalne teorije, kao i analitičke kategorije koje angažuje insistirajući na nemogućnosti univerzalnih rešenja. Ishodište za analizu je pritom postavljeno unutar kolonijalne matrice moći i graničnog ljudskog iskustva, ne dopuštajući esencijalizaciju i isključivost binarizma.

1 Silvio Waisbord, "Family Tree of Theories, Methodologies, and Strategies in Development Communication" in: Servaes J. (ed.), *Handbook of Communication for Development and Social Change*, Springer, Singapore, 2018.

2 Arda Bilgen, Aftab Nasir & Julia Schöneberg, "Why positionalities matter: reflections on power, hierarchy, and knowledges in 'development' research", *Canadian Journal of Development Studies*, 2021.

3 Wolfgang Sachs (Ed.), *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*, 2nd edition, Zed Books, London, 2010.

DEKOLONIJALNI PRISTUP KAO OPCIJA – GENEALOGIJA I OSNOVNA ODREĐENJA

Teorija modernosti/kolonijalnosti – poznata i kao dekolonijalna teorija ili 'opcija' – ishodište ima u teoriji zavisnosti i teoriji svetskog sistema, na temeljima teorijskih postavki Kihana i Valerstina.⁴ Nastavlja da se razvija dopunjena konceptima kolonijalnosti moći ili kolonijalne matrice moći, koji će biti pojašnjeni dalje u tekstu. Dekolonijalna kritika izlazi iz okvira istorijske i ekonomske analize proizvodnje nerazvijenosti ili nerazvijenosti kao rezultata i željenog učinka razvojnih inicijativa zapadnih država u cilju očuvanja odnosa eksploatacije.⁵ Nastavlja da razvija kritiku linearnog razvoja ili razvoja u istorijski uslovljenim i neophodnim etapama, „kao linearni evolutivni kontinuum, od primitivnog ka civilizovanom; od tradicionalnog ka modernom; od divljeg ka racionalnom; od proto-kapitalizma do kapitalizma”.⁶ Zadržava se, međutim, na Frankovoj ideji o nevidljivim sponama između satelita i metropole i produbljuje je. Dodatno, usmerava se na pitanja otvorena Frankovim negiranjem postojanja 'dualnih' društava nerazvijenih država gde je jedan segment – lokalna metropola kao spona sa svetskom – izložen dejstvu modernosti, kapitalizma i napretka, dok je najveći deo date države i društva 'zaostao' u anahronim društvenim i ekonomskim formama, zaleđen u vremenu, pošteđen uticaja modernosti i 'civilizacije'.

Modernost je obeležena proizvodnjom realnosti kroz otuđenje teritorija i resursa, kreiranjem nove paradigme univerzalnog znanja, kao i narativima napretka kao istorijske izuzetnosti zapadnog sveta, neumitnog razvoja, društvene evolucije i totaliteta (svetskog) društvenog bića.⁷ Kolonijalnost kao naličje modernosti predstavlja kontinuitet kolonijalnog odnosa moći nakon formalnog prekida kolonijalizma, i dalje se odražavajući u globalnoj raspodeli rada, ali i hijerarhijskom poimanju ljudskog života.⁸ Jednovremeno, koloni-

⁴ Anibal Quijano, "Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America". *Nepantla: Views from South* 1(3), 2000; Walter D. Mignolo (ed.), *Globalization and the Decolonial Option*, Routledge, London and New York, 2010.

⁵ Andre Gunder Frank, "The Development of Underdevelopment", *Monthly Review Press*, New York, 1966.

⁶ Anibal Quijano, "Coloniality and Modernity/Rationality", *Cultural Studies* 21(2–3): 168–178, 2007, p. 176.

⁷ Santiago Castro-Gómez and Ramón Grosfoguel, *El Giro Decolonial – Reflexiones Para Una Diversidad Epistemica Mas Alla Del Capitalismo Global*, Instituto de estudios Sociales Contemporaneos, Bogota 2007; Enrique Dussel, "Europe, Modernity, and Eurocentrism". *Nepantla: Views from South* 1(3), 2000.

⁸ Ramon Grosfoguel and Ana Margarita Cervantes-Rodriguez, *The Modern/Colonial/Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic*

jalnost se odlikuje brisanjem znanja, stvarnosti, kultura, vrednosti koje stoje na putu modernosti; kreira hijerarhijske poretke zasnovane na rodu i rasi sa ciljem efikasnijeg administriranja moći i efikasnijeg upravljanja uz isključivanje suvišnih elemenata.⁹

Dekolonijalna misao u prvi plan stavlja neizbežnu izloženost svih delova sveta efektima modernosti i kolonijalnosti sa različitim manifestacijama uključenosti ili učešća u kolonijalnoj matrici moći. Zadire u sferu ontologije i epistemologije, zahtevajući dekolonijalni zaokret u sagledavanju efekata modernosti na društva, kulture, politike i znanja. Dostignuća modernosti kao proizvod blagostanja izgrađenog na temeljima kolonijalnih osvajanja, neodvojivo su vezana i istorijski neodvojiva od potčinjavanja i izrabljivanja stanovništva i eksploatacije prirodnih resursa kolonija/periferije.¹⁰ Drugim rečima, otuđenje teritorija i resursa počiva na uništenju (fizičkom) i brisanju (istorijskom, saznanom) svetova koji su mu prethodili. Univerzalno (evrocentrično) znanje i narativi napretka pružaju racionalni, saznajni i moralni osnov i opravdanje postojećeg poretka. Kolonijalna matrica moći kao trenutni svetski poredak, svoju dinamiku, odnose moći i eksploatacije zasniva na stanju svetskog sistema od vremena kolonijalnog uspona. Kolonijalnost povlači za sobom binarne podele, vrednosno-rasne hijerarhije, evrocentrizam, isključenja, svođenje na drugost i proizvodnju 'niže kategorije' čovečnosti.¹¹ Kolonijalnost kroz ove pojave ima uporište u institucijama znanja, moći, ekonomije, kulture.

Dekolonijalna škola je, prema nekim od novijih pokušaja sistematizacije novijih teorijskih pravaca, svrstana u takozvani drugi talas postkolonijalne misli.¹² U iscrpnom pregledu razvoja postkolonijalne misli i njenom uticaju na sociologiju, Go dekolonijalne mislioce stavlja u zajedničku i metodološki i tematski raznovrsnu kategoriju poststrukturalističke i feminističke misli, dovodeći ih u blisku vezu sa indigenom sociologijom. Indigena sociologija, iako nimalo homogena i sa više različitih tokova u različitim regionima, prethodi i repliće se sa dekolonijalnom teorijom. Ovde je, ipak, potrebno razgrani-

Movements, and the Geopolitics of Knowledge, Greenwood Press, Westport/London, 2002.

- ⁹ María Lugones, *Peregrinajes/Pilgrimages: Theorizing Coalition Against Multiple Oppressions*, Rowman & Littlefield Press, New York, 2003.
- ¹⁰ Manuela Boatcă, *Global Inequalities Beyond Occidentalism*, Routledge, 2015; Santiago Castro-Gómez and Ramón Grosfoguel, *El Giro Decolonial*, op. cit., Anibal Quijano, "Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America", op. cit.
- ¹¹ Nelson Maldonado-Torres, "On the Coloniality of Human Rights". *Revista Crítica de Ciências Sociais* (114), 2017.
- ¹² Julian Go, *Postcolonial Thought and Social Theory*, Oxford University Press, New York, 2016.

čenje između postkolonijalne i dekolonijalne teorije. Postkolonijalna teorija, raznolika kolekcija kritičke misli sa ishodištem u imperiji, danas prisutna, produktivna i zahvalna za primenu u svim naučnim oblastima, proizlazi iz humanističkih nauka i delatnosti naučnika sa sedištem na Globalnom severu.¹³ Dekolonijalna misao korene vuče iz Trećeg sveta, sa ishodištem u političkoj misli Fanona (Franz Fanon), Sezera (Aime Cesaire) i Dubojza (W.E.B. Du Bois), ekonomskim postavkama teorije zavisnosti i inspiracijom u teologiji i filozofiji oslobođenja.¹⁴ Ona prihvata osnovnu premisu indigenih metodologija, potrebu da se prevaziđu kolonijalnost znanja, epistemicid i revitalizuju potčinjena ili izbrisana znanja.

Kako neki od novih pokušaja sistematizacije dekolonijalne misli predlažu, može se razlikovati nekoliko različitih tokova, u skladu sa geografskim i istorijskim kontekstima.¹⁵ Tako neki ranom afričkom strujom smatraju kejnijskog književnika i filozofa Tionga (Ngāgī wa Thiong’o) sa teorijom kolonijalnog otuđenja kroz istrebljenje kultura, istorije i jezika, koji se nametanjem jezika kolonizatora obezvređuju i nestaju.¹⁶ Od osamdesetih godina XX veka, nigerijski mislilac Akivovo (Akinsola Akiwowo) nastupa sa zahtevom da se društvene nauke, inherentno evrocentrične, preorijentišu prema drugim stvarnostima i da se normalizuje upotreba afričkih kulturnih koncepata kao analitičkih oruđa za razumevanje afričke stvarnosti. Azijska struja jedino se uslovno može shvatiti kao jedinstvena, uzevši u obzir da obuhvata širok krug mislilaca i teorijskih stanovišta. Počevši od Rizala, filipinskog mislioca iz XIX veka, koji je pisao o efektima kolonizacije, kreiranju kolonijalnog znanja i kolonijalnih istorijskih konstrukcija, kao i o smislu emancipacije.¹⁷ Među prethodnike se svrstavaju i Sajed Husein Alatas, posebno njegovo rasvetljavanje mita o ‘lenjim domorocima’, kao i Škola subalernih studija i Ranadit Guha.¹⁸

¹³ Primera radi, tri vodeća imena postkolonijalne teorije, Said (Edward Said), Spivak (Gayatri Chakravorty Spivak) i Baba (Homi Babha).

¹⁴ Metodološke smernice i principi dekolonijalne istraživačke etike su zacrtani u delu maorske sociološkinje Linde Tuhivaj Smit, značajni kako za dalji razvoj indigenih, tako i dekolonijalnih metodologija. Enrique Dussel, “Europe, Modernity, and Eurocentrism”, op. cit.; Linda Tuhiwai Smith, *Decolonizing Methodologies*, Zed Books, London, 1999.

¹⁵ Julian Go, *Postcolonial Thought and Social Theory*, op. cit., pp. 147–149.

¹⁶ Leon Moosavi, “The Decolonial Bandwagon and the Dangers of Intellectual Decolonisation”, *International Review of Sociology*, 2020.

¹⁷ Syed Farid Alatas & Vineeta Sinha, *Sociological Theory Beyond the Canon*, Palgrave Macmillan, London and Singapore, 2017.

¹⁸ Svrtavana u drugi talas postkolonijalne misli, Škola subalernih studija proističe iz istoriografske delatnosti grupe indijskih istoričara, uključujući Ranadit Guhu i

Feminizam generalno, a posebno feminizam Trećeg sveta smatra se značajnim uticajem na dekolonijalne mislioce latinoameričke grupe.¹⁹ Rečnikom savremene feminističke teorije, ukoliko se iskoriste koncepti priznanja (*recognition*) i redistribucije (*redistribution*), koje je Nensi Frejzer (Nancy Fraser) ustanovila kao neodvojive u kontekstu socijalne pravde, dekolonijalno stanište je upravo na mestu susreta priznanja i redistribucije i stapanja svih marginalizovanih identitetskih osnova u njihovom višeličju, a ne jednoobraznosti.²⁰ Said i Spivak se tako mogu sagledati pre kao inspiracija dekolonijalne misli, a ne njeni začetnici.²¹ Primera radi, Dabaši (Hamid Dabashi), istovremeno sledbenik Saida i aktivni učesnik dekolonijalnih debata, stapa Saidovu kritiku diskursa orijentalizma i Minjolov (Walter Mignolo) zahtev za 'epistemičkom neposlušnošću' u jedan zahtev za devesternizacijom koja će po sebi dovesti do intelektualne dekolonizacije.²²

Latinoamerička istraživačka grupa 'Modernost/kolonijalnost' daje najvidljiviji doprinos dekolonijalnoj misli danas. Korene Minjolo pronalazi u delu kolumbijskog sociologa Orlanda Fals-Borde, koji sagledava liberalizam i socijalističke alternative liberalizmu u onoj formi u kojoj su ponuđene u

Dipeša Čakrabartija, kao kritičko čitanje dominantnih i elitističkih narativa istorije Indije. Cilj je da se u središte stave znanje, iskustvo i doživljaji kolonizovanog naroda, umesto kolonijalnih administratora ili nacionalnih elita. Julian Go, *Postcolonial Thought and Social Theory*, op. cit., p. 45.

¹⁹ Chandra Talpade Mohanty, "Under Western Eyes – Feminist Scholarship and Colonial Discourses", *Boundary 2* 12(3/13), 1984. Rad Glorije Anzaldua, pripadnice pokreta feministkinja Trećeg sveta, izvršio je presudan uticaj na stvaralaštvo Marije Lugones. Anzalduin koncept 'graničnog mišljenja' Minjolo razvija u sklopu koncepta kolonijalne razlike.

²⁰ Nancy Fraser, "Recognition, Redistribution and Representation in Capitalist Global Society", *Acta Sociologica*, Vol. 47, No. 4, 2004, pp. 374–382.

²¹ Neophodno je kratko pojašnjenje: dekolonijalnu misao ne treba shvatiti kao kritiku ili pobijanje postkolonijalne teorije. Kako je ranije u tekstu naznačeno, ona nastupa iz drugačije pozicije i uz primenu drugih analitičkih kategorija i teorijskih koncepata. Kritike nekih autora su značajne u meri u kojoj ukazuju na podražavanje evrocentrizma kreiranjem 'postkolonijalnih' koncepata koji pravdaju i učvršćuju postojeće hijerarhije (primera radi, koncept hibridnosti kod Babe, koji doživljava posebnu popularnost i proliferaciju). Kako Jang ukazuje, ovim statičnim konceptima „teoretska elaboracija sama po sebi postaje neka vrsta narativa kolonijalnog stanja”. Robert Young, *White mythologies: writing history and the west*, Routledge, London, 1990, p. 186. Wail S. Hassan, "Postcolonial Theory and Modern Arabic Literature: Horizons of Application", *Journal of Arabic Literature*, 33/1, 2002, pp. 45–64.

²² Hamid Dabashi, *Can Non-Europeans Think?*, Zed Books, London, 2015.

Evropi i analizira njihov put ka kolonijama, ne praveći razliku između emancipacije i oslobođenja ili, kako Minjolo pojašnjava, bez razmatranja kolonijalne razlike na epistemičkom planu.²³ Ipak, rad argentinskog filozofa oslobođenja Dusela i peruanskog sociologa Kihana (Anibal Quijano) predstavljaju ishodište za nastanak istraživačkog kolektiva zaokupljenog pitanjima kolonijalizma, teorije zavisnosti i kritičke teorije, koji postavlja okvire dekolonijalne misli u smislu u kome danas govorimo o dekolonijalnoj teoriji.²⁴ U novije vreme, Hobson i Sađed doprinose dekolonijalnom kritikom studija međunarodnih odnosa, rasvetljavanjem eurocentričnih osnova i fokusa discipline koji onemogućavaju učinkovitu analizu čak i kada je u pitanju kritička teorija međunarodnih odnosa.²⁵ Robi Šilijam (Robbie Shilliam) i Olivia Rutazibwa (Olivia Rutazibwa) otvaraju teme do sada zanemarene od strane discipline: prečutnu isprepletanost rasizma, kapitalizma i kolonijalnosti sa međunarodnim odnosima.²⁶

TEORIJSKO ODREĐENJE RAZVOJA U DEKOLONIJALNOJ TEORIJI

Koncept razvoja u dekolonijalnoj teoriji zauzima centralno mesto u kritičkom promišljanju modernosti/kolonijalnosti. Niz pretpostavki vezanih za razvoj proističe iz poimanja razvoja obuhvaćenog teorijom zavisnosti i teorijom svetskog sistema. Teorija zavisnosti tumači modernost i delovanje kapitalizma kroz koncepte centra i periferije, kojima se objašnjava globalna raspodela rada i kretanje kapitala. Ovde je neophodno pojašnjenje upotrebe terminologije Jug i Sever, tj. tendencije da se terminologija preuzeta iz teorije zavisnosti ili analize svetskog sistema koristi, uprkos kritici binarizma, redukcionizma i esencijalizacije. Moguće logičke protivrečnosti će biti prevaziđene pojašnjenjem odnosa između kritičkih viđenja razvoja, kao i ključnog pojma 'kolonijalne razlike' kao spektra, pre nego dvostrukosti.

²³ Walter D. Mignolo, "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", *Multitudes* 6, 2001, p. 64.

²⁴ Minjolo ističe da je potrebno izbegavati termin 'teorija' i zameniti ga terminom 'opcija', radi što jasnijeg ispoljavanja nedoktrinarnosti dekolonijalne misli.

²⁵ John M. Hobson and Alina Sajed, "Navigating Beyond the Eurofetishist Frontier of Critical IR Theory", *International Studies Review* 19, 2017, pp. 547–572.

²⁶ Olivia Rutazibwa, "Hidden in Plain Sight: Coloniality, Capitalism and Race/ism as Far as the Eye Can See", *Millennium* 48(2): 2020, 221–241; Robbie Shilliam, "Race and Development" in H. Weber (ed.), *The Politics of Development: A Survey*, Routledge, Abingdon, 2014, pp. 31–48.

Dekolonijalna teorija počiva na shvatanju da kolonijalizam kao poredak moći i vid upravljanja i eksploatacije značajnog dela teritorija sveta ne nestaje ukidanjem kroz proces dekolonizacije. Zvanična dekolonizacija ukida formalni poredak kolonijalizma i status kolonije, dok kolonijalne strukture, formirane vekovima, i logika moći koja je iz njih proistekla nastavljaju da traju i prožimaju režime koji su usledili: površinski sloj kolonijalizma nestaje, a na delu ostaje kolonijalnost. „Tranzicija od modernog kolonijalizma ka globalnoj kolonijalnosti” podrazumeva promenu modela upravljanja i drugačije manifestacije moći, ali postojeće strukture održavaju kontinuitet u pogledu ustanovljenih vrednosti i hijerarhija.²⁷ Hijerarhijske strukture i produžetak asimetrija moći reprodukuju tzv. kolonijalnu razliku.²⁸ Imperijalne i kolonijalne razlike su isprepletene i čine kolonijalnu matricu moći.

Kolonijalnost je neodvojiva od modernosti i kao modernost/kolonijalnost, ključni pojam dekolonijalne kritike, proishodi iz pojma kolonijalnosti moći koji je kreirao peruanski sociolog Anibal Kihano. Pojam objašnjava dugoročne i još uvek postojeće efekte kolonijalnih klasifikacija u političkom, društvenom i ekonomskom domenu, kao i hijerarhije znanja i društvene tehnologije proizvodnje i reprodukcije razlike i isključenja na osnovu nasledenih klasifikacija.²⁹ Kolonijalna razlika, koja proizlazi iz kolonijalnosti, predstavlja liniju koja razgraničava 'ispravnu' misao od 'nepotpune' ili 'devijantne'.³⁰ Na granicama zapadne filozofije su linije razgraničenja između 'univerzalnog' znanja Severa, shvaćenog kao objektivnog i racionalnog, i 'lokalnog' znanja, koje je zapadna misao brisala kao manjkavo, nepotpuno i devijantno (kako Minjolo ističe, svejedno je da li je to zapadna misao činila 'zdesna' ili 'sleva'):

Kolonijalna razlika funkcioniše tako što pretvara razlike u vrednosti i ustanovljava hijerarhiju ljudskih bića u ontološkom i epistemološkom smislu. Ontološki, pretpostavka je da postoje inferiorna bića. Epistemološki, pretpostavka je da su inferiorna bića racionalno i estetski manjkava.³¹

²⁷ Ramon Grosfoguel and A. M. Cervantes-Rodriguez, *The modern/ Colonial/ Capitalist World-System in the Twentieth Century*, op. cit., p. 6.

²⁸ Castro-Gómez & Grosfoguel, *El Giro Decolonial*, op. cit., p. 13; Anibal Quijano, op. cit., p. 381.

²⁹ Anibal Quijano, "Colonialidad del Poder y Clasificación Social", *Journal of World-Systems Research*, VI, 2, 2000, pp. 342–386.

³⁰ Walter D. Mignolo, "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", *The South Atlantic Quarterly*, 101/1, 2002, pp. 57-96.

³¹ Walter D. Mignolo, *The Darker Side of Western Modernity*, Duke University Press, Durham and London, 2011, p. 9.

Kolonijalna razlika, dakle, ne predstavlja fiksiranu geografsku podelu sveta ili biološku kategoriju, niti je kriterijum za bilo koji vid tipologije. Kao konstrukcija kolonijalnosti, kolonijalna razlika se manifestuje u različitim formama na različitim lokacijama, prilagođavajući se kriterijumima kolonijalnosti. Na ovaj način funkcioniše uz određenu 'fleksibilnost': ne možemo govoriti o rigidnoj podeli na 'centar', 'periferiju' i 'poluperiferiju', 'Istok' i 'Zapad' ili 'Sever' i 'Jug', u svetlu saznanja da kolonijalna razlika proizvodi efekte svuda, a na osnovu pomenutih vrednosti i hijerarhija. U zoni pomenutog razgraničenja postaje vidljiva kroz lokalne istorije i znanja.³² Minjolo uvođenjem različitih geografskih lokacija, istorijskih konteksta i znanja ukazuje na postojanje graničnih zona zatečenih između lokalnih istorija i globalnih kolonijalnih dizajna. Opiranje sprovođenju globalnog/kolonijalnog dizajna izaziva indirektno i direktno nasilje, a cilj je kontinuirano i neoslabljeno reprodukovanje kolonijalnosti.³³

Ustanovljeni u okvirima teorije zavisnosti, pojmovi 'centar' i 'periferija' vremenom bivaju zamenjeni pojmovima 'Globalni sever' i 'Globalni jug' i ulaze u široku primenu kao svojevrsni eufemizmi za 'razvijene' i 'nerazvijene', i dalje proizvodeći efekat rasne kategorizacije.³⁴ Uz osvrt na raniju konstataciju o neadekvatnosti primene binarnih kategorija, opravdanje za upotrebu pojmova 'Globalni jug' ili 'Jug' se donekle može sagledati u okvirima diskusije o strateškom esencijalizmu.³⁵ Radi se o svojevrsnom retoričkom ili strateškom dodeljivanju identiteta bez pokušaja da se ustanove suštinski identiteti. Kod Spivak i Fanona postoje podudarni stavovi koji ukazuju na strateški esencijalizam kao političku taktiku, strategiju za kolektivnu reprezentaciju sa političkim ciljem. Ipak, Spivak dopušta da esencijalizam ove vrste može da posluži i kao istoriografsko sredstvo, kritički kontrapunkt evrocentričnim i orijentalističkim diskursima.³⁶ Drugim rečima, kritičkim čitanjem sa svesću i uvidom u situiranost pisanih istorija u određenom elitnom diskursu, istorijski arhiv se razotkrivanjem nesavršenosti reprezentacije ne ograničava, već proširuje. Na sličan način, u slučaju odabira naizgled binarnih kategorija 'Juga' i 'Severa' od strane mislilaca koji svoje uporište imaju u kritičkoj poziciji u odnosu na domen hegemone moći, jednako je u pitanju svojevrsna samoesencijalizacija,

³² Walter D. Mignolo, "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", *Multitudes*, 6, 2001.

³³ Walter D. Mignolo, "Delinking: The Rhetoric of Modernity, the Logic of Coloniality and the Grammar of de-Coloniality", *Cultural Studies*, 21(2–3), 2007, p. 450.

³⁴ Kamna Patel, "Race and a Decolonial Turn in Development Studies". *Third World Quarterly*, 2020, pp. 1463–1475.

³⁵ Julian Go, *Postcolonial Thought and Social Theory*, op. cit. pp., 60–61.

³⁶ *Ibidem*.

ali sa primarno epistemološkim dejstvom.³⁷ Na isti način možemo prihvatiti i prenošenje pomenutih termina, kao i pojmove periferije, poluperiferije i centra, kao svojevrstnu lingvističku ekonomiju dekolonijalne misli, dok se sadržaj ovih pojmova sagledava u svetlu kolonijalne razlike. Modernost je neodvojiva od evropskog kolonijalnog projekta³⁸, a dekolonijalna misao se odvaja od geografskog determinizma i evrocentrizam i modernost spaja u jedinstvenom epistemološkom okviru kolonijalnosti. Ne postoje geografske smernice niti ograničenja dejstva epistemološkog nasilja kolonijalnosti. Ukratko, Jug nije geografska odrednica položaja, već je, kako Dusel napominje, „metafora za ljudska stradanja pod globalnim kapitalizmom”.³⁹

U pogledu odnosa između dekolonijalne misli i analize svetskog sistema, Minjolo ističe koje su dve zajedničke crte: kritika kapitalizma, neoliberalnog tržišta i formalne demokratije, sa jedne strane; sa druge, shvatanje modernosti kao pojave koja se razvija od šesnaestog veka sa usponom kapitalizma i pojavom Atlantske trgovine. Ipak, prema Minjolovom viđenju, ovde nastaje prekid između Volerstina, sa jedne, i Dusela i Kihana, sa druge strane: njihova teorija, kao i oni sami, pozicionirani su na različitim krajevima kolonijalne razlike. On naglašava postojanje dve srodne, ali različite paradigme modernosti i modernog svetskog sistema, gde analitički okvir modernog svetskog sistema omogućava sagledavanje veze između kolonijalnosti i modernosti:

Modernost stavlja akcenat na Evropu. Analiza modernog svetskog sistema uvodi kolonijalizam u priču, mada kao derivativni, pre nego

³⁷ Ovde dolazimo do lokusa enuncijacije (*locus of enunciation*) kao geopolitičke i fizičko-političke lokacije subjekta koji govori. Situiranost u određenoj realnosti, u telesnom, geografskom, istorijskom i ideološkom kontekstu je u tradiciji 'Zapadne' nauke skrivena kao irelevantna u medijaciji 'nauke' kao univerzalne i objektivne. Svest o situiranosti omogućuje lokalizaciju znanja, negiranje njegove univerzalnosti i razotkrivanje ograničenja naučnih saznanja (Eduardo De Figueiredo & Juliana Martinez, "The Locus of Enunciation as a Way to Confront Epistemological Racism and Decolonize Scholarly Knowledge", *Applied Linguistics*, Volume 42, Issue 2, April 2021, pp. 355–359). Ovo upućuje na Čakrabartijev zahtev za provincijalizacijom znanja (*Dipesh Chakrabarty, Provincializing Europe – Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press, 2000).

³⁸ „Dusel je na ovo pitanje odgovorio konceptom transmodernosti, pod čime je modernost smatrao ne isključivo evropskim, već i planetarnim fenomenom, kome su doprinosili 'izopšteni varvari', mada se njihov doprinos nije priznavao kao značajan. Duselovi argumenti podsećaju na južnoazijski projekat Subalternih studija, mada je njegova argumentacija zasnovana na zaostavštinama ranijih kolonijalizama (španskom i portugalskom)” (Walter Mignolo, "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", op. cit., pp. 57–58).

³⁹ *Ibidem*, p. 66.

konstitutivni element modernosti, jer i dalje ne omogućava vidljivost kolonijalnosti, one druge (mračnije?) strane modernosti. ... Modernost (i očigledno, postmodernost) održavaju imaginarijum Zapadne civilizacije kao nepatvoreni razvojni tok od stare Grčke do Evrope osamnaestog veka, gde su postavljene osnove modernosti. Moderni svetski sistem, međutim, svoje početke locira u petnaestom veku i kapitalizmu.⁴⁰

Minjolo u delu Kihana i Dusela pronalazi izvore za shvatanje modernog, kolonijalnog svetskog sistema kao strukture koja se istorijski preklapa sa širenjem kapitalizma, a koja istovremeno nosi kolonijalnost i kolonijalnu razliku.⁴¹ Srodne teorijske pravce stavlja u dekolonijalnu perspektivu i staje u odbranu teorije zavisnosti, jer zavisnost neosporno predstavlja manifestaciju kolonijalnosti moći, a kritičari teorije pronalaze manjkavosti u konceptualnoj strukturi zavisnosti, a ne njenoj suštini. Analiza svetskog sistema, prema Minjolu, nastaje kao kritika unutar sistema, „evrocentrična kritika evrocentrizma” i poziv za akademsku promenu u domenu društvenih nauka u okvirima 'Severa'. Teorija zavisnosti je, međutim, izraz stremljenja unutar zemalja 'Juga' i formulisanih na 'Jugu', doprinos „onih koji su izostavljeni iz diskusije”, kako bi se omogućila društvena transformacija.

Ukoliko zavisnost modernog/kolonijalnog svetskog sistema više nije strukturirana tako da prati dihotomiju centar/periferija, ovo ne znači da je zavisnost nestala samo zato što dihotomija danas nije jednako jasna kao što je to bila juče. Ono što Kihano naziva 'istorijsko-strukturnom zavisnošću' ne treba da se ograničava na dihotomiju centar/periferija.⁴²

Razvoj, kao jednovremeno retorika i oruđe modernosti/kolonijalnosti, podrazumeva i održava pomenute hijerarhije u ontološkom i epistemološkom smislu, dodajući racionalnoj i estetskoj manjkavosti nerazvijenost kao inherentno svojstvo. Razvoj kao retorika modernosti nameće učešće i doprinos globalnoj kolonijalnosti u težnji da se ostvari 'civilizacijski' pomak. Minjolo ističe značaj Aminovog koncepta 'isključenja' (*de-linking, la disconnection*, Samir Amin), pritom se ne ograničavajući na ekonomsku sferu.⁴³ Isključenje, pritom, ne podrazumeva potpuno povlačenje iz komercijalnih i

⁴⁰ Walter Mignolo, "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", op. cit., p. 66.

⁴¹ *Ibidem*, p. 61.

⁴² *Ibidem*, p. 62.

⁴³ Walter D. Mignolo, *Delinking*, op. cit.

finansijskih tokova (*autarky*), već otpor diktatu globalizacije na nacionalne razvojne strategije.⁴⁴ Amin daje predlog 'policentričnog sveta' kao rešenja za države Trećeg sveta nakon ekonomskog i političkog otklona od uticaja evropskih kapitalističkih država i SAD-a. Primenjujući Aminov koncept u preklapanju sa Kihanovim pojmom '*desprendimiento*', Minjolo zahteva epistemološko isključenje u odnosu na retoriku modernosti i logiku kolonijalnosti, što bi dovelo do epistemološkog zaokreta od univerzalnosti 'zapadnog' znanja ka pluriverzalnosti kao univerzalnom projektu⁴⁵ – prihvatanju različitih epistemologija, znanja, razumevanja koji bi doveli i do drugih naučnih osnova za održiv suživot. Za rezultat se dobija i niz različitih 'razvoja' utemeljenih u pojedinačnim kontekstima.

Kako bi objasnio suštinsku raznovrsnost kao višeličje, preplitanje raznolikih lokalnih istorija i njihovu neizbežnu izloženost modernosti/kolonijalnosti, Minjolo angažuje Kozelekove koncepte 'prostora iskustva' i 'horizonta očekivanja'. Produktivnost rase kao kategorije u ekonomskom, kulturnom i političkom smislu proizvodi vrednosno kategorisanje delova sveta kao Prvog, Drugog ili Trećeg sveta. Lokalne istorije stoga imaju tačku susreta i zajedničko iskustvo u narativima dekolonizacije. Prema Minjolu, ovde je osnova nove logike, graničnog mišljenja (*border thinking*), koje „proizvodi metod za sprovođenje dekolonijalne promene i funkcioniše kao spona između različitih iskustava eksploatacije koja sada mogu biti promišljena i istražena u sferi kolonijalne i imperijalne razlike”.⁴⁶ Ova tačka susreta u zajedničkom iskustvu dolazi namesto Kozelekovog 'prostora iskustva', dok je 'horizont očekivanja' zamenjen sasvim drugom racionalnošću. U pitanju je odricanje od univerzalnog znanja u korist pluriverzalnosti kao univerzalnog projekta. Epistemološki zaokret nameće i nova viđenja mogućnosti razvoja – prvenstveno shvaćenog kao vida suživota u zajednici – daleko od jednoobraznog shvatanja progressa sa destruktivnim posledicama po život, zajednice i planetu.

Hronološki gledano, rana kritika u okvirima teorije zavisnosti odnosi se na razvojnu teoriju, politike i praksu u potrazi za boljim pristupom i pravednijom ili smislenijom politikom razvoja. Kritike postojećih politika i praksi

⁴⁴ Samir Amin, "A Note on the Concept of Delinking", *Review* 10(3), 1987, pp. 435–44.

⁴⁵ „Epistemološka dekolonizacija je neophodna kako bi otvorila put novoj interkulturalnoj komunikaciji, razmeni iskustava i značenja, kao osnovi druge racionalnosti... Konačno, ovo nije ništa manje racionalno od nametanja specifične kosmovizije određenog etničkog porekla kao univerzalne racionalnosti, samo zato što se ta etnička celina naziva Zapadna Evropa" (Kihano u Walter D. Mignolo, *Delinking*, op. cit., p. 453). Rešenje je u ideji interkulturalnosti u onom obliku u kome je promovišu indigeni intelektualci Ekvadora.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 498.

razvoja preduzimate su iz različitih akademskih pozicija, pa je u jednom trenutku pod uticajem postkolonijalne teorije došlo do transformacija u tradicionalnom usmerenju studija razvoja na rast, siromaštvo i nerazvijenost. Razvoj počinje da se sagledava kao kategorija znanja značajna za reprodukciju moći i održanje poredaka.⁴⁷ Neki autori smatraju da zasluga za kritički zaokret u studijama razvoja pripada postrazvojnoj školi, dok drugi korene kritičkog pristupa preovlađujućim stavovima po pitanju razvoja nalaze u delu Gandija (*swaraj* umesto razvoja), Ivana Ilića (zajedništvo umesto zavisnosti), Franca Fanona ili čak Fukoa.⁴⁸

Postrazvojna kritika, kako Ziai naglašava, preduzima destruktivnu, pre nego konstruktivnu ulogu, jednovremeno odbacujući razvoj kao „evrocentrični diskurs, imperijalistički projekat i besmislen koncept”.⁴⁹ Dekolonijalna misao dosadašnje razvojne korake Globalnog severa sagledava kao integralni deo retorike modernosti i oruđe za širenje evrocentrične racionalnosti, ali u njima prepoznaje i manifestaciju nesmetanog produžetka kolonijalizma u hijerarhijskom, saznajnom i praktičnom smislu.⁵⁰ Koncepti 'progres' i 'razvoja' neodvojivi su od nasilne logike kolonijalizma.⁵¹ Oni reprodukuju kolonijalnu razliku podsticanjem modela razvoja po evropskom liku, pozicionirajući tehnologiju, nauku i iskustvo Severa u superiornu poziciju, postavljajući 'ostale' u poziciju nerazvijenosti, varvarstva ili 'nikada dostižne zrelosti'.⁵²

⁴⁷ Gendzir (Irene Gendzier), Kili (Ray Kiely), Rist (Gilbert Rist).

⁴⁸ Doprinos Fukoa dekolonijalni autori ne negiraju, ali osporavaju njegov formativni potencijal smatrajući njegovu teoriju evrocentričnom i prečutno postavljenom u poziciji negacije neevropskog. Osnovna premisa dekolonijalne misli je nemogućnost iskoraka iz kolonijalnosti unutar kategorija zapadne misli, što zahteva epistemološku neposlušnost (*epistemological disobedience*), raskid sa arheologijom evropskih ideja (Walter D. Mignolo, "Epistemic Disobedience and the Decolonial Option: A Manifesto", *Transmodernity*, 2011, pp. 44–66). Nepobitan je značaj Fukoove teorije za sagledavanje 'režima istine' uslovljenih različitim političkim, socijalnim i istorijskim kontekstima, pa tako primenljive i na kontekst razvoja i Globalni jug (Aram Ziai, "Post-Development and Alternatives to Development" in Haslam et al. (eds.), *Introduction to International Development*, Oxford University Press, 2016, pp. 65–83).

⁴⁹ Aram Ziai, *Exploring Post-Development*, Routledge, London, 2007, p. 111.

⁵⁰ Walter D. Mignolo, "Epistemic Disobedience and the Decolonial Option", *Transmodernity*, 44–66, 2011.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² „Implicitno, nerazvijenost je, dakle, stanje detinjstva u najgorem ili adolescencije u najboljem slučaju, ali nijedna od ove dve instance ne podrazumeva stanje pune odgovornosti – naime, zrelosti. Bez odgovornosti nema delanja, a bez sposobnosti za delovanje ono što sledi su poznate matrice zavisnosti.” (Gordon R. Lewis,

Kritike razvoja naglašavaju kontrast između blistave strane modernosti, koja se tumači kao željeni razvoj sa ubrzavanjem tehničkih i tehnoloških dostignuća, i mračne strane modernosti – u dekolonijalnoj teoriji uobličene u pojmu kolonijalnosti – koja podrazumeva uskraćivanja, izmeštanja, obespravljenošću i brisanja naroda, kultura i svetova. Kao jedini put i prirodni model, nametnuta je evroatlantska civilizacija zasnovana na crpljenju kolonijalnih resursa koji jesu potrošni, uz društvenu isključenost i nemogućnost globalne jednakosti. Postrazvojna, a zatim dekolonijalna kritička misao konstatuju nemogućnost produžetka paradigme razvoj-kao-rast i njenu neodrživost kao filozofije vodilje modernih društava. Takođe prepoznaju 'trijumfalizam koji počiva na fosilnim gorivima' kao stav druge polovine XX veka, a ipak utemeljen na kolonijalnom nasleđu u shvatanjima zapadnjačkog racionalizma i praksama koje iz njih proishode.⁵³ Ovo se podudara sa dekolonijalnim viđenjem učinka Prosvetiteljstva i njegovog nasleđa u sprovođenju uništenja alternativnih svetonazora (*epistemicid*)⁵⁴. Raznovrsnost prosperiteta sagledana je u najrazličitijim pojavama širom sveta koje teže zelenoj ekonomiji, ekonomiji dovoljnosti ili obnavljanju tradicionalnih formi samodovoljnosti i samoodrživosti. Razvoj je shvaćen kao stanje svesti, a ne materijalnog dostignuća, uvažavajući premisu kolonizovanog stanja uma.⁵⁵ Stanovište kolonijalnosti naturalizuje brisanje svetova, osiromašenje sprovođenjem monokulture, uništenje višeličja sveta, a razvoj deluje kao 'kolonizacija antikolonijalizma' (ili 'protivotrov za revoluciju')⁵⁶. Eskobar pojašnjava kako dekolonijalnost kao perspektiva omogućava kritičko sagledavanje mere u kojoj su nauka, proizvodnja znanja o svetu podređene 'zapadnim' kriterijumima koji omogućuju brisanje drugih vidova znanja i praksi.⁵⁷

Neki od novijih autora smatraju da je hibridni pristup moguć na mestu susreta postojećeg stava prema razvoju kao neophodnoj intervenciji i instituciji, i spremnosti da se izvrši revalorizacija vrednosti i znanja prihvatanjem

"Fanon and Development: A Philosophical Look" in *Philosophy and African Development*, 2011, p. 73)

⁵³ Wolfgang Sachs, *Dictionary*, op. cit.

⁵⁴ Ramón Grosfoguel, "The Structure of Knowledge in Westernized Universities", *Human Architecture*, 11(1), 2013.

⁵⁵ Ngũgĩ wa Thiong'o, *Decolonizing the Mind*, James Currey/Heinemann, Oxford, Nairobi, Portsmouth, 2005.

⁵⁶ Esteva citiran u Wolfgang Sachs, op. cit., p. 6; Walter D. Mignolo, *Globalization*, op. cit., p. 294.

⁵⁷ Arturo Escobar, *Encountering Development*, Princeton University Press, 1995.

drugih, do sada zanemarenih izvora.⁵⁸ Ovo viđenje uklanja protivrečnosti između dekolonijalnog pristupa i paradigme smanjenja siromaštva: „Primena dekolonijalnog pristupa navodi na to da intervencije usmerene na istrebljenje siromaštva treba da crpu lokalna znanja i prakse, a naročito psihološke modele koji naglašavaju fundamentalnu međuzavisnost između ljudi i njihovih ekologija”.⁵⁹

U razvijanju diskursa postrazvojnih alternativa u kontekstu Južne Amerike, Eskobar insistira na ekonomiji uzajamne povezanosti u zajednici i društveno-solidarne ekonomije. Zajednica podrazumeva i zajedništvo sa životnim okruženjem, a ekonomija dovoljnosti se suprotstavlja individualizmu i potrošačkom odnosu prema životnoj sredini.⁶⁰ Sprovođenje razvojnih projekata viđeno je u svetlu prekida i smetnji koje kreiraju u porodičnoj, društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj sferi života stanovništva u vidu nametnutih migracija, nestajanja lokalnih identiteta i jezika, uništenja kulturnog nasleđa koje je deo prirodne sredine tradicionalnih zajednica. Kvalitet života nije 'korigovan' uslugama u domenu države, a tradicionalno shvatanje 'dobrog života' oličeno u konceptu *Sumak Kawsay* (ili *buen vivir*⁶¹) se povlači, naročito pred naletom neoliberalne komodifikacije. Neophodno je napomenuti, međutim, da je kritika razvoja kod mnogih postrazvojnih autora često predstavljena donekle esencijalistički kao demonizacija industrijske modernosti i romantiziranje predmodernih zajednica kao svojevrčnih oaza prirodne demokratičnosti i poredaka bez dejstva moći. Ziai upozorava ne samo na redukcionizam fascinacije 'tradicionalnom zajednicom', već i na opasnost da pretpostavka društvenih odnosa bez prisustva ili dejstva moći može da prikrije postojeće odnose moći.⁶²

⁵⁸ U ovu kategoriju ulazi nekolicina slučajeva koji se razmatraju u svetlu dekolonijalne prakse razvoja, kao što su kolektiv *El Cambalache* u Čiapasu, podrška zemljoradnicima *Enda Graf Sahel* u Senegalu ili *Kalpavriksh* u Indiji, koji radi na objedinjenom pristupu ekološkim i socijalnim pitanjima u zajednici.

⁵⁹ Sara Estrada-Villalta and Glenn Adams, "Decolonizing Development: A Decolonial Approach to the Psychology of Economic Inequality", *Translational Issues in Psychological Science*, 4(2), 2018, pp.198–209.

⁶⁰ Od primera kilombo zajednica (*quilombo, mocambo; marronage* – samostalne zajednice odbeglih robova u Latinskoj Americi i Karibima), preko Zapatističke vojske za nacionalno oslobođenje, do različitih vidova samoorganizovanja indigenih i imigrantskih grupa.

⁶¹ 'Dobar život' je koncept preuzet iz učenja indigenih naroda Amerike o harmoničnom življenju sa samim sobom, unutar zajednice i sa zajednicom kao neodvojivim delom prirode.

⁶² Ziai, *Exploring Post-development*, op. cit.

Kolonijalna era kao osnova evropske modernosti obrazloženje pronalazi u civilizacijskoj misiji, utemeljenoj u rasnim hijerarhijama ('breme belog čoveka').⁶³ Kako dekolonijalni autori, kao što su Vilson ili Šilijam, pojašnjavaju, rasa i rod kroz proživljeno iskustvo odražavaju materijalne istorijske posledice relevantne za narative kolonizacije, dekolonizacije i razvojnu programsku delatnost.⁶⁴ Pozicija dodeljena ženi u hegemonom diskursu razvoja ukazuje na produktivnost kategorije roda u domenu kolonijalnosti. Kroz prividnu konceptualnu transformaciju 'žene Trećeg sveta' iz objekta razvojne intervencije (ranija paradigma 'žene u razvoju') u aktivnu učesnicu/preduzimačicu neoliberalnog razvoja (savremena paradigma rodno senzitivnog razvoja), Vilson ukazuje na kolonijalnost roda. Transformacija je prividna, jer promena retorike razvoja ne nagoveštava poboljšanje položaja žene Globalnog juga: proizvodnja žene 'Juga' u agenta neoliberalne ekonomije stvara privid da je neoliberalizam sila sa emancipatorskim dejstvom.⁶⁵ Rasizam ili rasni identitet predstavljeni su u javnom diskursu razvoja kao nepomirljivi sa nezaustavljivim napretkom na polju prava i sloboda, pojedinaca i tržišta, kao atavističke pojave. Razvoj kao skup praksi i diskursa, kako Šilijam navodi, predstavlja hijerarhijsko pozicioniranje rasno klasifikovanih grupa, tako da rasa čini fundamentalni princip svetskog razvoja.⁶⁶ Gordon razvoj naziva izrazom 'zapadnog narcizma', koji je izraz zapadnjačkih stavova i političkih prioriteta, bez ikakvog objektivnog uporišta u realnim potrebama društava Trećeg sveta.⁶⁷

Koncept razvoja zamenjuje civilizacijsku misiju ili, tačnije, popunjava isti okvir u domenu savremenosti. Ova konfiguracija moći omogućava reprodukciju kolonijalne matrice moći putem dominantnih diskursa današnjih vlada i međunarodnih organizacija.⁶⁸ Sledeći Minjola, koncept razvoja i nerazvijenosti su nove verzije retorike modernosti, a oba koncepta su osmišljena radi reorganizacije temporalne i prostorne kolonijalne razlike.⁶⁹ Sve veći broj

⁶³ Kako Go napominje, u slučaju Francuske u periodu nakon Prvog svetskog rata, kolonijalizam je prećutno prihvaćen kao „milosrdni poduhvat ljudske solidarnosti” (op. cit., p. 24, 153).

⁶⁴ Alexander Anievas et al., *Race and Racism in International Relations*, Routledge, London, 2015; Kalpana Wilson, *Race, Racism and Development*, Zed Books, London and New York, 2012.

⁶⁵ Kalpana Wilson, “Towards a radical re-appropriation: gender, development and Neoliberal Feminism”, *Development and Change*, 46 (4), 2015.

⁶⁶ Robbie Shilliam, “Race and Development”, op. cit.

⁶⁷ Gordon Lewis, “Fanon and Development”, op. cit.

⁶⁸ Vanessa Boanada Fuchs, *Law and Development: Critiques from a Decolonial Perspective*, desiguALdades.net Working Paper Series 53, Berlin, 2013.

⁶⁹ Walter Mignolo, *Delinking*, op. cit., pp. 472–3.

studija razvoja, na makro ili mikronivou, rađenih iz ugla dekolonijalne kritike ukazuje na uvreženost retorike razvoja kao konstitutivnog elementa retorike modernosti. Kako Ndlovu i Makoni ukazuju, razvojne intervencije različitih razmera, uključujući strategije za lokalni ekonomski razvoj, preduzimaju se sa verovanjem da će značajno ili postepeno dovesti do opšteg ekonomskog uspona. Njihova studija strategija lokalnog ekonomskog razvoja u Južnoj Africi pokazuje koliko intervencije ove vrste doprinose reprodukciji ekonomskih nejednakosti. Pozicioniranje kolonizovanog subjekta u domenu 'nepostojanja' oduzima prilike za ekonomski razvoj i samoostvarenje, čime se manifestuje efekat kolonijalnosti u društvu koje je prostorno, socijalno i ekonomski fragmentisano dugo nakon prekida kolonizacije i aparthejda.⁷⁰

Luis objašnjava logiku iza negiranja mogućnosti razvoja nezavisnog od evrocentrične norme, jer standard razvoja određuju evropska civilizacija i 'bela normativnost'. 'Bela normativnost' nastaje u periodu evropske ekspanzije kao odgovor na drugost, kao potvrda evropske globalne moći koja se definiše kontrastom između evropske čovečnosti i luminalnih bića ili 'konceptualne drugosti'. Logički je prihvatljivo da i bića 'konceptualne drugosti' na ovaj način počinju da proizvode sopstvene 'drugosti', nova razgraničenja, uz podsećanje na Fanonovu tezu o nacionalizmu u neokolonijalnom momentu, „gde ksenofobična i rasistička zaštita ograničenih resursa vodi do promašnog pokušaja izgradnje nacionalne svesti”.⁷¹

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Nedostatak makroekonomskih alternativa, ponuđenih formulaičnih rešenja za prevazilaženje paradoksa razvoja najčešća je zamerka na račun postrazvojne ili dekolonijalne kritike razvoja.⁷² Ziai upozorava na nekoliko mogućnosti

⁷⁰ Morgan Ndlovu and Eric Makoni Nyembezi, "The Globality of the Local? A Decolonial Perspective on Local Economic Development in South Africa", *Local Economy*, 29(4–5), 2014, pp. 503–18.

⁷¹ Gordon Lewis, *Fanon And Development*, op. cit., p. 74.

⁷² „Zamislite Marksa, po okončanju rada na 'Kapitalu', ophrvanog sumnjama da li je komunističko društvo uopšte moguće, pa odmah zatim kako zaključuje, pošto nikakva praktična rešenja ne proističu iz njegove kritike kapitalističkog sistema, da je bolje da se držimo sistema koji poznajemo. Prema nekima, istorija bi potvrdila da je u pravu, ali to bi nas ostavilo bez kritike kapitalističkih odnosa koja je još uvek inspiracija za mnoge. Sličan odnos stiče uporište kada su u pitanju teorije grupisane pod naslovom postrazvoj ili poststrukturalistička kritika razvoja.” (Knut Nustad, "Development – The Devil We Know?" in *Exploring Post-Development*, Routledge, London, 2007, p. 35)

(zlo)upotrebe kritičkog odnosa prema razvoju za podsticaj neoliberalnim tendencijama, kao i populističkim, tradicionalističkim i kvazikomunitarnim težnjama sa političkom pozadinom. Neoliberalizam, evidentno, promoviše određenu ideju prosperiteta na račun slabljenja države, koja isključuje svaku mogućnost pravične i jednake raspodele ili redistribucije, pa tako implicitno prihvata tezu o prirodnoj nemogućnosti jednakog životnog standarda za sve stanovnike planete:

... stvaranje određenih alternativa svetskom tržištu bi predstavljalo pretnju neoliberalnom kapitalizmu i dovelo do povlačenja potrebnog rada i dobara iz svetskog sistema. Navodni nedostatak alternativa globalnom kapitalizmu nakon 1989. osnovna je premisa za prihvatanje neoliberalnih politika, čak i od strane onih koje te politike evidentno osiromašuju i stavljaju u nepovoljnu poziciju, što čini centralnu ideološku osnovu neoliberalizma.⁷³

Opservacija o postrazvojnoj teoriji kao poslednjem uporištu 'plemenitog divljaka', uz idealizaciju tradicionalnih zajednica i njihovih kultura, jednako je u današnjem akademskom kontekstu primenljiva na dekolonijalnu misao.⁷⁴ Sve veća proliferacija dekolonijalne teorije, kao svojevrsnog akademskog trenda bez pažljivog i temeljnog iščitavanja izvora, za rezultat ima masovnu pojavu esencijalizama 'terena', 'zajednica', 'lokalne kulture', 'solidarnosti' i 'zajedničke akcije'. Ovo navodi na zaključak da je i u ovom kontekstu relevantna kritika neoliberalnog preuzimanja i adaptacije kritičke misli, kao i da se sve veći broj autora povodi za komodifikovanim akademskim 'znanjem' čime, svesno ili nesvesno, doprinosi dihotomijama razvijeni-nerazvijeni, moderni-tradicionalni naglašavanjem statičnosti kultura 'drugih'.

Kritiku razvoja neki autori smatraju jednako autoritarnom kao i ustanovljene doktrine razvoja, dok drugi smatraju da se odsustvom ponude alternativnih i univerzalnih rešenja drži strana društvenih pokreta ili lokalnih organizacija koji se uklapaju u date teorijske okvire.⁷⁵ Ovde je neophodno napomenuti da dekolonijalna škola korene vuče iz specifičnih društvenih tokova: sa prostora Latinske Amerike, iz alžirskog rata za oslobodjenje i borbe za dekolonizaciju naroda Afrike. U tom smislu, dekolonijalna misao ne nameće zahtev oportunog vezivanja za društvene pokrete i organizacije, ne nudi

⁷³ Aram Ziai, *Exploring Post-Development*, op. cit., p. 115.

⁷⁴ Ray Kiely, "The Last Refuge of the Noble Savage? A Critical Assessment of Post-Development Theory", *The European Journal of Development Research*, 11(1), 1999, pp. 30–55.

⁷⁵ *Ibidem*.

normativna rešenja za društvenu akciju, već u različitim kontekstima prepoznaje primere dekolonijalne prakse.

Percipirana je i tendencija odbacivanja i demonizacije svakog vida modernosti i razvoja. Generalizacija je, ipak, neopravdana, jer stavovi različitih autora pokrivaju širok teren od osude, preko osporavanja, do negiranja efektivnog postojanja razvojne delatnosti. Neki od autora prihvataju koncept hibridizacije kao vid pomirenja modernosti sa tradicionalnim zajednicama, za tim potrebe za reevaluacijom zapadnih i nezapadnih kultura. Primera radi, Rist smatra da ono što je nestalo, izbrisano i uništeno u političkom projektu razvoja nepovratno je izgubljeno, ali da postoji prostor za nova rešenja između modernosti, tradicije i novih vidova samoupravljanja.⁷⁶ Rist i Eskobar nas dovode do dekolonijalnog viđenja ovog problema: nemogućnost postojanja u izolaciji od kolonijalne matrice moći ostavlja jedino prostor za dekolonijalnost kao praksu koja počinje epistemološkim raskidom, dekolonijalnim zaokretom koji dolazi iz zone 'graničnog' mišljenja, epistemološki privilegovanog gledišta graničnog mišljenja, jednako izloženog retorici modernosti i efektima kolonijalnosti.

Ziai smatra da se kritičko mišljenje o razvoju, sa jedne strane, kreće u pravcu skepticizma, koji poprima pozitivan kurs vezivanjem za radikalno demokratske tendencije. Sa druge, međutim, biva instrumentalizovano u neopopulističkim i reakcionarnim težnjama, gde je naglasak stavljen na jačanje zajednice, otpor industrijskoj civilizaciji i jačanje primarne proizvodnje.⁷⁷ Ovo zapažanje – ili upozorenje – jednako je validno kada je u pitanju sve češće pozivanje na dekolonizaciju u najširem smislu, pri čemu se potpuno previđaju smisao i svrha dekolonijalnog projekta:

Lako usvajanje diskursa dekolonizacije od strane obrazovnih kampanja i akademske zajednice, vidljivo u povećanom broju poziva da se 'dekolonizuju škole', da se koriste 'dekolonizujuće metode' ili da se 'dekolonizuje mišljenje studenata', pretvara dekolonizaciju u metaforu. ... Metaforizacija dekolonizacije omogućava niz brisanja ili 'iskoraka ka nevinosti', koji problematično pokušavaju da izmire krivicu i saučesništvo kolonizatora, kako bi osigurale njegovu budućnost.⁷⁸

⁷⁶ Gilbert Rist, *The History of Development*, Zed Books, London, 2008.

⁷⁷ Pominje koncept *Gharbzadegi* koji nakon Islamske revolucije u Iranu 1979. godine postaje zvanična državna doktrina (Ziai, "Post-Development and Alternatives to Development", op. cit.).

⁷⁸ Eve Tuck and K. Wayne Yang, "Decolonization Is Not a Metaphor", *Decolonization: Indigeneity, Education & Society*, 1(1), 2012, pp. 1–40.

U razmatranjima koja angažuju dekolonijalni pristup i metod neophodno je ne gubiti iz vida pravovremeno upozorenje – formulisano u odgovor na akademski trend dekolonizacije – da dekolonizacija nije metafora. Potreban je dodatni oprez u sagledavanju projekta razvoja u svetlu sve češće metaforičke dekolonizacije, kako instrumentalnost projekta u procesima održanja kolonijalnih odnosa ne bi postala manje vidljiva.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Alatas, Syed Farid and Vineeta Sinha, *Sociological Theory Beyond the Canon*, Palgrave Macmillan, London, 2017.
- [2] Amin, Samir, "A Note on the Concept of Delinking", *Review (Fernand Braudel Center)* 10(3), 435–44, 1987.
- [3] Anievas, Alexander, Nivi Manchanda & Robbie Shilliam, *Race and Racism in International Relations – Confronting the Global Color Line*, Routledge, London, 2015.
- [4] Bilgen, Arda, Aftab Nasir & Julia Schöneberg, "Why positionalities matter: reflections on power, hierarchy, and knowledges in 'development' research", *Canadian Journal of Development Studies*, 2021.
- [5] Boanada Fuchs, Vanessa, *Law and Development: Critiques from a Decolonial Perspective*, desiguALdades.net Working Paper Series 53, Berlin, 2013.
- [6] Boatcă, Manuela, *Global Inequalities Beyond Occidentalism*, Routledge, 2015.
- [7] Du Bois, W. E. B., *The Souls of Black Folk*, Millenium Publications, Lexington, 2014.
- [8] Castro-Gómez, Santiago and Ramón Grosfoguel, *El Giro Decolonial – Reflexiones Para Una Diversidad Epistemica Mas Alla Del Capitalismo Global*. Bogota: Siglo del Hombre Editores; Universidad Central, Instituto de estudios Sociales Contemporaneos y Pontificia Universidad Javeriana, 2007.
- [9] Césaire, Aimé, *Discourse on Colonialism*, Second edition, Monthly Review Press, New York, 1972.
- [10] Chakrabarty, Dipesh, *Provincializing Europe – Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
- [11] Cowen, M. P. & Robert Shenton, *Doctrines Of Development*, Routledge, London and New York, 2005.
- [12] Dabashi, Hamid, *Can Non-Europeans Think?* Zed Books, London, 2015.
- [13] Dussel, Enrique, "Europe, Modernity, and Eurocentrism", *Nepantla: Views from South* 1(3), 2000.
- [14] Eduardo H. Diniz de Figueiredo and Juliana Martinez, "The Locus of Enunciation as a Way to Confront Epistemological Racism and Decolonize Scholarly Knowledge", *Applied Linguistics*, 1–6, 2019.

- [15] Escobar, Arturo, *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton University Press, Princeton, 1995.
- [16] Estrada-Villalta, Sara and Glenn Adams, "Decolonizing Development: A Decolonial Approach to the Psychology of Economic Inequality", *Translational Issues in Psychological Science*, 4(2): 198–209, 2018.
- [17] Fanon, Franz, *The Wretched of the Earth*, Grove Press, New York, 1963.
- [18] Fraser, Nancy, "Recognition, Redistribution and Representation in Capitalist Global Society", *Acta Sociologica*, Vol. 47, No. 4, 2004, pp. 374–382.
- [19] Go, Julian, *Postcolonial Thought and Social Theory*, Oxford University Press, New York, 2016.
- [20] Grosfoguel, Ramon and Cervantes-Rodriguez, Ana Margarita, *The modern/ Colonial/ Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge*. Greenwood Press, Westport/London, 2012.
- [21] Grosfoguel, Ramón, "The Structure of Knowledge in Westernized Universities: Epistemic Racism/Sexism and the Four Genocides/Epistemicides of the Long 16th Century", *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 11(1), 2013.
- [22] Hassan, Wail S., "Postcolonial Theory and Modern Arabic Literature: Horizons of Application", *Journal of Arabic Literature*, 33/1, 2002.
- [23] Hobson, John M. and Alina Sajed, "Navigating Beyond the Eurofetishist Frontier of Critical IR Theory: Exploring The Complex Landscapes of Non-Western Agency", *International Studies Review*, 19: 547–572, 2017.
- [24] Keating, AnaLouise, *The Gloria Anzaldúa Reader*, Duke University Press, Durham and London, 2009.
- [25] Kiely, Ray, "The Last Refuge of the Noble Savage? A Critical Assessment of Post-Development Theory", *The European Journal of Development Research*, 11(1), 30–55, 1999.
- [26] Lewis, Gordon R., "Fanon and Development: A Philosophical Look" in Keita, Lansana (ed.), *Philosophy and African Development: Theory and Practice*, CODESRIA, Dakar, 2011.
- [27] Lugones, María, *Peregrinajes/Pilgrimages: Theorizing Coalition Against Multiple Oppressions*, Rowman & Littlefield Press, New York, 2003.
- [28] Maldonado-Torres, Nelson, *Outline of Ten Theses on Coloniality and Decoloniality*, Frantz Fanon Foundation, 2016.
- [29] ——— "On the Coloniality of Human Rights", *Revista Crítica de Ciências Sociais* (114), 2017.
- [30] Mignolo, Walter D., *Local Histories/Global Designs – Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton University Press, Princeton, 2000.
- [31] ——— "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference", *The South Atlantic Quarterly*, 101: 1, 2002.

- [32] ——— “Delinking: The Rhetoric of Modernity, the Logic of Coloniality and the Grammar of de-Coloniality”, *Cultural Studies*, 21(2–3), Globalization and the De-Colonial Option), 2007
- [33] ——— *Globalization and the Decolonial Option*, Routledge, London and New York, 2010.
- [34] ——— “Epistemic Disobedience and the Decolonial Option: A Manifesto”, *Transmodernity*, 44–66, 2011.
- [35] ——— *The Darker Side of Western Modernity*, Duke University Press, Durham and London, 2011.
- [36] Mohanty, Chandra Talpade, “Under Western Eyes – Feminist Scholarship and Colonial Discourses”, *Boundary*, 2 12(3/13), 1984.
- [37] Moosavi, Leon, “The Decolonial Bandwagon and the Dangers of Intellectual Decolonisation”, *International Review of Sociology*, 2020.
- [38] Ndlovu, Morgan & Eric Makoni Nyembezi, “The Globality of the Local? A Decolonial Perspective on Local Economic Development in South Africa”, *Local Economy*, 29(4–5): 503–18, 2014.
- [39] Nustad, Knut, “Development – The Devil We Know?” in *Exploring Post-Development – Theory and Practice, Problems and Perspectives*, Routledge, London and New York, 2007.
- [40] Patel, Kamna, “Race and a Decolonial Turn in Development Studies”, *Third World Quarterly*, 2020.
- [41] Quijano, Anibal, “Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America”, *Nepantla: Views from South*, 1(3), 2000.
- [42] Rist, Gilbert, *The History of Development*, Zed Books, London, 2008.
- [43] Rutazibwa, Olivia, “Hidden in Plain Sight: Coloniality, Capitalism and Race/Isms as Far as the Eye Can See”, *Millennium*, 48(2): 221–241, 2020.
- [44] Sachs, Wolfgang (ed.), *The Development Dictionary*, Zed Books, London, 2010.
- [45] Shilliam, Robbie, “Race and Development”, in H. Weber (ed.), *The Politics of Development: A Survey*, Routledge, Abingdon, pp. 31–48, 2014.
- [46] Thiong’o, Ngugi wa, *Decolonizing the Mind*, James Currey, EAEP, Heineman, Oxford, Nairobi, Portsmouth, 2005.
- [47] Tuck, Eve & K. Wayne Yang, “Decolonization Is Not a Metaphor”, *Decolonization: Indigeneity, Education & Society*, 1(1): 1–40, 2012.
- [48] Waisbord, Silvio, “Family Tree of Theories, Methodologies, and Strategies in Development Communication” in Servaes J. (ed.), *Handbook of Communication for Development and Social Change*, Springer, Singapore, 2018.
- [49] Wilson, Kalpana, *Race, Racism and Development: Interrogating History, Discourse and Practise*, Zed Books, London and New York, 2012.
- [50] ——— “Towards a radical re-appropriation: gender, development and Neoliberal Feminism”, *Development and Change*, 46 (4), 2015.

- [51] Young, Robert, *White mythologies: writing history and the west*, Routledge and New York, London, 1990.
- [52] Ziai, Aram, *Exploring Post-Development – Theory and Practice, Problems and Perspectives*, Routledge, London and New York, 2007.
- [53] ——— “Post-Development and Alternatives to Development”, in Haslam et al. (eds.), *Introduction to International Development: Approaches, Actors, and Issues*, Oxford University Press, 65–83, 2016.

Jelena Vićentić

DEVELOPMENT AND THE DECOLONIAL TURN:
METHOD, CONCEPTS, CRITIQUES AND ALTERNATIVES

Abstract

After decades of critical insights from various theoretical positions, development continues to be considered a contested and sometimes contradictory concept. This paper presents the contribution of decolonial thought to the critiques of development, as well as examining how this approach enables more comprehensive assessment of the problem and the alternatives through an epistemological shift, known as the decolonial turn. Drawing from the genealogy and the core concepts of decolonial theory, it outlines the decolonial understanding of development as an aspect of the rhetoric of modernity and a practice of reproduction of coloniality.

Keywords:

coloniality, modernity, colonial difference, decolonial option, development.

Danijela Pavlović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Violeta Marković**

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Sanja Polić Penavić***

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Mapiranje usluga javnog i civilnog sektora u zaštiti migranata i tražioca azila tokom pandemije Covid-19 u Republici Srbiji****

Apstrakt

Ovaj rad ima za cilj sticanje uvida o promenama u pružanju usluga u sistemu zaštite migranata i tražioca azila i mapiranje izazova u sprovođenju zajedničkih aktivnosti javnog i civilnog sektora u Republici Srbiji. Sprovedeno je istraživanje sa akterima u sistemu zaštite izbeglica i migranata. Korišćena metodologija obuhvata empirijska istraživanja za analizu i razumevanje funkcija javnog i civilnog sektora tokom pandemije Covid-19 u sistemu zaštite migranata i tražilaca azila. Sprovedene su dve fokus grupe sa četrnaest profesionalaca i šest intervjua sa ključnim akterima, koji su se fokusirali na saradnju između različitih sistema zaštite i promene u njihovim aktivnostima. Rezultati pokazuju da su se stručnjaci suočili sa brojnim izazovima

* danijela.pavlovic@fpn.bg.ac.rs

** violeta.markovic@fpn.bg.ac.rs

*** sanja.polic@fpn.bg.ac.rs

**** Ovaj rad podržan je u okviru projekta Migration, Integration and Governance Research Centre (MIGREC), koji se finansira u okviru poziva EU H2020.4.b.

tokom i nakon ukidanja vanrednog stanja, što je uticalo na nedostatak adekvatne saradnje sa zdravstvenim, obrazovnim i pravnim sistemom, kao i na prestanak aktivnosti civilnog društva u centrima za azil i prihvatnim centrima. Pandemija je rasvetlila postojeće sistemske probleme i stvorila nove izazove u saradnji javnog i civilnog sektora.

Ključne reči:

javni sektor, civilni sektor, migranti, tražioci azila, zaštita, pandemija Covid-19

UVOD

Saradnja javnog i civilnog sektora značajna je za organizaciju i realizovanje usluga u sistemu socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, oblasti obrazovanja i u oblasti pravne zaštite migranata i tražioca azila. Javni sektor uključuje usluge koje obezbeđuje država, dok civilni sektor kao neprofitabilan uključuje usluge koje obezbeđuju organizacije civilnog društva (u daljem tekstu OCD).¹ Kompleksnost fenomena migracija zahteva postojanje saradnje i partnerstva među javnim i civilnim sektorom² kako bi se adekvatno, kvalitetno i pravovremeno odgovorilo na potrebe ljudi u migracijama. Poseban značaj ove saradnje ogleda se u pandemiji Covid-19, koja je proizvela zdravstvenu i socio-ekonomsku krizu u svetu i doprinela povećanju ranjivosti vulnerabilnih grupa ljudi među kojima su migranti i izbeglice³, kao i do ograničenog pristupa obrazovanju, pravnoj, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. U ovim okolnostima vlade, međunarodne organizacije i OCD zajedno su odgovorni za utvrđivanje najpodesnije aktivnosti kako bi se obezbedila dobrobit korisnika usluga u navedenim sistemima, ali i dobrobit profesionalaca⁴, s obzirom na to da kriza usled pandemije Covid-19 pogađa svakog pojedinca⁵. Za obezbeđivanje informacija korisnicima

¹ Pol Spiker, *Socijalna politika, teorija i praksa*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.

² Pol Spiker, *Analiza politike za praksu: Primena socijalne politike*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016.

³ WHO, *Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak*, 2020. Available at: <https://www.who.int/docs/default-source/coronavirus/mental-health-considerations.pdf> (Accessed June 20, 2021).

⁴ Pod profesionalcima u ovom radu podrazumevaju se zaposleni u ustanovama socijalne zaštite, OCD i međunarodnim organizacijama, kao što su socijalni radnici, psiholozi, pedagozi, pravnici i ostali paraprofionalci.

⁵ UNICEF, *Social service workforce safety and wellbeing during the Covid-19 response*. Available at: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/ssw-wellbeing-serbian.pdf> (Accessed June 1, 2021).

usluga o strategijama smanjenja pandemije na svim nivoima zajednice značajno je da profesionalci budu dobro informisani i poseduju potrebna znanja i veštine za rad sa pojedincima, grupama i zajednicama u krizi⁶, i to na više aspekata: fizičkom, mentalnom i socijalnom zdravlju⁷. U situacijama vanrednih kriza, kakva je i pandemija Covid-19, posebno značajne pokazale su se intervencije u krizi⁸ koje se odnose na krizu i percepciju krizne situacije, pojedinca ili grupe u krizi i profesionalce koji pružaju pomoć⁹. Osnovni ciljevi intervencija u krizi uključuju identifikaciju, procenu i intervanisanje kako bi se smanjio intenzitet krize i pojedinac vratio na prethodni nivo funkcionisanja što je brže moguće i umanjili negativni uticaji krize na mentalno zdravlje.¹⁰

Od profesionalaca, uključujući i zaposlene u sistemu zaštite migranata i tražioca azila u Republici Srbiji (u daljem tekst RS), očekuje se da svojim aktivnostima podrže korisnike u stanjima krize i prevladavanju iste kako bi se umanjile posledice na živote korisnika i njihovih porodica. Sa registrovanjem prvog slučaja osobe zaražene virusom korona u RS, 6. marta 2020. godine, i proglašenja vanrednog stanja, 15. marta, zaposleni u sistemu zaštite migranata i tražioca azila suočavaju se sa brojnim izazovima, uključujući i izazove u sprovođenju mera koje su uvedene sa ciljem sprečavanja daljeg širenja ovog virusa među stanovništvom. Odlukom Vlade RS o privremenom ograničenju kretanja tražilaca azila i iregularnih migranata smeštenih u centrima za azil i prihvatnim centrima u Republici Srbiji propisan je rad centara za azil i prihvatnih centara (u daljem tekstu CAPC) tokom trajanja pandemije Covid-19. Ovom odlukom „privremeno se ograničava kretanje tražilaca azila i iregularnih migranata smeštenih u CAPC u RS i uspostavlja se pojačan nadzor i obezbeđenje ovih objekata”.¹¹ Neke od mera koje su uvedene odnosile

⁶ UNICEF, *Social service workforce safety and wellbeing during the Covid-19 response*. Available at: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/ssw-wellbeing-serbian.pdf> (Accessed June 1, 2021).

⁷ Dattilio Frank and Arthur Freeman, *Cognitive-behavioral strategies in crisis interventions*, Naklada Slap, Zagreb, 2011.

⁸ Jun Zhang, Weili Wu, Xin Zhao, Wei Zhang, “Recommended psychological crisis intervention response to the 2019 novel coronavirus pneumonia outbreak in China: a model of West China Hospital”, *Precision Clinical Medicine*, Vol. 3, No. 1, pp. 3–8.

⁹ Brenda Stevens and Lynette Ellerbrock, “Crisis Intervention: An Opportunity to Change”, *ERIC Digest. Greensboro, NC: ERIC Clearinghouse on Counseling and Student Services*, 1995. (ERIC Document Reproduction Services No. ED405535)

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ „Odluka o privremenom ograničenju kretanja tražilaca azila i iregularnih migranata smeštenih u centrima za azil i prihvatnim centrima u Republici Srbiji”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 32, Beograd, 2020.

su se na policijski čas, koji je u određenim periodima bio dvadesetčetvoročasovni, zabranu putovanja, zatvaranje CAPC, ustanova za smeštaj migranata, obrazovnih i drugih ustanova i prelazak na onlajn način rada velikog broja ustanova. Tokom vanrednog stanja migrantima u CAPC i ustanovama za smeštaj bilo je zabranjeno napuštanje ovih centara i ustanova, a nadzor nad sprovođenjem mera u njima preuzela je vojska. Takođe, sa uvođenjem vanrednog stanja, došlo je do prestanka organizovanja aktivnosti od strane OCD i međunarodnih organizacija u CAPC i ustanovama za smeštaj migranata zbog nemogućnosti da se iste organizuju uživo. Iako je vanredno stanje u RS zvanično ukinuto 6. maja 2020. godine zabrana kretanja migrantima produžena je i nakon završetka vanrednog stanja.

U cilju analize uticaja ovih promena sprovedeno je kvalitativno istraživanje korišćenjem fokus grupa sa profesionalcima i intervju sa ključnim akterima u oblasti zaštite migranata. Glavno istraživačko pitanje je bilo: Kako je organizovana zaštita migranata, izbeglica i tražilaca azila tokom vanrednog stanja u RS? Uzorak se sastojao od 13 profesionalaca za fokus grupe i 7 ključnih aktera za intervju. Kako socijalnu zaštitu za migrante i izbeglice u RS pružaju vladine institucije, međunarodne organizacije i OCD, relevantni akteri su unapred identifikovani i pozvani da učestvuju, čime je uzorak bio prigodan.

Cilj ovog rada je sticanje uvida o promenama u saradnji u sistemu zaštite migranata i tražioca azila i mapiranje izazova u sprovođenju zajedničkih aktivnosti javnog i civilnog sektora u RS tokom pandemije Covid-19.

ULOGA INSTITUCIJA I ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U ZAŠTITI PRAVA MIGRANATA I IZBEGLICA

Od početka masovnog priliva migranata i izbeglica u RS 2015. godine, zvanične institucije sistema zaštite, kao i OCD, razvijale su i pružale usluge koje su za cilj imale prilagođavanje potrebama nove grupe korisnika u sistemu. Tako su, na početku priliva, dok su granice još uvek bile otvorene i prolazak u zemlje Evropske unije dozvoljen, usluge koje su se pružale u RS uglavnom bile fokusirane na hitno zbrinjavanje i zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. U tom smislu, bila je organizovana distribucija hrane, vode, odeće, obuće i higijenskih sredstava na nekoliko važnih tačaka u RS – na ulazu u zemlju u Miratovcu, u Beogradu, kao i na izlazu iz zemlje u Šidu. Usluge hitnog zbrinjavanja u ovom periodu bile su smislene, s obzirom na to da je zadržavanje izbeglica i migranata bilo kratko – između nekoliko dana do nekoliko nedelja.

Sa dužim zadržavanjem izbeglica i migranata u RS, a naročito nakon sporazuma između Turske i Evropske unije u martu 2016. godine, došlo je do promene u načinu na koji su se dotadašnje usluge pružale, a vremenom su se razvijale i nove sa ciljem boljeg prilagođavanja potrebama izbeglica i migra-

nata. Fokus je pomeren sa urgentnog zbrinjavanja na dugoročniju zaštitu, te su se usluge razvijale u različitim sistemima važnim za ovu kategoriju korisnika: usluga smeštaja, usluge sistema zdravstvene zaštite, usluge u oblasti obrazovanja i u oblasti pravne zaštite.

Usluga smeštaja

Mandat za obezbeđivanje usluge smeštaja migrantima i izbeglicama ima Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije (KIRS). Smeštaj se obezbeđuje u centrima za azil, kojih je pet: Krnjača, Banja Koviljača, Bogovađa, Sjenica i Tutin. Dodatno, odlukom Vlade Srbije od juna 2021. godine, prihvatni centri u Vranju i Obrenovcu pretvoreni su u centre za azil.¹² KIRS takođe smeštaj pruža u 12 prihvatnih centara i to: Preševo, Adaševci, Šid-stanica, Principovac, Piroć, Bujanovac, Divljana, Dimitrovgrad, Bosilegrad, Subotica, Sombor i Kikinda. Ukupni kapacitet smeštaja je 6.000 kreveta, a prema poslednjim statističkim podacima, tokom 2021. godine, u smeštajnim kapacitetima KIRS-a boravilo je 68.308 korisnika sa prosečnim zadržavanjem od 30 dana.¹³ Prilikom prijema u CAPC tražioci azila i migranti moraju da prođu kroz obavezan lekarski pregled, pri čemu nadležni lekar odlučuje o dužini izolacije.¹⁴

U okviru sistema socijalne zaštite opredeljene su tri institucije za smeštaj maloletnih migranata bez pratnje – Zavodi za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i Nišu, sa posebnom radnom jedinicom za smeštaj ove kategorije korisnika, i Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine u Beogradu u okviru radne jedinice Dom Jovan Jovanović Zmaj. Ove tri institucije imaju ukupan broj smeštajnih kapaciteta od 42 mesta. Dodatno, dve nevladine organizacije pružaju usluge smeštaja za maloletne migrante bez pratnje: JRS u Integracionoj kući u Beogradu (kapacitet 15 mesta) i *Border Free* u Kući spasa u Loznici (kapacitet 10 mesta).¹⁵

¹² KIRS, *Centri za azil i prihvatni centri*. Dostupno preko: <https://kirs.gov.rs/cir/azil/centri-za-azil-i-prihvatni-centri> (Pristupljeno 24. januara 2022).

¹³ KIRS, *Tokom 2021. kroz prihvatne i azilne centre prošlo ukupno 68.308 migranata*. Dostupno preko: <https://kirs.gov.rs/cir/aktuelno/tokom-2021-u-centrima-boravilo-68308-migranata/3866> (Pristupljeno 24. januara 2022).

¹⁴ Ana Trifunović, *Pravo na azil u Republici Srbiji 2021*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2022, str. 65–77.

¹⁵ Violeta Marković, „Alternativno staranje za decu migrante/tražioce azila bez pratnje roditelja ili staratelja u Srbiji”, *Socijalna politika*, br. 3/2019, str. 47–64.

Usluge sistema zdravstvene zaštite

Kada je u pitanju sistem zdravstvene zaštite, RS je zdravstvenu zaštitu ove kategorije korisnika uredila u skladu sa međunarodnim standardima, te je migrantima i izbeglicama obezbeđena besplatna primarna, sekundarna i tercijarna zdravstvena zaštita u zemlji.¹⁶ Važno je naglasiti da se u gotovo svim CAPC u kojima su smešteni migranti, izbeglice i tražioci azila, nalazi medicinski tim unutar ovih smeštajnih jedinica koji pruža primarnu zaštitu i po potrebi upućuje na zdravstvene institucije. Pružanje usluga zdravstvene zaštite u potpunosti je organizovano u okviru zvaničnih institucija zdravstvene zaštite u Srbiji.

Tokom pandemije Covid-19 tražioci azila i migranti koji su oboleli od zarazne bolesti Covid-19 izoluju se i leče u objektima koji su posebno određeni i pripremljeni za izolaciju i lečenje.¹⁷

Usluge sistema obrazovanja

U avgustu 2016. godine Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja uputilo je poziv svim školskim upravama u Republici Srbiji da omoguće nesmetan upis dece iz migrantske/izbegličke populacije u školski sistem.¹⁸ U tom periodu deca su u CAPC bila uključena u aktivnosti neformalnog obrazovanja koje su organizovali KIRS, kao i OCD. Ove aktivnosti su uključivale kreativne, edukativne i psihosocijalne radionice, časove engleskog i srpskog jezika i časove iz drugih predmeta.¹⁹ Od 2017. godine počinje sistematičnije uključivanje dece u obrazovni sistem, kako u osnovnoškolsko tako i u srednjoškolsko obrazovanje, a od 2020. i u predškolsko obrazovanje. Uključivanje je rađeno u saradnji sa školskim upravama na teritoriji gde se deca nalaze na smeštaju. Od uključivanja dece u obrazovni sistem OCD pružale su deci veliku podršku – kroz pomoć oko izrade domaćih zadataka, prevoda školskog sadržaja, podrške u učenju i savladavanju gradiva, a u određenim školama su OCD obezbeđivale prevodioce koji bi pomagali deci i nastavnicima tokom školskih časova.

¹⁶ Slavica Milojević, *Zaštita fizičkog i mentalnog zdravlja migranata u Srbiji*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2019, str. 19.

¹⁷ Ana Trifunović, *Pravo na azil u Republici Srbiji 2021*, nav. delo, str. 150–153.

¹⁸ Ivana Đorđević, Danica Šantić, Ljiljana Živković, „Deca migranti u školama u Srbiji – Barijera ili izazov za novi početak”, *Demografija*, Vol. 15, br. 15, str. 73–92.

¹⁹ *Isto*.

Tokom vanrednog stanja pohađanje nastave u RS je bilo otežano i nastava se odvijala onlajn, dok se nakon ukidanja vanrednog stanja nastava prilagođavala stanju u pogledu broja zaraženih đaka i prosvetnih radnika.²⁰

Pravna zaštita

Obezbeđivanje pristupa azilnoj proceduri važan je deo podrške migrantima koji dolaze u RS. Prvi korak prilikom ulaska migranta na teritoriju zemlje jeste njegova registracija u nadležnoj policijskoj upravi za strance. Nakon registracije, migranti su upućeni, u saradnji Ministarstva unutrašnjih poslova i KIRS, u CAPC, gde imaju 15 dana da podnesu zahtev za azil pred Kancelarijom za azil.²¹ Podršku i besplatnu pravnu pomoć prilikom podnošenja zahteva za azil u RS pružaju OCD, naročito Beogradski centar za ljudska prava i Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila. Dodatno, u procesu traženja azila, kao i u drugim pravnim procesima, uslugu prevodioca uglavnom obezbeđuju OCD. Prevodioci koji su zaposleni u OCD pružaju podršku i drugim sistemima po potrebi – sistemu zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i sistemu obrazovanja.

Usled proglašenja pandemije Covid-19, Vlada RS je donela Odluku o zatvaranju svih graničnih prelaza za ulazak u RS²², što je uticalo i na mogućnost osobe u potrebi za međunarodnom zaštitom da pristupi postupku azila u RS.²³

METOD

U periodu mart–jun 2021. godine sprovedeno je kvalitativno istraživanje sa profesionalcima koji rade u sistemu zaštite migranata i tražioca azila u RS. Tokom istraživanja realizovane su dve fokus grupe i šest intervjua. Sve fokus grupe i intervjui rađeni su putem onlajn platforme Zoom usled postojećih mera prevencija Covid-19 u RS. Nakon objašnjenja svrhe i cilja istraživanja, predstavljanja oblasti o kojima će se razgovarati, objašnjenje o zaštiti podataka i anonimnosti, traženja dozvole za snimanje sastanka i distribuciju podataka dobijenih ovim istraživanjem od svih učesnika dobijena je saglasnost za učešće u istraživanju.

²⁰ Ana Trifunović, *Pravo na azil u Republici Srbiji 2021*, nav. delo, str. 138–148.

²¹ „Zakon o azilu i privremenoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2018, str. 13.

²² „Odluka o zatvaranju svih graničnih prelaza za ulazak u RS”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 37, Beograd, 2020.

²³ Ana Trifunović, *Pravo na azil u Republici Srbiji 2021*, nav. delo, str. 21–25.

Na osnovu cilja istraživanja, teorijske pozadine i konteksta pandemije Covid-19 u RS, razvijen je vodič za fokus grupe i intervju. Vodič je prilagođen za svaku fokus grupu i intervju s obzirom na različite delokruge rada OCD/institucija u kojima su učesnici angažovani. Ove oblasti su bile:

1. Sistem zaštite migranata/trazioca azila;
2. Organizacija različitih sistema zaštite: sistem socijalne zaštite, sistem obrazovanja, sistem zdravstvene zaštite, pravna zaštita;
3. Usluge i aktivnosti;
4. Javni diskursi o migrantima, izbeglicama i tražiocima azila;
5. Budućnost migracija.

Kako zaštitu migranata, izbeglica i tražioca azila u RS obezbeđuju OCD, međunarodne organizacije i vladine institucije, relevantni akteri su unapred identifikovani i pozvani da učestvuju, što je uzorak učinilo prigodnim. Sprovedene su dve fokus grupe sa četrnaest učesnika/ca i šest intervju sa ključnim akterima, koji su se fokusirali na saradnju i koordinaciju između različitih sistema zaštite i promene u njihovim aktivnostima.

Fokus grupe su organizovane uzimajući u obzir sličnost aktivnosti i teritorijalnu distribuciju institucija i OCD kako bi se prikupili podaci o iskustvima u različitim delovima RS. Stoga je urađena jedna fokus grupa sa predstavnicima OCD koje rade u različitim delovima RS – u Beogradu (N=5), na jugu Srbije (N=1) i na severu Srbije (N=1). Druga fokus grupa je urađena sa predstavnicima institucija i OCD koje pružaju usluge prihvatilišta i specijalizovanog smeštaja za maloletna lica bez pratnje u RS. Teritorijalna distribucija je takođe uzeta u obzir u ovoj fokus grupi tako što učesnici ovu uslugu pružaju u Beogradu (N=3), u Loznici (N=1) i u Nišu (N= 1). Učesnici ove fokus grupe bili su i predstavnici Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (N=2).

Obavljeni su intervjui sa ključnim akterima u oblasti zaštite migranata i to sa predstavnicima UNHCR-a i UNICEF-a, sa predstavnikom Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, predstavnicom KIRS-a i sa dva predstavnika OCD koje se pretežno bave pravnom zaštitom i postupkom azila (Beogradski centar za ljudska prava) i istraživanjima u oblasti migracija i pružanjem direktne podrške na terenu (Grupa 484).

Fokus grupe i intervjui su transkribovani i analizirani korišćenjem tematske analize. U kreiranju i realizaciji ovog istraživanja učestvovala su tri istraživačice, koje su pročitale transkripte, definisale teme koje su se pojavile prilikom obrade podataka. Sve tri analize su upoređene i teme predstavljene u daljem tekstu su teme koje su sve tri istraživačice identifikovale. Imena učesnika/ca i OCD/institucija u kojima su radno angažovani zaštićeni su šifrom dizajniranom za svakog učesnika/ca.

REZULTATI

Prilikom analize identifikovane su teme koje su se posebno izdvojile u oblasti mapiranja usluga i saradnje javnog i civilnog sektora. Te teme će biti predstavljene u nastavku, oslikane citatima iz intervjua i fokus grupa. S obzirom na to da je prvobitna ideja istraživanja bila da se predstavi zaštita migranata tokom vanrednog stanja, mnogi ispitanici su ukazivali na karakteristike i posle vanrednog stanja, tako da se rezultati istraživanja odnose na oba perioda. Ispitanici su ukazali da je pandemija Covid-19 uticala na smanjenje efikasnosti, usporavanje sistema zaštite, vreme reakcije sistema, kao i na pristup uslugama.

Izazovi u sistemu zaštite migranata

Ispitanici su se složili da su najveći izazovi bili zaštita zdravlja i briga da se usluge organizuju kao u regularnom periodu, a, sa druge strane, da se ne gubi ni njihov kvantitet ni kvalitet. Pored toga, veliki problemi su postojali u pogledu logistike, kao, na primer, kako obezbediti potvrde za kretanje, kako organizovati prevoz radnika, jer tada nije radio gradski prevoz. Ispitanici su istakli da su različiti prihvatni centri i kampovi reagovali na različite načine, zato što su postojali lokalni timovi za vanredne situacije, koji su uticali na njihov rad. Veoma značajan segment u tom periodu je bila koordinacija svih aktera, koji su učestvovali u sistemu zaštite migranata.

KI_C19_GV: Najproblematičnije je što je svaki kamp priča za sebe. U nekim centrima su stvari bile fleksibilnije u odnosu na neke druge, gde su bile mnogo rigidnije, i gde i sada u ovom momentu postoje rigidna i striktna pravila što se tiče napuštanja centara, broja ljudi koji mogu da napuste centar, u nekim kampovima na sat vremena, u nekim na dva sata. U Bogovađi je i tokom vanrednog stanja moglo da se izade na sat, dva, dok u Banji Koviljači to i dan-danas nije moguće.

Kada je došlo do zatvaranja prihvatnih centara i proglašenja vanrednog stanja, OCD i međunarodne organizacije su se povukle iz prihvatnih centara, usled nemogućnosti da organizuju aktivnosti uživo zbog epidemioloških mera. Ovo je dovelo do toga da su aktivnosti unutar CAPC, kao i ustanova za smeštaj bile ograničene, što je dovelo do izazova kod zaposlenih u CAPC i ustanovama za smeštaj da organizuju slobodno vreme korisnicima na smeštaju.

FG1_C19_Ž2: Od početka pandemije dobili smo stroge instrukcije od nadležnog Ministarstva, koje se i dalje nisu promenile. Zabrana poseta svih NVO i staratelja, jedino u nekim hitnim situacijama. Ne postoji mogućnost dolaska NVO i oseća se nedostatak, teško je organizovati slobodno vreme deci, nema više radionica koje su NVO sprovodile ranije.

Određeni broj OCD je prilagodio svoj rad i nastavio sa pružanjem usluga na terenu uz pojačane mere zaštite. Ovo se naročito odnosilo na OCD koje svoje aktivnosti ne sprovode u CAPC, već pružaju zaštitu novopridošlima pre nego što im se organizuje smeštaj u azilnim i prihvatnim centrima, kao i onima koji ne žele da se smeste u jedan od zvaničnih smeštajnih kapaciteta. Učesnici su naglasili da je bilo veoma značajno što su ove OCD nastavile sa radom uživo, uz pojačane mere zaštite, kako bi se pružala podrška novopridošlima i onima koji su na smeštaju van zvaničnih smeštajnih kapaciteta, kako ovi korisnici ne bi ostali bez podrške.

Međutim, kako su učesnici u istraživanju istakli, ono što je zabrinjavajuće jeste da je procedura za povratak u CAPC po završetku vanrednog stanja bila komplikovanija ili im nije dozvoljen ponovni ulazak u ove smeštajne kapacitete.

FG2_C19_Ž1: Mi smo stalno vraćali informaciju o svojoj dostupnosti, da bi nas u trenutku kada smo, kada se za nas vanredno stanje završilo, a za izbeglice još uvek ne, tražili ulazak ponovni u kamp, opet bili provučeni kroz različite procedure i kroz neke, aj reći ću, pretnje da oni koji su izašli iz kampa neće moći da se vrate, ko je prekinuo svoje aktivnosti neće moći ponovo da ih realizuje.

OCD su se trudile da u što većoj meri i na najrazličitije načine omoguće nastavak održavanja aktivnosti (za koje je bilo moguće da se nastave onlajn) i da osmišljavaju nove koje bi odgovorile na novonastale potrebe. Postojao je konsenzus između OCD i uprava CAPC da se direktan kontakt sa korisnicima smanji na minimum i većina stvari prebaci u onlajn formu. S obzirom na to da je, s početka pandemije, među korisnicima kružio veliki broj informacija o samoj pandemiji, rizicima i merama zaštite, ogroman fokus je preusmeren na adekvatno pružanje informacija. Više OCD je, u međusobnoj saradnji, pravilo različite *Facebook* i *Instagram* grupe na kojima su se delile informacije na maternjem jeziku korisnika, kao i na engleskom jeziku. Informacije su se ticale toga šta je COVID-19, merama prevencije, rizika ilegalnog prelaska granice kako pre pandemije, a naročito tokom pandemije.

FG1_C19_NVO_Ž1: Bilo je teško objasniti deci da ne sme da se izlazi napolje. Previše informacija u vezi sa koronom izazvalo je opštu paniku, kako među decom tako i među radnicima, ali tako je svuda u svetu, jer se o virusu nije znalo mnogo. Naše kolege iz nevladinih organizacija su putem videa informisali decu o tome kako da se zaštite i kako se virus prenosi.

Veliki izazov u radu svim akterima, naročito na početku vanrednog stanja, predstavljala je ograničenost resursa potrebnih za poštovanje epidemioloških mera (maski, rukavica, dezinfekcionih sredstava). U ovom pogledu, predstavnici institucija ukazuju da jeste bilo izazova, ali da su se isti prevazi-

lazili donacijama kojima su obezbeđivani dodatni resursi, pored onih koji su već obezbeđeni od strane države. Sa druge strane, predstavnici OCD istakli su da su imali velike izazove da obezbede sredstva za kupovinu ovih resursa, jer se finansiranje planira unapred, a ta sredstva nisu mogla da budu obezbeđena u jako kratkom roku kad je pandemija proglašena. Naglašavaju da su očekivali da država pruži i njima podršku u vidu higijenskih sredstava potrebnih za poštovanje epidemioloških mera, ističući činjenicu da su redovno izveštavali državu o svojim aktivnostima, kao i da su neke od OCD pružale smeštaj ugroženim korisnicima (deci, žrtvama nasilja). Usled ovoga, ističu da je nejasna odluka države da obezbedi ova sredstva samo državnim ustanovama, kada su i OCD te koje pružaju usluge smeštaja.

FG2_C19_Ž2: ... Mi smo nastavili da aktivnosti sprovodimo onlajn, i sve vreme smo popunjavali neke tabele o tome koje su usluge dostupne i stalno smo davali taj fidbek da smo tu, ako treba smeštaj ili upućivanje. Ja znam da su sve OCD prilagodile svoje aktivnosti za onlajn izvođenje, a da nas niko nije, bar nas, pozvao da pita da li nam je potrebna pomoć i podrška, da li nam trebaju maske, rukavice.

Mnoge državne institucije, ali i NVO su imale neke dodatne mere, koje su za cilj imale da se omogući bezbednost na radu za zaposlene, kao što su rad od kuće za osobe koje imaju malu decu, ili žive sa starim roditeljima ili nekim hronično bolesnim članovima domaćinstva, što je dodatno otežavalo sprovođenje aktivnosti. Zaražavanje zaposlenih je proizvodilo probleme i dovelo do pitanje funkcionalnost timova i organizaciju rada na nivou pružaoca usluga. Ispitanici su istakli da ovo stanje veoma utiče i tek će uticati na saradnju i celokupan sistem zaštite migranata.

KI_C19_UŽ: Problem migracionih tokova i rada sa specifičnom populacijom, o kojoj sada govorimo, nije nešto što je samo krizni period. Dakle, on je počeo kao kriza i razvijao se kao kriza, ali polako postaje normala. Dok god je državna politika takva kakva jeste, dok god se na regionalnom i globalnom nivou odvija ovako kako se odvija, to će i da potraje.

Ispitanici ističu da je zabrana kretanja tokom vanrednog stanja bila veliki izazov, koji je zahtevao određeni nivo fleksibilnosti kako bi smeštajni kapaciteti mogli da funkcionišu u okolnostima kada nije bilo OCD da organizuju slobodno vreme korisnicima. Učesnici su se osvrnuli na izazove koji su proizlazili iz dvadesetčetvoročasovnog karantina, odnosno zatvaranje CAPC i potpuno ograničavanje kretanja van kampova. S obzirom na to da je, tokom vanrednog stanja, sprovedeno više akcija policije kojima su migranti koji su spavali van CAPC smešteni u zvanične smeštajne kapacitete KIRS-a, ovo je dovelo do prenaseljenosti kampova što je, za uzvrat, dovelo do izazova u zaštiti.

FG2_C19_Ž2: U trenutku kad je proglašeno vanredno stanje, od nekih 4.500, u roku od par nedelja broj je skočio na preko 9, 9.500 ljudi u prihvatnim centrima i to je, realno gledajući, u nekim prihvatnim centrima, skoro, u principu svim, zaista bio kao neki kolaps. Smeštajni kapaciteti su bili ne prebukirani, nego dobijali smo fotografije od korisnika da, nažalost, bukvalno spavaju u hodnicima, na podu i tako dalje, i u principu to je i negde bila za vreme vanrednog stanja strategija, koliko smo mi bili upućeni, da se upravo sva lica koja su do vanrednog stanja boravila na određenim lokacijama van prihvatnih centara da se pokupe i smeste u postojeće kapacitete, koji nikako nisu bili dovoljni za tako veliki broj ljudi.

Sprovođenje aktivnosti u sistemu obrazovanja

S obzirom na to da je obrazovanje prešlo na onlajn platforme, ispitanici su naveli da je veliki problem za vreme vanrednog stanja bio nastavak školovanja dece iz izbegličke populacije. NVO i međunarodne organizacije su se trudile da obezbede deci tehničke mogućnosti (tableti, laptopovi, TV uređaji) kako bi mogla da nastave svoje obrazovanje u novim okolnostima, a podršku su nastavili da pružaju i u izradi domaćih zadataka.

FG2_C19_Ž3: OCD su se trudile da obezbede deci tehničke mogućnosti, kao i da se uz pomoć kulturnih medijatora olakša praćenje nastave. Takođe je pružana pomoć pri izradi domaćih zadataka, i to je za decu predstavljao problem, jer često nisu razumeli šta se od njih traži, a kontakt sa nastavnicima u lokalnim školama nije bio najbolji, te se veliki deo sveo na praćenje nastave na RTS-u.

Neke NVO su držale onlajn časove jezika, dodatne časove za školsko gradivo u saradnji sa nastavnicima i uz pomoć kulturnih medijatora. Ispitanici su se osvrnuli i na kvalitet obrazovanja, navodeći da je bilo indicija da je kvalitet opao tokom vanrednog stanja, kako zbog nedostataka opreme (u početku) tako i zbog neprilagođenosti programa deci iz izbegličke i migrantske populacije.

FG2_C19_Ž4: ... Taj onlajn sistem obrazovanja je bio dosta neprilagođen, a naročito izazovan u samom periodu lockdown-a i pandemije... Ona jeste postojala na papiru i ja verujem da je, u većini kampova, KIRS na neki način pokušavao da realizuje i onlajn nastavu. Ono što je naš generalni utisak je da kvalitet onlajn škole koja se tada sprovodila nije baš bio na nekom zavidnom nivou i nije ispunjavao potrebne uslove da bi korisnici zaista imali korist od tog vida nastave.

Što se tiče CAPC, učesnici navode da je pre vanrednog stanja postojala značajna podrška NVO koji su dolazili u centre i pomagali deci oko izrade domaćih zadataka i ispunjavanja školskih obaveza. Sa uvođenjem vanrednog stanja NVO su svoje aktivnosti sprovodile onlajn, tako da su podršku deci u obrazovanju pružali terenski radnici zaposleni od strane Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, zajedno sa KIRS-om. U nekim kampovima su, putem donacija, obezbeđeni tableti za praćenje nastave, a oformljena je i onlajn platforma za učenje engleskog jezika. Zaposleni u KIRS-u pomagali su deci u online nastavi i učenju engleskog jezika, dok su škole slale materijale KIRS-u koji je prevodio taj materijal i zatim radio sa decom. Uključivanje u onlajn nastavu zavisilo je od dece, njihove ambicije, ali i od vaspitača i njihove motivacije da se anagažuju i pomognu deci. Po završetku vanrednog stanja neke NVO su ponovo započele pružanje usluga u prihvatnim i azilnim centrima, te su preuzele ovaj segment rada i podrške deci u obrazovnom procesu.

Saradnja sa ustanovama zdravstvene zaštite

Ispitanici su naveli da je pružanje zdravstvene zaštite funkcionisalo sa određenim teškoćama, navodeći da su teškoće proizlazile iz opterećenosti sistema zdravstvene zaštite usled pandemije. Ispitanici su se jednoglasno složili da je pravovremenom i adekvatnom obezbeđivanju zdravstvene zaštite u CAPC umnogome doprinela činjenica da je u svakom od njih postojao tim lekara, što je bila praksa uspostavljena i pre pandemija.

KI_C19_BK: Na primarnom nivou migranti i izbeglice su imali bolji pristup nego domaće stanovništvo jer su u centrima imali predstavnike domova zdravlja: lekara opšte prakse i medicinskog tehničara.

Jedan deo ispitanika osvrnuo se i na izazove koji su postojali oko PCR testiranja, naročito u pogledu neophodnosti posedovanja negativnog testa kako bi se obezbedio smeštaj u jednu od ustanova socijalne zaštite. Izazovi su proizlazili prvenstveno iz načina na koji je PCR testiranje bilo organizovano, kao i ko je bio nadležan za testiranje, odnosno gde će se testiranje obaviti.

FG2_C19_Ž4: ... Pitanje čuvenih PCR testova i cele organizacije oko njih, u smislu ko ih sprovodi, na koji način. Naročito kad pričamo o maloletnim izbeglicama i migrantima bez pratnje koji treba da budu smešteni u neku od institucija socijalne zaštite... jeste logično da je potreban negativan PCR test, međutim, ono sa čime se mi suočavamo u Miksalištu već neko vreme jeste problem u komunikaciji ko, na koji način i kako organizuje te PCR testove, dok deca čekaju u Miksalištu, a znamo svi to baš nije adekvatno mesto da čekaju te PCR testove.

U pogledu izazova, ispitanici su navodili i pristup specijalističkim uslugama, ističući da su ove usluge u velikoj meri bile nedostupne, te da se zaštita oslanjala prvenstveno na urgentno zbrinjavanje. Dodatni izazov predstavljao je nedostatak lekara određenih specijalnosti, najčešće zbog obolevanja samih lekara od Covid-19, usled čega se dešavalo da se na određeni pregled duže čeka.

KI_C19_MT: U pogledu specijalističkih usluga, one su u velikoj meri nedostupne i ne može se uputiti osoba iz centra u uslovima pandemije na neki specijalistički pregled, osim u uslovima kad je potrebna urgentna zaštita, to se na neki način uvek organizovalo.

U pogledu izazova koji su i ranije postojali u saradnji i obezbeđivanju zdravstvene zaštite, a koji su tokom vanrednog stanja i pandemije pogoršani, učesnici istraživanja osvrnuli su se na obezbeđivanje usluga iz oblasti mentalnog zdravlja, pre svega urgentne hospitalizacije adolescenata u akutnom stanju distresa, u jednu od dve ustanove namenjene za obezbeđivanje ove usluge. Ispitanici su naveli da je u Klinici za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“ deo za adolescente bio zatvoren, ali da je, prema njihovim saznanjima, nepoznato da li je to rezultat formalne instrukcije Ministarstva zdravlja ili je to bila praksa ustanove.

KI_C19_BK: Najveći problem je bio sa korisnicima psihijatrijskih ustanova jer su mnoge ustanove prešle u kovid sistem i nisu primale korisnike.

Kao jedan od pozitivnih primera saradnje različitih sektora, više ispitanika se osvrnulo na formiranje Radne grupe za zaštitu mentalnog zdravlja izbeglica i migranata, koju čine SZO, PIN, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstvo zdravlja, kao i druge OCD. Ova radna grupa osnovana je pre pandemije, i predstavlja primer prepoznavanja izazova koji je multisektorski i na kome je potrebno raditi na više različitih nivoa.

KI_C19_UŽ: Ova radna grupa se pokazala kao važan segment u radu sa migrantima zbog čega je važno dalje je unapređivati. Na sastancima radne grupe pokušavamo da rešimo i razmotrimo i sistemske probleme, ali se bavimo i pojedinačnim slučajevima kada je to neophodno.

Saradnja sa ustanovama pravne zaštite

Što se tiče organizacije pravne zaštite, a pod ovim se podrazumeva registracija, kao i mogućnost ostvarivanja prava na azil, sagovornici su naglašavali da su sve procesne radnje tokom vanrednog stanja bile zaustavljene, a državne institucije svele svoj rad na minimum. Doneta je Odluka o položaju stranaca za vreme vanrednog stanja kojom su zaustavljene sve procesne radnje, postupak

azila stopiran, a važenje svih dokumenata koji su isticali tokom vanrednog stanja je produženo. Ovo je neminovno dovelo do ograničenja pristupa kompletnoj azilnoj proceduri, počev od registracije, preko podnošenja zahteva za azil, pa do donošenja odluke o zahtevu koji je podnet. Dodatno, doneta je i odluka kojom su produženi administrativni rokovi za ono vreme koliko je trajalo vanredno stanje, što je bilo naročito važno zbog žalbi u azilnom procesu.

KI_C19_AF: Registracija novopridošlih se nije radila, a Kancelarija za azil nije sprovodila radnje u procesu azila, pa je tako bilo onemogućeno podneti zahtev za azil tokom vanrednog stanja i nije postojala nikakva saradnja sa drugim institucijama... to praktično znači da je pristup azilu tokom vanrednog stanja bio onemogućen... Imate i situaciju da novopridošli nisu registrovani, pa tako i nemamo podatak koliko je novih osoba ušlo u zemlju.

U pogledu ostvarivanja prava, učesnici su se osvrnuli i na mogućnost ostvarivanja prava na rad, prvenstveno u pogledu ograničenih mogućnosti za pronalaženje radnog mesta, a naročito zbog izazova vezanih za produžetak radne dozvole usled činjenice da je i Nacionalna služba za zapošljavanje radila u smanjenom kapacitetu. Ovo je dovelo do izazova u pogledu egzistencije, naročito onih koji su živeli van kampova, na privatnom smeštaju, odnosno onih koji su dobili neki oblik zaštite u RS – pravo na utočište ili supsidijarnu zaštitu.

KI_C19_BK: Nalaženje i održavanje posla je bio veliki izazov. Kao i naši građani, veliki broj izbeglica je izgubio posao, naročito oni koji rade honorarne poslove. Veliki broj njih takođe radi u uslužnim delatnostima pa su izgubili poslove. Pandemijska je uticala na one koji su bili zatvoreni u kampovima psihološki, a na one koji žive u privatnom smeštaju – materijalno.

DISKUSIJA

Pandemija je očigledno donela novu realnost na život savremenog društva. U ovom trenutku nije još uvek dovoljno jasno da li će ove promene u načinu života biti trajne, ali pasivnost i iščekivanje starih okolnosti mogu negativno uticati na život, društvo i zdravstveni sistem. Godina 2020. bila je izazovna za ceo svet, a migrantima i tražiocima azila u RS i drugim zemljama donela je nekoliko problema – od zabrane kretanja za vreme vanrednog stanja, te produžetka zabrane kretanja i nakon završetka vanrednog stanja, ograničenog pristupa obrazovanju, pravnoj zaštiti i otežanog pristupa zdravstvenoj zaštiti kao direktne posledice pandemije. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da su u pogledu saradnje državnih ustanova i OCD postojali izazovi u različitim sektorima. Pandemijska je promenila način na koji državne ustanove i OCD saraduju u pogledu pružanja direktnih usluga na terenu i pomeranja

na onlajn vidove podrške. Istraživanje je pokazalo da su akteri koji pružaju zaštitu ovoj grupi korisnika pokazali fleksibilnost u načinu pružanja usluga, da su osmislile nove usluge koje su prilagodile potrebama migranata, izbeglica i tražioca azila. Pandemija je takođe uticala i na prilagođavanje rada samih državnih organa i ustanova, naročito u smeštajnim kapacitetima u pogledu pokušaja nadoknađivanja usluga koje su ranije obezbeđivale OCD, kao u prihvatnim i centrima za azil tako i ustanovama za smeštaj u sistemu socijalne zaštite. Nalazi ovog istraživanja ukazuju na značaj koji NVO imaju u obezbeđivanju zaštite migranata, izbeglica i tražioca azila u RS, što je naročito bilo vidljivo zbog nemogućnosti da usluge sprovede direktno sa korisnicima. Tradicionalno, NVO su prepoznate kao veoma važan akter za ublažavanje posledica kriza u RS²⁴, jer sprovede aktivnosti podrške ranjivim društvenim grupama, a u slučaju pružanja podrške izbeglica, migranata i tražioca azila njihov značaj je naročito naglašen, jer određene usluge ne bi postojale ili bi njihovo obezbeđivanje bilo veoma ograničeno da ih NVO ne obezbeđuju.²⁵

Vlada RS sprovodila je mere kao odgovor na COVID-19 krizu, ali su te mere bile rigoroznije za izbeglice i migrante.²⁶ Veliki broj kriznih situacija u svetu iskazuju potrebu za intervencijama u krizi, jer u takvim okolnostima rešavanje problema i način reagovanja se razlikuje od uobičajenog.²⁷ Tokom karantina, najveći izazov je bila dvadesetčetvoročasovna blokada i potpuno ograničenje kretanja za izbeglice, tražioce azila i migrante, što je dovelo do širenja dezinformacija o pandemiji i, još važnije, nedovoljno informacija o tome zašto se preduzimaju mere koje podrazumevaju njihovo potpuno ograničenje kretanja. Ovo je dovelo do problema sa mentalnim zdravljem migranata i izbeglica, a učesnici u istraživanju su ukazali i na probleme u obezbeđivanju zaštite u prihvatnim i centrima za azil koji su bili prenaseljeni usled akcija policije kojima su migranti van CAPC prebacivani u zvanične smeštajne kapacitete. Ovi rezultati prikazani su u istraživanju o položaju izbeglica i migranata u kampovima u Grčkoj, gde je vanredno stanje i dvadesetčetvoročasovni karantin doveo do značajnih izazova u obezbeđivanju zaštite, primarno obezbeđivanja hrane, vode i sanitarnih uslova za boravak, što je pred-

²⁴ Gordana Matković, Milica Stranjaković, Vera Kovačević, *Uloga nevladinih organizacija u pružanju usluga socijalne zaštite*, Centar za liberalnodemokratske studije, Beograd, 2009.

²⁵ Sanja Tošković, *Ljudska prava migranata i izbeglica u Republici Srbiji*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2017.

²⁶ Milijana Trifković, *Ljudska prava u Srbiji tokom prvog talasa koronavirusa: od negiranja opasnosti do vanrednog stanja*, A 11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava, Beograd, 2020.

²⁷ Dattilio Frank and Arthur Freeman, *Cognitive-behavioral strategies in crisis interventions*, Naklada Slap, Zagreb, 2011.

stavljao veliki rizik za širenje virusa.²⁸ Ograničenje prava ogleđa se i u pristupu azilnoj proceduri koja je, kako je ovo istraživanje pokazalo, bilo u potpunosti onemogućeno tokom vanrednog stanja.

Jedan od izazova bilo je svakako obezbeđivanje zdravstvene zaštite, imajući naročito u vidu da je pandemija zapravo bila zdravstvena kriza. Istraživanja rađena o pandemiji Covid-19 i zdravstvenoj zaštiti migranata i izbeglica govore o mogućem uticaju koji je pandemija mogla imati na njihovo zdravlje, kao što je nedostatak pristupa zdravstvenim ustanovama²⁹, veća mogućnost zaraze usled prenatrpanosti objekata za smeštaj i ne higijenske uslove života.³⁰ Ovo istraživanje je pokazalo da se migrantima i izbeglicama u RS primarna zdravstvena zaštita kontinuirano pruža uprkos pandemiji, zahvaljujući medicinskim timovima koji su raspoređeni u gotovo svim CAPC. Međutim, učesnici u istraživanju su se osvrnuli na moguće zdravstvene posledice prenaseljenih kampova usled nedostatka zaštitne opreme, odnosno neravnomernom pristupu zaštitnoj opremi u zavisnosti od CAPC. Uprkos tome, učesnici u istraživanju navode da je 31 korisnik bio zaražen virusom Covid-19, što implicira da je uložena značajna napor kako bi se obezbedili adekvatni higijenski uslovi.

Još jedna oblast koja tradicionalno podrazumeva saradnju državnih institucija i civilnog sektora jeste i oblast obrazovanja, koja se i u ovom istraživanju pojavila kao aspekt na koji su se učesnici osvrnuli. Prelazak učenika na onlajn nastavu pokazao je nejednakosti u obrazovanju, naročito one koje se odnose na dostupnost uređaja i stabilne internet konekcije kao preduslova za praćenje nastave.³¹ U situaciji u kojoj se nalaze deca iz migrantske i izbegličke populacije, ove prepreke još više su naglašene postojanjem jezičke barijere i ograničenim pristupom podršci u obrazovanju usled povlačenja NVO koje su te usluge pružale. Uprkos ovome, ovo istraživanje je pokazalo da su se i škole i akteri koji su ostali da na terenu pružaju usluge brzo prilagodili, te prevodili materijale koje su im nastavnici slali. Ipak, učesnici su se osvrnuli na opadanje kvaliteta same nastave i celokupnog obrazovnog procesa, što ne mora

²⁸ Kathryn Libal, Scott Harding, Marciana Popescu, S. Megan Berthold & Grace Felten, "Human Rights of Forced Migrants During the COVID-19 Pandemic: An Opportunity for Mobilization and Solidarity", *Journal of Human Rights and Social Work*, Vol. 6, No. 2, pp. 1–13.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Miriam Orcutt, Parth Patel, Rachel Burns, Lucinda Hiam, Rob Aldridge, Delan Devakumar, Bernadette Kumar, Paul Spiegel, Ibrahim Abubakar, *Correspondence: Global call to action for inclusion of migrants and refugees in the COVID-19 response*. Lancet Migration, 2020.

³¹ OECD, *Tackling coronavirus (COVID-19)*. Available from: <http://www.oecd.org/coronavirus/en/> (Accessed February 22, 2022).

nužno biti da je samo za izbegličku i migrantsku populaciju, već i za domicilno stanovništvo.

ZAKLJUČAK

Analiza usluga u sistemu zaštite migranata, izbeglica i tražioca azila pokazala je reakciju javnog i civilnog sektora, koji su se suočavali sa brojnim izazovima u sprovođenju aktivnosti tokom pandemije Covid-19. Rezultati upućuju na to da su se izazovi javljali u svim sistemima u kojima ova dva sektora saraduju: sistemu obrazovanja, pravne i zdravstvene zaštite. Rezultati takođe upućuju da su i civilni sektor i državni sektor pokazali određeni nivo fleksibilnosti u načinu obezbeđivanja usluga, prilagođavajući se novonastaloj situaciji. Rezultati upućuju da postoje brojni problemi u sistemu zaštite migranata i da su ti problemi bili očigledni i pre pandemije, a da su nakon proglašenja vanrednog stanja još više došli do izražaja. Ovo je otvorilo pitanje vezano za akcije koje mogu preduzeti i državne institucije i OCD kako bi unapredili postojeću saradnju i koordinaciju i obezbedili zaštitu korisnicima na najadekvatniji način. Ovo takođe otvara i pitanje koje se uvek otvara i u drugim kriznim situacijama, a tiče se akcija koje država treba da preduzme kako bi se na adekvatniji način pripremila za krizne situacije.

Jedna od preporuka za unapređenje saradnje može biti jedinstvena baza podataka koja bi, na redovnom nivou, vodila evidenciju o dostupnim uslugama koje pružaju različiti akteri na terenu, a koja bi takođe mogla da posluži i kao baza za identifikovanje potreba OCD i državnih institucija za pružanje zaštite migrantima i izbeglicama. Takođe, preduzimanje jasnih mera prevencije i priprema za moguću kriznu situaciju bila bi korisna, a u pogledu zaštite ovih grupa korisnika ona bi se mogla odnositi na postojanje dodatnih smeštajnih kapaciteta koji bi se mogli aktivirati onda kada je to potrebno, kako bi se izbegla situacija da u slučaju značajnijeg priliva migranata, izbeglica i tražioca azila CAPC postanu prenaseljeni.

Iako se doprinosi ovog istraživanja odnose na bolje razumevanje saradnje između civilnog i javnog sektora tokom pandemije Covid-19, značajno je napomenuti i nekoliko ograničenja. Prvenstveno, ograničenja se ogledaju u uzorku, koji je bio ograničen i prigodan, što ukazuje na to da se rezultati ne mogu generalizovati na celokupnu populaciju profesionalaca koji su u tom periodu pružali podršku na terenu. Dodatno, pandemija virusa korona je globalna situacija iz koje niko nije izostavljen, pa su istraživači istovremeno i učesnici. Tako da treba uzeti u obzir da su rezultati prikazani preko istraživača koji su ih analizirali nastojeći da zadrže poziciju neutralnosti.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Dattilio, Frank and Arthur Freeman, *Cognitive-behavioral strategies in crisis interventions*, Naklada Slap, Zagreb, 2011.
- [2] Đorđević, Ivana, Šantić Danica, Živković Ljiljana, „Deca migranti u školama u Srbiji – Barijera ili izazov za novi početak”, *Demografija*, Vol. 15, br. 15, str. 73–92.
- [3] KIRS, *Centri za azil i prihvatni centri*. Dostupno preko: <https://kirs.gov.rs/cir/azil/centri-za-azil-i-prihvatni-centri> (Pristupljeno 24. januara 2022).
- [4] KIRS, *Tokom 2021. kroz prihvatne i azilne centre prošlo ukupno 68.308 migranata*. Dostupno preko: <https://kirs.gov.rs/cir/aktuelno/tokom-2021-u-centrima-boravilo-68308-migranata/3866> (Pristupljeno 24. januara 2022).
- [5] Libal, Kathryn, Harding Scott, Popescu Marciana, Berthold S. Megan & Felten Grace, “Human Rights of Forced Migrants During the COVID-19 Pandemic: An Opportunity for Mobilization and Solidarity”, *Journal of Human Rights and Social Work*, Vol. 6, No. 2, pp. 1–13.
- [6] Marković, Violeta, „Alternativno staranje za decu migrante/tražioce azila bez pratnje roditelja ili staratelja u Srbiji”, *Socijalna politika*, br. 3/2019, str. 47–64.
- [7] Matković, Gordana, Stranjaković Milica, Kovačević Vera, *Uloga nevladinih organizacija u pružanju usluga socijalne zaštite*, Centar za liberalnodemokratske studije, Beograd, 2009.
- [8] Milojević, Slavica, *Zaštita fizičkog i mentalnog zdravlja migranata u Srbiji*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2019, str. 19.
- [9] „Odluka o privremenom ograničenju kretanja tražilaca azila i iregularnih migranata smeštenih u centrima za azil i prihvatnim centrima u Republici Srbiji”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 32, Beograd, 2020.
- [10] OECD, *Tackling coronavirus (COVID-19)*. Available from: <http://www.oecd.org/coronavirus/en/> (Accessed February 22, 2022).
- [11] „Odluka o zatvaranju svih graničnih prelaza za ulazak u RS”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 37, Beograd, 2020.
- [12] Orcutt, Miriam, Patel Parth, Burns Rachel, Hiam Lucinda, Aldridge Rob, Devakumar Delan, Kumar Bernadette, Spiegel Paul, Abubakar Ibrahim, *Correspondence: Global call to action for inclusion of migrants and refugees in the COVID-19 response*. Lancet Migration, 2020.
- [13] Spiker, Pol, *Socijalna politika, teorija i praksa*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.
- [14] Spiker, Pol, *Analiza politike za praksu: Primena socijalne politike*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd 2016.
- [15] Stevens, Brenda, Ellerbrock Lynette, “Crisis Intervention: An Opportunity to Change”, *ERIC Digest. Greensboro, NC: ERIC Clearinghouse on Counseling and Student Services*, 1995. (ERIC Document Reproduction Services No. ED405535)

- [16] Tošković, Sanja, *Ljudska prava migranata i izbeglica u Republici Srbiji*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2017.
- [17] Trifković, Milijana, *Ljudska prava u Srbiji tokom prvog talasa koronavirusa: od negiranja opasnosti do vanrednog stanja*, A 11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava, Beograd, 2020.
- [18] Trifunović, Ana, *Pravo na azil u Republici Srbiji 2021*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2022, str. 15–175.
- [19] UNICEF, *Social service workforce safety and wellbeing during the Covid-19 response*. Available at <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/ssw-wellbeing-serbian.pdf/> (Accessed June 1, 2021).
- [20] WHO, *Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak*. 2020. Available at <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/mental-health-considerations.pdf> (Accessed June 20, 2021).
- [21] „Zakon o azilu i privremenoj zaštiti”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2018, str. 13.
- [22] Zhang Jun, Wu Weili, Zhao Xin, Zhang Wei, “Recommended psychological crisis intervention response to the 2019 novel coronavirus pneumonia outbreak in China: a model of West China Hospital”, *Precision Clinical Medicine*, 2020, Vol. 3, No. 1, pp. 3–8.

*Danijela Pavlović
Violeta Marković
Sanja Polić Penević*

MAPPING OF PUBLIC AND CIVIL SECTOR
SERVICES IN THE PROTECTION OF MIGRANTS
AND ASYLUM SEEKERS DURING THE COVID-19
PANDEMIC IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

The aim of this paper is to gain insight into changes in the provision of services in the system of protection of migrants and asylum seekers and to map the challenges in the implementation of joint activities of the public and civil sector in the Republic of Serbia. A survey was conducted with actors in the system of protection of refugees and migrants. The methodology used includes empirical research to analyze and understand the functions of the public and civil sectors during the Covid-19 pandemic in the system of protection of migrants and asylum seekers. Two focus groups with fourteen professionals and six interviews with key stakeholders were conducted, focusing on cooperation between different protection systems and changes in their activities. The results show that experts faced numerous challenges during

and after the suspension of the state of emergency, which affected the lack of adequate cooperation with the health, education and legal systems, as well as the cessation of civil society activities in asylum centers and reception centers. The pandemic shed light on existing systemic problems and created new challenges in public-civil cooperation.

Keywords:

public sector, civil sector, migrants, asylum seekers, protection, Covid-19 pandemic.

Ivan Mitrović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Srbija

Materijalno obezbjeđenje kao pravo u sistemu socijalne zaštite Crne Gore

Apstrakt

U radu koji slijedi prije svega nastojimo razumjeti istorijski kontekst nastanka, a nakon toga i razvoja materijalnog obezbjeđenja, kao prava u sistemu socijalne zaštite Crne Gore, odnosno način njegovog normativnog uspostavljanja u pravnom poretku Crne Gore u različitim periodima njenog razvoja. Kako bi ostvario svoj cilj, rad osvjetljava i značaj materijalnog obezbjeđenja kao prava u borbi sa siromaštvom u različitim periodima razvoja crnogorske države blagostanja. Iako je ovo pravo jedan od društvenih mehanizama u borbi protiv siromaštva i iako se tokom cijelog perioda svog trajanja u Crnoj Gori normativno prilagođavalo novonastalim društvenim okolnostima, ipak se postavlja pitanje, kolika je njegova djelotvornost u borbi sa siromaštvom njegovih korisnika u Crnoj Gori.

Ključne riječi:

materijalna pomoć, materijalno obezbjeđenje, siromaštvo, socijalistička Jugoslavija, tranzicija, informacijski sistem socijalnog staranja

UVOD

Kako se danas pod blagostanjem obično podrazumijeva zaštita minimalnog standarda života, odnosno, kako navodi Dokić, „da je u društvu osiguran

* ivan.mitro0@gmail.com

barem minimalan nivo dobrobiti građana”¹, posebnu pažnju efikasnosti svake države u obezbjeđivanju blagostanja, ili bolje kazati definiciju njenog blagostanja, najbolje opisuje aktivnost usmjerena ka onima kojima je neophodno obezbijediti minimalne uslove za život. Prvenstveno iz razloga što se kroz taj segment aktivnosti države, u različitim periodima njenog razvoja, možda i najbolje ogleda njena uspješnost u obezbjeđivanju blagostanja. No, i pored ovakvog shvatanja države blagostanja, ipak je spektar njenih aktivnosti, kada je u pitanju ovaj segment njenog djelovanja, veoma širok. Svakako, jedna od značajnijih, u većini država u svijetu, usmjerena je u pravcu obezbjeđivanja zagarantovanog minimalnog prihoda, koji se, kako kaže Matković (2017), „dodeljuju uz provjeru materijalnog stanja”.²

Zagarantovani minimalni prihod, ili u Crnoj Gori materijalno obezbjeđenje, kao novčani transfer namijenjen materijalno najugroženijoj populaciji zemlje, već više od 50 godina predstavlja mehanizam zaštite protiv siromaštva. U ne tako kratkom periodu svog postojanja, uloga i značaj ovog novčanog transfera u obezbjeđivanju socijalne sigurnosti građana u različitim režimima blagostanja postepeno se mijenjala, a u poslednjim godinama, odnosno u prvim decenijama novog milenijuma, promjena paradigme sve je naglašenija. To je prije svega bilo uslovljeno brojnim društvenim procesima u poslednjih sedamdeset godina, koji su na početku naglašeno intenzivirani nakon Drugog svjetskog rata, kao što je proces snažnog rasta ekonomije, industrijalizacija, globalizacija i brojni drugi, a nakon njih i brojni procesi društvenih i ekonomskih kriza, posebno naglašeni u poslednjih 20 godina.

Današnja uloga države u zaštiti siromašnih, od njene početne uloge u vremenu nastanka države blagostanja, gotovo je u potpunosti promijenjena. Uloga zagarantovanog minimalnog prihoda ili materijalnog obezbjeđenja u brojnim državama blagostanja sve je više u izazovu. Težište, sa novčanog transfera, kao mehanizma za zaštitu pojedinca i njegove porodice, sve se više pomjera ka snaženju podsticaja pojedinca za rad ili, kako navodi Taylor-Gooby 2013, „mobilizaciji ljudi na plaćeni rad”.³ Stoga je ovaj rad usmjeren na to da osvijetli ulogu i značaj materijalnog obezbjeđenja kao prava u sistemu socijalne zaštite Crne Gore.

U prvom dijelu rada objasnićemo ukratko nastanak i razvoj dijela socijalnih zakona, a zatim ćemo objasniti nastanak i razvoj materijalnog obezbjeđenja kao prava u sistemu socijalne zaštite Crne Gore, kao i okolnosti koje

¹ Marko Dokić, „Preobražaji teorije blagostanja”, *Prolegomena: Časopis za filozofiju*, Vol. 15, br. 2, 2016, str. 189–208.

² Gordana Matković, *Država blagostanja u zemljama Zapadnog Balkana*, Centar za socijalnu politiku, Beograd, 2017, str. 16.

³ Peter Taylor-Gooby, *The Double Crisis of the Welfare State and What We Can do About It*, Palgrave Macmillan, London, 2013, p. 8.

su presudno uticale na njegovo uvođenje i razvoj nakon Drugog svjetskog rata, pa sve do kraja osamdesetih godina prošlog vijeka i raspada socijalističke Jugoslavije. U drugom dijelu približićemo nove prakse u socijalnoj zaštiti u implementaciji ovog prava u Crnoj Gori nakon devedesetih i dvijehiljaditih godina u cilju sagledavanja njegove uloge u ovovremenoj Crnoj Gori. U ovom dijelu takođe ćemo pokušati da ukratko, djelimično osvjetlimo ulogu ovog novčanog transfera u zaštiti siromašnih građana Crne Gore, odnosno zaštitu korisnika ovog prava.

NASTANAK I RAZVOJ PRVIH SOCIJALNIH ZAKONA

Razvoj socijalne zaštite na prostorima Kraljevine Jugoslavije, nakon Prvog svjetskog rata, odvijao se u skladu sa društveno-političkim prilikama tog perioda. Kako ekonomska situacija u svakom vremenu i svakom društvu određuje mjeru njegovog djelovanja ka svojim članovima i način toga djelovanja, tako, sa druge strane, ekonomska situacija svakog člana društva pojedinačno zahtijeva manju ili veću mjeru djelovanja prema njemu kao članu društva. Period nakon Prvog svjetskog rata, u kojem su u prvom planu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kada je u pitanju potreba intervencije države, izbila „radnička pitanja”, u stvari je period u kojem se prvo ukazala potreba, a zatim i desila intervencija države i njeno uplitanje u sferu socijalne zaštite.⁴

Odmah nakon stvaranja države, Vidovdanskim ustavom 1921. godine, a po ugledu na njemački Vajmarski ustav iz 1919, uređena su pojedina prava radnika i građana, a između 1921. i 1923. godine ona su i bliže regulisana posebnim zakonima.⁵ Iz tog perioda, kao najvažniji, mogao bi se izdvojiti Zakon o osiguranju radnika iz 1922. godine, kojim je bilo regulisano osiguranje radnika od glavnih socijalnih rizika, kao što su bolest, nesreća na poslu, starost i neka druga radnička prava, ali nije bilo propisano osiguranje za slučaj nezaposlenosti.⁶ No, bez obzira na činjenicu da ovim zakonom nije bilo propisano osiguranje za slučaj nezaposlenosti, ni osiguranje od drugih oblika socijalnih rizika nije zaživjelo u praksi, jer se sam Zakon praktično počeo primjenjivati tek neposredno prije Drugog svjetskog rata. Tako da se može zaključiti da u periodu između dva rata na prostorima tadašnje države i nije postojala značajnija zaštita u vidu državnog intervencionizma radi sprečavanja različitih socijalnih rizika. Do ekspanzije, u smislu državnog intervencionizma, dolazi tek

⁴ Drenka Vuković, *Socijalno obezbjeđenje*, Centar za socijalni rad Kraljevo, Beograd, 1994, str. 200.

⁵ *Isto*, str. 206.

⁶ Vlado Puljiz et al., *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet, Zagreb, 2008, str. 14.

nakon Drugog svjetskog rata, čijim završetkom dolazi i do raspada dotadašnje države i formiranja nove, u kojoj Crna Gora dobija svoj novi pravni status.

MATERIJALNO OBEZBJEĐENJE U POSLIJERATNOJ SOCIJALNOJ ZAŠTITI CRNE GORE

Drugi svjetski rat izazvao je brojne posledice. Život je izgubio veliki broj ljudi. Uništena je industrija, u potpunosti zaustavljena poljoprivredna proizvodnja, a veliki broj stanovništva ostao je i bez krova nad glavom. Kao posledica toga, u novoj državi ogroman broj ljudi našao se u egzistencijalnom beznađu. Usled takvih okolnosti nova socijalistička vlast morala je brzo reagovati, pa su povjereništva za socijalnu politiku pri nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-u) već 19.12.1944. godine svim saveznim srezovima nadležnim za socijalnu zaštitu naložili donošenje Uredbe o podjeli privremene novčane pomoći u skladu sa potrebama porodica boraca Narodnooslobodilačke vojske (NOV), Partizanskih odreda Jugoslavije (POJ), palih boraca NOV i POJ, invalidima NOV i njihovim porodicama, kao i porodicama žrtava fašističkog nasilja.⁷

Nakon Uredbe vlast je, osim što je ubrzano izvršila sveobuhvatnu preraspodjelu nacionalnog bogatstva u korist siromašnih, sa posebnim osvrtom na one koji su učestvovali u ratu na strani pobjednika, inicirala i usvojila nekoliko socijalnih zakona, ali i imala brojne druge aktivnosti. Tako je 1946. godine donet Zakon o socijalnom osiguranju radnika, namještenika i službenika, a isti taj zakon je par godina kasnije, tačnije 1950. godine, zamijenjen Zakonom o socijalnom osiguranju radnika, službenika i njihovih porodica.⁸ Takođe, na međunarodnom planu, poslijeratna Jugoslavija je razvijala i intenzivnu međunarodnu aktivnost na planu regulisanja socijalnih prava i sklopila niz bilateralnih sporazuma sa brojnim evropskim i vanevropskim državama.⁹

Perišić i Vidojević u svom radu navode da je u tom periodu u stvari uslijedio suštinski redizajn predratnog sektora socijalne zaštite, koji je u pozadini imao namjeru socijalističke „elite”, koja je tek nastajala, da zaštiti siromašne i popuni „rupe” u socijalističkoj realnosti u skladu sa normama, vrijednostima i proklamacijama o „humanizmu, solidarnosti i uzajamnosti, a ne milostinji

⁷ Jure Gombač, „Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji”, *Zgodovinski časopis*, Vol. 54, br. 1, 2020, str. 89–109.

⁸ Vlado Puljiz et al., *Socijalna politika Hrvatske*, nav. djelo, str. 20–21.

⁹ Ana Čekerevac, *Međunarodna socijalna politika*, Samostalno izdanje, Beograd, 2005, str. 159.

i dobrovoljnosti utilitarnog tipa".¹⁰ Zrinščak taj period vidi kao period koji je kasnije s pravom indetifikovan kao period socijalnih prava i temeljne socijalne sigurnosti, nezavisno od svih njegovih problema i nedosljednosti.¹¹

Bez obzira što su prve godine nakon Drugog svjetskog rata u potpunosti bile naslonjene na misao da će socijalizam riješiti sve probleme nezaposlenosti, stvari se nijesu odvijale u tom pravcu. Naprotiv, razvojem društva sve više se uočavao problem nezaposlenosti, odnosno problem egzistencijalne nezbrinutosti nezaposlenih. U namjeri da se problemu pođe u susret, već 1952. godine uvedeni su određeni oblici materijalne pomoći nezaposlenima, a republike su kroz svoja zakonodavstva uređivale bliže uslove za ostvarivanje tih prava, koja su se u najvećoj mjeri sastojala od novčane pomoći, novčanog osiguranja, zdravstvenog osiguranja i drugih mjera pomoći.¹² Crna Gora, kao jedna od republika, nije bila izuzetak u tadašnjoj novoformiranoj državi. Odmah nakon rata republički organi kreću u duhu proklamovanih ciljeva socijalizma.

Tadašnji ministar, nadležan za poslove socijalne politike, Vuko Tmušić, na osnovu člana 5. Zakona o obrazovanju Vlade, kao tadašnjeg najvišeg naredbodavnog organa Federalne Crne Gore pri Ministarstvu socijalne politike, 17. decembra 1945. godine obrazuje Socijalni savjet za zaštitu djece, porodice i mladeži u čijem sastavu imenuje ministra socijalne politike kao predsjednika, tj. sebe, sekretara, odnosno načelnika odjeljenja nadležnog za zaštitu materijalne pomoći, djece i mladeži i predstavnika Ministarstva narodnog zdravlja.¹³ Takođe, istom tom Odlukom inicirano je da se u svakom sreskom i gradskom narodnom odboru formiraju odbori za zaštitu materijalne pomoći, djece i mladeži, a da se pri odsjecima zdravstveno socijalnim postavama referenti za zaštitu ove tri kategorije, kao i da se u svim odborima postavu staratelji za zaštitu djece i porodice.¹⁴ Svim ovim, jasna je bila namjera da se odmah nakon rata krenulo u zaštitu najranjivijih kategorija stanovništva Crne Gore.

Takav put dodatno je osvijetljen i Odlukom da se izvrši revizija svih penzija, pomoći i izdržavanja samoupravnih službenika na cjelokupnoj teritoriji

¹⁰ Natalija Perišić, Jelena Vidojević, „Konceptualizovanje siromaštva u socijalnoj politici i praksi”, *Politička misao*, Vol. 57, br. 3, 2020, str. 150–173.

¹¹ Siniša Zrinščak, „Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja”, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 10, br. 2, 2003, str. 135–159.

¹² Drenka Vuković, *Sistemi socijalne sigurnosti*, Fakultet političkih nauka Beograd, Beograd, 1998, str. 136.

¹³ „Odluka o reviziji penzija, pomoći i izdržavanja samoupravnih službenika na teritoriji Federalne Crne Gore”, *Službeni list SRCG*, br. 8, Podgorica, 1945, str. 74.

¹⁴ *Isto*, str. 74.

Crne Gore koje su isplaćivane iz raznih fondova po pomenutoj odluci NKOJ, od 19.12.1944. godine.¹⁵ Do izvršenja pomenute odluke obustavljena je bila dalja isplata svih prethodnih davanja. Uvedena je nova isplata dotadašnjim korisnicima, koju su mogli ostvariti jedino ako su bili nesposobni za privređivanje i ako nijesu imali od ličnog rada i imanja stalni prihod veći od maksimalnog iznosa predviđenog novom Odlukom.¹⁶ Nesposobnim licima, u smislu nove Odluke, smatrana su ona lica za koja se to utvrdi ljekarskim pregledom, kao i druga lica starija od 50 godina.¹⁷ Ovo se nije odnosilo samo na porodične penzionere, ako su u pitanju udovice i na djecu do 18. godine života. Djeca koja su na redovnom školovanju takođe su mogla da uživaju ovu vrstu pomoći do 23. godine života. Primanja po odlukama iz 1944. i 1945. godine *smatraju se pretečama prava na materijalno obezbjeđenje lica i porodica u stanju socijalne potrebe u poslijeratnoj Crnoj Gori.*

Nedugo zatim u pravnom poretku Crne Gore uvodi se novo pravo. Naime, Uredbom iz 1953. godine uvodi se pravo na novčanu pomoć žrtvama fašističkog terora, porodicama žrtava, kao i porodicama kasnije umrlih žrtava fašističkog terora.¹⁸ Uredbom su precizirani svi uslovi i procedure za ostvarivanje ovog prava. U najkraćem, pravo na pomoć po Uredbi pripadalo je licima pod uslovom da su: 1) nesposobna za privređivanje; 2) da nemaju neophodnih sredstava za izdržavanje i nijesu zbrinuta u neku socijalnu ustanovu; 3) da nijedan član porodice koji je po zakonu obavezan da ih izdržava nije sposoban za privređivanje niti ima stvarne mogućnosti za izvršenje zakonske obaveze izdržavanja, a nesposobnim za privređivanju u smislu Uredbe su se smatrali: 1) djeca do navršene 17. godine života; 2) žene poslije navršene 55. godine života; 3) muškarci poslije navršene 65. godine života; 4) žene, majke bez obzira na godine starosti ako su imale dvoje djece do 14. godine ili jedno dijete do 7. godine starosti, dok je u svim ostalim slučajevima nesposobnost utvrđivala nadležna zdravstvena komisija.¹⁹

U prvim godinama nakon rata, uvođenjem novih prava ali i svim drugim što se dešavalo u poslijeratnoj Jugoslaviji, sve je ukazivalo na to da je iskorjenjivanje siromaštva u socijalističkoj Jugoslaviji bilo usklađeno sa doktrinama

¹⁵ „Odluka o reviziji penzija, pomoći i izdržavanja samoupravnih službenika na teritoriji Federalne Crne Gore”, *Službeni list SRCG*, br 8, Podgorica, 1945, str. 70.

¹⁶ *Isto*, str. 70.

¹⁷ *Isto*, str. 70.

¹⁸ „Uredba o dodjeljivanju novčane pomoći žrtvama fašističkog terora i porodicama žrtava fašističkog terora”, *Službeni list SRCG*, br. 9, 1953, Podgorica, str. 60.

¹⁹ *Isto*, str. 60.

društvenog razvoja socijalističkog jugoslovenskog društva.²⁰ Vidljiva je bila činjenica da se u okviru ideologije socijalizma, kao zvanične vladajuće doktrine, težilo ostvarivanju ideologije radikalnog egalitarizma.²¹ Sve je ukazivalo na to da, kako navode Perišić i Vidojević, „socijalistički period predstavlja period značajnih socijalnih prava i suštinske socijalne sigurnosti”.²² Prateći svoju ideološku postavku u narednim decenijama socijalizma, primjetno je kako širenje obima prava namijenjenih onima koji se nalaze na rubu egzistencije tako i uvođenje novih kategorija korisnika u postojeća prava.

Tako se 10. marta 1967. godine usvaja Zakon o *materijalnom obezbjeđenju učesnika Narodnooslobodilačkog rata*. Po prvi put u ovom zakonu se u Crnoj Gori pominje naziv materijalno obezbjeđenje za pravo namijenjeno onim kategorijama stanovnika za čiju elementarnu egzistenciju brigu treba da preuzme država. Novim zakonom se otvaraju vrata svim učesnicima Narodnooslobodilačkog rata i članovima njihovih porodica da ostvare određenu vrstu novčane nadoknade. Naime, novo pravo su mogli koristiti oni učesnici koji su bili nesposobni za privređivanje i oni koji nijesu imali sredstva za izdržavanje, u najgrubljoj formulaciji ovog prava.²³ Materijalno obezbjeđenje kao pravo, iz te 1967. godine, imalo je i nekoliko svojih oblika, odnosno ono se sastojalo iz: 1) novčane naknade; 2) dodataka na djecu; 3) zdravstvene zaštite; 4) naknade i pomoći u slučaju smrti.²⁴

Visina novčane naknade korisnika prava bila je definisana zavisno od strukture porodice, visine prihoda, samohranosti, bolesti i invaliditeta, a o samom pravu je rješavano na opštinskom nivou, odnosno u mjesto stanovanja podnosioca zahtjeva, od strane organa nadležnog za poslove socijalne zaštite, dok su neophodna sredstva za korisnike ovog prava obezbjeđivana u republičkom budžetu.²⁵ U tom vremenu, odnosno i par godina ranije, dolazi i do osnivanja prvih radnih organizacija socijalne zaštite. Tako 1953. godine na Cetinju biva oformljen SIZ zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja

²⁰ Natalija Perišić, Jelena Vidojević, *Konceptualizovanje siromaštva u socijalnoj politici i praksi*, nav. djelo, str. 150–173.

²¹ Uglješa Janković, *Javne politike u procesu redukcije siromaštva u Crnoj Gori od 2000. do 2012. godine*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2014, str. 88.

²² Natalija Perišić, Jelena Vidojević, *Konceptualizovanje siromaštva u socijalnoj politici i praksi*, nav. djelo, str. 150–173.

²³ „Zakon o materijalnom obezbjeđenju učesnika narodnooslobodilačkog rata”, *Službeni list SRCG*, br. 12, Podgorica, 1967, str. 137.

²⁴ *Isto*, str. 138.

²⁵ *Isto*, str. 138.

radnika i zemljoradnika Cetinje, SIZ socijalne i dječje zaštite Cetinje.²⁶ Deset godina kasnije, 14.12.1963, osnovan je i Centar za socijalni rad u Nikšiću, takođe kao radna organizacija oformljena od strane Skupštine opštine Nikšić, rješenjem br. 01-15647/1, a 22. februara 1972. godine osniva se i Centar za socijalni rad za opštine Berane, Andrijevića i Petnjica, osnovan tada kao Centar za socijalni rad opštine Ivanograd, sa sjedištem u Ivanogradu, rješenjem Opštinske skupštine Ivanograd broj 01-1123.²⁷ U većini drugih gradova tadašnje Crne Gore, u istom ovom vremenskom razdoblju, takođe bivaju osnovane radne organizacije socijalne zaštite.

Ostvarivanje prava po novom zakonu, kojim se regulišu prava iz oblasti socijalne zaštite, na koji se čekalo do 1982. godine, upravo je implementirano preko pomenutih organizacija udruženog rada socijalne i dječje zaštite i samoupravnih interesnih zajednica u Crnoj Gori. Ovim zakonom, između ostalih oblika socijalne zaštite, bilo je definisano i pravo na materijalnu pomoć, današnje materijalno obezbjeđenje, kao pravo koje za cilj ima da se materijalno neobezbijednom licu i članovima njegove uže porodice obezbijede neophodna sredstva za izdržavanje, kao i da se drugim licima u stanju socijalne potrebe obezbijede sredstva neophodna za ublažavanja teškoća izazvanih posebnim okolnostima.²⁸ Materijalna pomoć sastojala se od stalne pomoći, jednokratne novčane i pomoći u naturi.²⁹ U smislu ovog Zakona, odraslim licima smatrana su ona lica koja su nesposobna za rad i privređivanje i koja nijesu imala obezbijedena potrebna sredstva za život po drugom osnovu. Zakonom je takođe bilo propisano da se vrsta, oblik i obim zaštite određuje u skladu sa potrebama korisnika i mogućnostima interesne zajednice, uzevši u obzir i uslove sredine u kojoj živi korisnik.³⁰

MATERIJALNO OBEZBJEĐENJE U POSTSOCIJALISTIČKOJ CRNOJ GORI

Silazak socijalizma sa istorijske scene, koji je uslijedio krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog vijeka, donio je sa sobom brojne izazove tadašnjim društvima Jugoslavije, čiju sudbinu je dijelila i Crna Gora. Od promjene vlasti starog socijalističkog režima i promjene državnog modela u

²⁶ <https://www.csrcg.me/index.php/berane/o-nama> (Pristupljeno 02. decembra 2021).

²⁷ *Isto*.

²⁸ „Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 12, Podgorica, 1982, str. 278.

²⁹ *Isto*, str. 278.

³⁰ *Isto*, str. 279.

okviru kojeg je Crna Gora do tada funkcionisala, do uvođenja višepartijskog sistema, erupcije nacionalizama i ulaska Crne Gore u građanski rat koji je dodatno unazadio i do tada nedovoljno razvijeno crnogorsko društvo.³¹ Crna Gora se iznenada našla u brojnim nevoljama. Građanski rat izazvao je eskalaciju izbjeglica iz zemalja, već bivše Jugoslavije, od kojih su mnogi svoje utočište tražili u Crnoj Gori. Sve skupa činilo je ekonomsku situaciju u Crnoj Gori nikad gorom, a izazove pred tadašnjim cjelokupnim sistemom socijalne zaštite nikad većim.

Kako svaka ekonomska kriza u prvi plan izbaci mreže socijalne sigurnosti, tako je i kriza devedesetih pokazala značaj materijalnog obezbjeđenja kao prava u sistemu socijalne zaštite Crne Gore. U središtu previranja, tačnije 30. oktobra 1990. godine, usvojen je novi Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti u kojem je pravo na materijalno obezbjeđenje bilo propisano kao jedno od osnovnih prava iz socijalne zaštite. Pravo po ovom zakonu mogle su ostvariti one porodice čiji prihodi su bili manji od minimuma socijalne sigurnosti propisane tim zakonom, pod nizom i drugih uslova, u smislu neposjedovanja poljoprivrednog zemljišta, veće nepokretne imovine i slično.³² Nivo socijalne sigurnosti utvrđen je bio u odnosu na prosječni čist lični dohodak ostvaren po radniku u privredi Republike u prethodnom kvartalu, a materijalno obezbjeđenje bilo je utvrđeno u mjesečnom novčanom iznosu u visini razlike između mjesečnih prihoda porodice po svim osnovima i nivoa socijalne sigurnosti utvrđene tim zakonom.³³ O pravu na materijalno obezbjeđenje shodno Zakonu odlučivao je nadležni Centar za socijalni rad osnovan za teritoriju opštine u kojoj je podnosilac zahtjeva imao prebivalište, a postupak je bio hitan.³⁴

Od kolike je važnosti bilo materijalno obezbjeđenje kao pravo u devedesetim godinama prošlog vijeka dovoljno govori podatak da je u Srbiji i Crnoj Gori BDP u 1993. godini iznosio 40% BDP-a iz 1989, a da je na kraju 1998, odnosno u 1999. godini bilo 32% apsolutno siromašnih.³⁵ Porast broja siromašnih i neophodnost većeg obuhvata stanovništva pravom na materijalno obezbjeđenje inicirali su izmjene zakona. 1995. godine Zakon biva izmijenjen a

³¹ Uglješa Janković, *Javne politike u procesu redukcije siromaštva u Crnoj Gori od 2000. do 2012. godine*, nav. djelo, str. 104.

³² „Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br 39, Podgorica, 1990, str. 683.

³³ *Isto*, str. 683.

³⁴ *Isto*, str. 684.

³⁵ Ivo Bičanić, Vojimir Franičević, „Izazovi stvarnoga i subjektivnog siromaštva i porasta nejednakosti u ekonomijama jugoistočne Europe u tranziciji”, *Financijska teorija i praksa*, Vol. 29, br. 1, 2005, str. 13–36.

uslovi za ostvarivanje prava postavljeni znatno liberalnije u odnosu na prethodna zakonska rješenja, pa je stvorena mogućnost za većim obuhvatom stanovništva pravom na materijalno obezbjeđenje. Izmjenama Zakona definisane su brojne pojedinosti koje su bile od uticaja za ostvarivanje prava koje do tada nijesu bile. Osnov za ostvarivanje prava na materijalno obezbjeđenje utvrđivan je u odnosu na prosječnu platu u republici u odnosu na prethodni kvartal, pa je tako porodicama koje su imale pravo na MOP pripadao mjesečni iznos u sledećem postotku prosječne plate u republici koja je prethodila mjesecu isplate MOP: jednočlana porodica 40%; dvočlana porodica 50%; tročlana porodica 60%; četvoročlana porodica 70%; porodice sa pet i više članova 80%.³⁶

Međutim, Crna Gora se nalazila u konstantnom izazovu po pitanju suočavanja sa siromaštvom i udarom na ekonomiju. Nakon i dalje sve poraznijih podataka o broju siromašnih i padu ekonomije, Crnu Goru je zahvatio i novi talas izbjeglica. NATO bombardovanje Jugoslavije 1999. godine izazvalo je to da u jednom trenutku u Crnoj Gori boravi više od 130.000 izbjeglica i interno raseljenih osoba, s raznih prostora bivše Jugoslavije.³⁷ Sve to je izazvalo i nove pravce djelovanja nacionalne politike u oblasti socijalne zaštite u pravcu potrebe za još većim obuhvatom stanovništva materijalnim obezbjeđenjem porodice, usled sve alarmantnijih podataka. Tako je 2001. godine donešen Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti, kojim se pravo na MOP postavlja još liberalnije u odnosu na prethodne propise.³⁸ Novom legislativom biva značajno proširen krug korisnika MOP, a broj porodica kojima je MOP i odobren ogleda se u povećanom udijelu MOP-a u ukupnoj socijalnoj zaštiti, sa 18 na 37 procenata ukupnog budžeta.³⁹ Tako je materijalno obezbjeđenje na kraju 2003. godine koristilo 8.971 porodica u Crnoj Gori.⁴⁰ Te godine, pet programa socijalne pomoći u Crnoj Gori predstavljali su skoro 2% BDP-a (MOP, dječji dodatak, tuđa njega, trudnice, boračke naknade).⁴¹

³⁶ „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 16, Podgorica, 1995, str. 65.

³⁷ Dragana Radević, „Izbjeglice i interno raseljene osobe u Crnoj Gori – trajna rješenja”, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 21, br. 4, 2005, str. 379.

³⁸ „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 44, Podgorica, 2001, str. 1.

³⁹ „Strategija razvoja i redukcija siromaštva Crne Gore”, *Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja*, Podgorica, 2003, str. 5.

⁴⁰ „Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka – 2009. godina”, *Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori*, Podgorica, 2009, str. 39.

⁴¹ „Strategija razvoja i redukcija siromaštva Crne Gore”, *Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja*, Podgorica, 2003, str. 5.

Treba napomenuti i to da je ipak predviđeno povećanje MOP u Crnoj Gori nakon 2001. godine značilo istovremenu izmijenu propisa u dijelu dječijih dodataka, odnosno njihovo usmjeravanje na korisnike MOP, a to su bili novi kriterijumi u Zakonu. Sa druge strane, došlo je do povećanja pomoći porodicama koje imaju djecu ometenu u razvoju bez obzira na prihod.⁴² U konačnom, izmjene Zakona iz 2001. godine imale su samo jedan cilj, a to je pokušaj ublažavanja posledica sve veće nezaposlenosti i broja onih čije su porodice u tom trenutku bile socijalno ugrožene, jer su podaci bili više nego alarmantni. Prema zvaničnim evidencijama, broj zaposlenih u Crnoj Gori 2002. godine bio je samo 113.827 lica, a prema Anketi o radnoj snazi za isti period on je iznosio 177.617 lica. Sa druge strane, podaci govore da se na evidenciji Zavoda za zapošljavanje Crne Gore u 2002. godini nalazilo 80.584 lica, a prema Anketi 57.688 lica.⁴³

Novi Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti, kojim je regulisano pravo na materijalno obezbjeđenje porodice (MOP), usvojen je 2005. godine.⁴⁴ Kao što smo vidjeli, dvijehiljadite godine su obilježile konstantan rast korisnika ovog prava u Crnoj Gori. Iako je već duži niz godina materijalno obezbjeđenje, bilo ekonomski gledano, najznačajnije pravo u sistemu socijalne zaštite Crne Gore, par godina nakon primjene Zakona iz 2005. godine ipak dolazi do porasta broja korisnika ovog prava u Crnoj Gori, a 2011. 0,5% BDP bilo je predviđeno za implementaciju ovog prava.⁴⁵ U narednoj tabeli prikazaćemo broj i trend rasta broja korisnika prava na MOP u Crnoj Gori nakon 2005. godine, kao i prosječan iznos novčane nadoknade po porodici.

Tabela 1. Korisnici MOP, trendovi kretanja po godinama i prosječni prihod po porodici

Godina	Broj porodica	Broj članova porodice	Prosječno po porodici/€
2006.	12.695	39.403	69,14
2007.	12.741	39.281	76,74
2008.	12.830	39.383	77,32

⁴² „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječijoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 44, Podgorica, 2001, str. 2.

⁴³ „Strategija razvoja i redukcija siromaštva Crne Gore”, *Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja*, Podgorica, 2003, str. 16.

⁴⁴ „Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti”, *Službeni list RCG*, br. 78/05, Podgorica, 2005, str. 1.

⁴⁵ <https://www.gov.me/mif/socijalna-i-djecja-zastita> (Pristupljeno 04. decembra 2021).

2009.	13.130	40.222	85,93
2010.	13.746	41.816	86,05

Izvor: Ministarstvo rada i socijalnog staranja, 2006–2010.

Kao što vidimo iz tabele, broj porodica i broj članova porodica koje su ostvarivale pravo na MOP u Crnoj Gori u periodu između 2006. i 2010. godine jeste se izmijenio, odnosno povećao, ali je očigledno i da novi Zakon nije donio krupne novine koje su izazivale dublje promjene. Prije svega, novi zakon je u stvari samo značio usaglašavanje sa brojnim društvenoekonomskim procesima iz tog perioda. Promjena visine iznosa MOP po porodici, odnosno njen trend rasta koji je prikazan u tabeli, nije bila proizvod Zakona iz 2005. godine, odnosno norme koja bi predviđala usklađivanje MOP sa stopom inflacije, već je nadležno ministarstvo mijenjalo iznos MOP svojim odlukama. Pravo se u cjelosti finansiralo iz budžeta države. Crna Gora je za ove namjene 2010. godine izdvojila 0,46% svoga BDP, dok je, na primjer, Srbija izdvajala između 0,14% i 0,17% BDP za MOP, Latvija, Poljska i Estonija oko 0,2% BDP, Litvanija 0,3%, a više su izdvajale Slovačka i Mađarska (oko 0,5% BDP), Češka i Rumunija (0,6%) i Slovenija (0,7%).⁴⁶ Sve do 2013. godine u Crnoj Gori trendovi MOP, kao broja korisnika tako i iznosa MOP, nijesu se značajnije mijenjali.

Međutim, 2013. godine dolazi do usvajanja novog Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti. Tim Zakonom je naziv prava MOP promijenjen u Materijalno obezbjeđenje (MO). Zakon u suštinskom smislu nije pretrpio značajnije izmjene koje bi eliminisale veliki broj korisnika ovog prava u vrijeme njegovog usvajanja. Pravo je, shodno ovom Zakonu, i dalje mogao ostvariti pojedinac, odnosno porodica, ako je pojedinac, odnosno član porodice: 1) nesposoban za rad; 2) sposoban za rad, pod uslovom da je: trudnica; samohrani roditelj; lice koje je završilo školovanje po obrazovnom programu sa prilagođenim izvođenjem i dodatnom stručnom pomoći ili posebnom obrazovnom programu; lice poslije navršene 18. godine života, ako je na redovnom školovanju u srednjoj školi, do kraja roka propisanog za to školovanje; dijete bez roditeljskog staranja, odnosno lice koje je bilo dijete bez roditeljskog staranja, do zasnivanja radnog odnosa na vrijeme duže od šest mjeseci.⁴⁷

Visina materijalnog obezbjeđenja za pojedinca, odnosno porodicu koji nemaju prihod iznosila je za: 1) pojedinca 63.50 eura; 1a) porodicu sa jednim

⁴⁶ „Sistem socijalne zaštite u Crnoj Gori (finalni nacrt)”, *Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)*, Podgorica, 2012, str. 20.

⁴⁷ „Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti”, *Službeni list Crne Gore*, br. 027/13, Podgorica, 2013, str. 13.

članom 65.86 eura; 2) porodicu sa dva člana 76.20 eura; 3) porodicu sa tri člana 91.50 eura; 4) porodicu sa četiri člana 108.00 eura; 5) porodicu sa pet i više članova 120.70 eura.⁴⁸ Ovim Zakonom je, za razliku od prethodnog, bilo predviđeno, između ostalog, i usklađivanje prava na MO i to polugodišnje (01. januara i 01. jula tekuće godine) sa kretanjem troškova života i prosječne zarade zaposlenih na teritoriji Crne Gore.⁴⁹ Visina materijalnog obezbjeđenja za porodicu koja je ostvarila prihod određivana je u visini razlike utvrđenog iznosa i prosječnog mjesečnog prihoda porodice iz prethodnog kvartala. Pravo se, takođe, nastavilo isplaćivati iz državnog budžeta. Nakon usvajanja Zakona o socijalnoj i dječijoj zaštiti u Crnoj Gori 2013. godine, od 2014. uveden je *Informacioni sistem socijalnog staranja* (ISSS), preko kojeg su elektronski evidentirani svi zahtjevi za ostvarivanje prava na materijalno obezbjeđenje, kao i cjelokupna dokumentacija koja je od uticaja na ostvarivanje ovog prava. Takođe, većina dokumentacije za ostvarivanje ovog prava pribavljala se kroz interoperabilnost⁵⁰ ISSS i drugih baza podataka koje sadrže informacije koje su od uticaja na ostvarivanje prava. Sistem je osmišljen tako da primijeni sve pravne propise i da funkcioniše u okvirima primjenljive zakonske regulative u Crnoj Gori. ISSS je omogućio i elektronsko iniciranje revizije prava na materijalno obezbjeđenje na šestomjesečnom nivou, kako je to regulisano i Zakonom o socijalnoj i dječijoj zaštiti.

Uvođenjem Informacionog sistema umnogome je olakšan proces podnošenja zahtjeva za ostvarivanje prava na materijalno obezbjeđenje, a otklonjene su i određene administrativne barijere, koje su vrlo moguće u prethodnom periodu predstavljale i određeni vid prepreke za ostvarivanje ovog prava. Međutim, ISSS je i na drugi način uticao na ovo pravo. Naime, nakon implementacije ISSS došlo je do značajnijeg smanjenja broja korisnika MO usled sveobuhvatne revizije prava koja je izvršena prilikom unosa dotadašnjih podataka u ISSS. Ta činjenica ukazuje da je u implementaciji ovog prava bilo neočekivano puno administrativnih poteškoća u praćenju korisnika, odnosno u šestomjesečnoj reviziji prava ili provjeri podobnosti korisnika za ostvarivanje prava u adekvatnom trenutku. U narednoj tabeli prikazaćemo broj korisnika MO i pomenute trendove kretanja korisnika u periodu 2014. do 2020. godina u Crnoj Gori.

⁴⁸ „Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list Crne Gore*, br. 027/13, Podgorica, 2013, str. 14.

⁴⁹ *Isto*, str. 24

⁵⁰ Automatizovana razmjena podataka.

Tabela 2. Korisnici MOP i trendovi kretanja po godinama

Godina	Broj porodica	Broj članova porodice
2014.	12.344	36.829
2015.	11.059	34.903
2016.	8.026	24.213
2017.	9.042	29.840
2018.	9.146	30.594
2019.	8.553	28.800
2020.	8.389	28.338

Napomena: Svi podaci su za decembar navedene godine).
Izvor: Ministarstvo finansija i socijalnog staranja, 2014–2020.

Prethodna tabela upravo potvrđuje činjenicu da je, bez obzira što Zakon nije donio značajnije izmjene, došlo do naglog smanjenja broja korisnika ovog prava u Crnoj Gori. Na kraju 2020. godine, kao što vidimo, ovo pravo je koristilo 8.389 korisnika sa 28.338 članova porodice. Kako je, po poslednjim podacima Zavoda za statistiku Crne Gore, stopa rizika od siromaštva u Crnoj Gori iznosila 22,6%⁵¹ i kako je ona manja od stope iz 2013. samo za 2,6%⁵², postavlja se pitanje, kakav je smisao i da li je uopšte svrsishodna realizacija ovog novčanog transfera na već viđeni način. To pitanje je posebno naglašeno kada su u pitanju radno sposobni korisnici ovog prava u Crnoj Gori, kojih je u maju 2020. bilo 6.144 porodice, ili 71% od ukupnog broja korisnika ovog prava u navedenom mjesecu.⁵³

ZAKLJUČAK

Materijalno obezbjeđenje, kao pravo iz socijalne zaštite u Crnoj Gori, kao što vidimo, postoji već više od pet decenija, iako u ranijem periodu pod drugačijim nazivom. Razvojem crnogorskog društva širio se i obim prava u sistemu

⁵¹ „Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC)”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2021, str. 1.

⁵² „Statistika dohotka i uslova života”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2018, str. 2.

⁵³ „Studija materijalnih davanja”, *Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)*, Podgorica, 2022, str. 16.

socijalne zaštite, usmjeren od strane države ka onim građanima Crne Gore kojima je pomoć bila neophodna. Isto tako i materijalno obezbjeđenje, kao pravo u postsocijalističkim godinama, postajalo je liberalnije u odnosu na potencijalne korisnike. U Crnoj Gori je kroz ovaj vid novčanog davanja na kraju 2020. godine bilo zaštićeno 8.389 porodica sa 28.338 članova, što čini 4,5% od ukupne populacije Crne Gore. S obzirom na to da je po poslednjim raspoloživim podacima stopa rizika od siromaštva⁵⁴, izmjerena u Crnoj Gori, bila 22,6%, a da Crna Gora broji 620.029 stanovnika, dovoljno govori u prilog činjenici da ovom nadoknadom nijesu obuhvaćeni svi oni građani Crne Gore koji su u potrebi za određenim vidom zaštite ili podrške od strane države⁵⁵.

Adekvatnost iznosa koji država trenutno opredjeljuje porodicama koje se nalaze u stanju socijalne potrebe u Crnoj Gori, može se problematizovati sa više aspekata. Prihodi su znatno ispod nivoa prihoda koji su neophodni za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. Ako se samo uzme u obzir da je vrijednost minimalne potrošačke korpe za četvoročlano domaćinstvo za decembar 2021. godine iznosila 671,8⁵⁶ eura, a da je iznos materijalnog davanja za četvoročlanu porodicu 116,21⁵⁷ euro, što je za pet puta manje od iznosa neophodnog za minimalnu potrošačku korpu, dovoljno govori koliko MO ne može zadovoljiti potrebe njegovih korisnika u Crnoj Gori. Sa pravom na materijalno obezbjeđenje, a kroz Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti i drugim zakonima, povezan je i niz drugih prava, kao što su: dječiji dodatak, zdravstvena zaštita, troškovi sahrane, jednokratne novčane pomoći, subvencije na električnu energiju, troškovi ishrane u predškolskim ustanovama. Tek kumulativno, ova prava dostižu određeni iznos, ali opet nedovoljno da pređu prag izloženosti riziku od siromaštva koji je u domaćinstvu sa dvije odrasle osobe i dvoje djece mlađe od 14 godina (prema OECD skali) na godišnjem nivou, u 2020. godini iznosio 4.928 eura⁵⁸. Iako je i ISSU u mnogim segmentima pomogao usmjeravanju materijalnog obezbjeđenja ka onim porodicama koje

⁵⁴ Stopa rizika od siromaštva predstavlja udio lica (u ukupnoj populaciji) čiji je ekvivalentni dohodak manji od relativne linije siromaštva. Ova lica nijesu nužno siromašna, već samo imaju veći rizik da to budu.

⁵⁵ „Statistika dohotka i uslova života”, *Zavod za statistiku Crne Gore*, Podgorica 2018, str. 28.

⁵⁶ „Minimalna potrošačka korpa u Crnoj Gori”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2022, str. 1.

⁵⁷ „Odluka o usklađivanju visine osnova za ostvarivanje prava na materijalno obezbjeđenje i visine materijalnih davanja iz socijalne i dječje zaštite”, *Vlada Crne Gore*, Podgorica, 2020, str. 1.

⁵⁸ „Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC)”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2021, str. 1.

nemaju zakonskih barijera za ostvarivanje ili korišćenje ovog prava i ispravio greške administriranja ovog prava iz prethodnog perioda, nije poznato u kojoj mjeri je i implementacija ISSS doprinijela osnovnom cilju.

Sagledavajući sve okolnosti, kao i trendove siromaštva, ali i nivo prihoda korisnika ovog prava u periodu primjene aktuelnog Zakona, nameće se osnovno pitanje. Da li materijalno obezbjeđenje, kao novčan transfer, ispunjava svoju svrhu? Da li ispunjava cilj definisan Zakonom o socijalnoj i dječijoj zaštiti, to jest da li unaprjeđuje kvalitet života i osnažuje pojedinca i porodicu za samostalan i produktivan život.⁵⁹ Trendovi prikazani u ovom radu već sada ispostavljaju neophodnim izgradnju nove paradigme u borbi sa siromaštvom potencijalnih korisnika ovog prava u Crnoj Gori. Prije svega se ona može ticati radno sposobnog dijela populacije, koja se, očigledno je, mora u potpunosti mobilizovati, kako bi kroz rad obezbijedila egzistencijalne potrebe.

Generalno, materijalno obezbjeđenje kao pravo u sistemu socijalne zaštite i način njegove implementacije, ali i efekti ovog prava na krajnjeg korisnika u vremenu neophodnosti strateškog planiranja svakog budžetskog izdatka u Crnoj Gori moraju biti dodatno istraženi.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] „Anketa o dohotku i uslovima života (EU-SILC)”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2021.
- [2] Bićanić, Ivo, Franičević Vojimir, „Izazovi stvarnoga i subjektivnog siromaštva i porasta nejednakosti u ekonomijama jugoistočne Europe u tranziciji”, *Financijska teorija i praksa*, Vol. 29, br. 1, 2005, str. 13–36.
- [3] Dokić, Marko, „Preobražaji teorije blagostanja”, *Prolegomena: Časopis za filozofiju*, Vol. 15, br. 2, 2016, str. 189–208.
- [4] Gombač, Jure, „Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji”, *Zgodovinski časopis*, Vol. 54, br. 1, 2000, str. 89–109.
- [5] Čekerevac, Ana, *Međunarodna socijalna politika*, Samostalno izdanje, Beograd, 2005.
- [6] Janković, Uglješa, *Javne politike u procesu redukcije siromaštva u Crnoj Gori od 2000. do 2012. godine*, doktorska teza, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, 2014.
- [7] Matković, Gordana, *Država blagostanja u zemljama Zapadnog Balkana*, Centar za socijalnu politiku, Beograd, 2017.

⁵⁹ „Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list Crne Gore*, Podgorica br. 027, 2013.

- [8] „Minimalna potrošačka korpa u Crnoj Gori”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2022.
- [9] „Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka – 2009. godina”, *Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori*, Podgorica, 2009.
- [10] Puljiz, Vlado et al., *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.
- [11] Perišić, Natalija, Vidojević Jelena, „Konceptualizovanje siromaštva u socijalnoj politici i praksi”, *Politička misao*, Vol. 57, br. 3, 2020, str. 150–173.
- [12] „Odluka o reviziji penzija, pomoći i izdržavanja samoupravnih službenika na teritoriji Federalne Crne Gore”, *Službeni list SRCG*, br. 8, Podgorica, 1945.
- [13] „Odluka o usklađivanju visine osnova za ostvarivanje prava na materijalno obezbjeđenje i visine materijalnih davanja iz socijalne i dječje zaštite”, *Vlada Crne Gore*, Podgorica, 2020.
- [14] Radević, Dragana, „Izbjeglice i interno raseljene osobe u Crnoj Gori – trajna rješenja”, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 21, br. 4, 2005, str. 379–391.
- [15] „Statistika dohotka i uslova života”, *Zavod za statistiku – MONSTAT*, Podgorica, 2018.
- [16] „Studija materijalnih davanja”, *Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)*, Podgorica, 2022.
- [17] „Sistem socijalne zaštite u Crnoj Gori (finalni nacrt)”, *Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)*, Podgorica, 2012.
- [18] „Strategija razvoja i redukcija siromaštva Crne Gore”, *Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja*, Podgorica, 2003.
- [19] Taylor-Gooby, Peter, *The Double Crisis of the Welfare State and What We Can do About It*, Palgrave Macmillan, London, 2013.
- [20] „Uredba o dodjeljivanju novčane pomoći žrtvama fašističkog terora i porodicama žrtava fašističkog terora”, *Službeni list SRCG*, br. 9, Podgorica, 1953.
- [21] Vuković, Drenka, *Socijalno obezbjeđenje*, Centar za socijalni rad Kraljevo, Beograd, 1994.
- [22] Vuković, Drenka, *Sistemi socijalne sigurnosti*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998.
- [23] „Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list Crne Gore*, br. 027, Podgorica, 2013.
- [24] Zrinščak Siniša, „Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja”, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 10, br. 2, 2003, str. 135–159.
- [25] „Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list RCG*, br. 78/05, Podgorica, 2005.
- [26] „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 44, Podgorica, 2001.
- [27] „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 16, Podgorica, 1995.

- [28] „Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 39, Podgorica, 1990.
- [29] „Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti”, *Službeni list SRCG*, br. 12, Podgorica, 1982.
- [30] „Zakon o materijalnom obezbjeđenju učesnika narodnooslobodilačkog rata”, *Službeni list SRCG*, br. 12, Podgorica, 1967.

Ivan Mitrović

MATERIAL SECURITY AS A RIGHT IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM OF MONTENEGRO

Abstract

In the following paper, we first try to understand the historical context of the emergence, and subsequent development of social assistance, as a right in the social protection system of Montenegro, and the way of its normative establishment in the legal order of Montenegro in different periods of its development. In order to achieve its goal, the paper highlights the importance of social assistance as a right in the fight against poverty in different periods of development of the Montenegrin welfare state. Although this right is one of the social mechanisms in the fight against poverty and although during the entire period of its existence in Montenegro it has been normatively adapted to the new social circumstances, the question still arises as to its effectiveness in combating poverty of its beneficiaries in Montenegro.

Keywords:

Social assistance, Financial assistance, Poverty, socialist Yugoslavia, transition, Social care informational system.

Iva Branković*

Univerzitet Singidunum, Fakultet za medije i komunikacije

Profesionalni identitet socijalnih radnika u Republici Srbiji**

Apstrakt

Profesionalni identitet socijalnih radnika je način na koji socijalni radnici razumeju svoju ulogu u radnom kontekstu. To je složen psihološki konstrukt, koji utiče na zadovoljstvo poslom, motivaciju i, posledično, na kvalitet pruženih usluga korisnicima, a nastaje u međudejstvu velikog broja individualnih i sredinskih uticaja. Individualni faktori su znanja, veštine i vrednosni okvir profesije, kao i lični i profesionalni stavovi i uverenja, dok sredinske uticaje čine očekivanja, koja proizlaze iz profesionalne uloge i karakteristika organizacionog konteksta, i vrednosti, kojima je oblikovana socijalna zaštita i slika socijalnog rada u društvu. Socijalna zaštita u Srbiji se poslednjih godina suočava sa brojnim izazovima što je dovelo do krize profesionalnog identiteta socijalnih radnika. Na to ukazuju rezultati kvalitativnog istraživanja predstavljenog u ovom radu. Pored ključnih obeležja profesionalnog identiteta socijalnih radnika, u radu su predstavljeni i kritički analizirani i mogući faktori koji na njega utiču, kao i mogućnosti za osnaživanje profesije socijalnog rada u budućnosti.

Ključne reči:

socijalni rad, profesionalni identitet, lični i kontekstualni uticaji

* iva.brankovic@fmk.edu.rs

** Istraživanje predstavljeno u radu nastalo je u organizaciji Aktiva socijalnih radnika Udruženja stručnih radnika socijalne zaštite Srbije, a istraživački tim su, pored autorke, činili Živorad Gajić, Vesna Trbović i Ljubica Kuridža.

UVOD

Socijalni rad je profesija koja nosi veliku odgovornost za pružanje podrške ljudima u teškim životnim situacijama, a poslednjih godina u Republici Srbiji odvija se u izuzetno nepovoljnim uslovima.¹ Zato ne iznenađuje to što sa različitih strana dolaze podaci i informacije o izloženosti stresu i riziku od profesionalnog izgaranja, nezadovoljstvu poslom i osećanju izloženosti i ugroženosti socijalnih radnika.² Knežević (1996), citirajući Pejna (Payne, 1991: 71), navodi da je socijalni rad socijalno konstruisana delatnost i da se može razumeti samo u društvenom i kulturološkom kontekstu učesnika.³ On takođe navodi da je za razumevanje socijalnog rada neophodno sagledati institucije u kojima se odvija, kao i način na koji učesnici, odnosno sami socijalni radnici vide sebe i svoju ulogu, jer se upravo u sadejstvu organizacionih i ličnih faktora konstruiše socijalni rad u određenom društvu.⁴

Izazovi sa kojima se socijalni rad danas u Srbiji suočava detaljno su razmatrani u stručnoj i naučnoj literaturi.⁵ Ovi izazovi neminovno utiču na to kako socijalni radnici doživljavaju svoju profesiju, što zatim utiče na način na koji obavljaju svoj posao, kao i na to kako će se profesija oblikovati i razvijati u budućnosti. Ipak, profesionalni identitet, kao slika koju socijalni radnici imaju o sebi i svojoj profesionalnoj ulozi, iako veoma važan koncept za razumevanje prirode i izazova savremene prakse, do sada nije bio u fokusu istraživača.⁶

Profesionalni identitet je deo socijalnog identiteta, koji utiče na samoodređenje i način na koji drugi ljudi misle o određenoj osobi.⁷ Može se razmatrati iz psihološke ili sociološke perspektive, pri čemu psihološka perspektiva upućuje na internu prirodu identiteta i relativnu stabilnost, dok sociološki

-
- ¹ Iva Branković, „Supervizija u Srbiji – iskustva, izazovi i mogući pravci razvoja”, *Godišnjak Fakulteta političih nauka*, Vol. XII, br. 20, str. 234.
 - ² Suzana Mihailović Babić, Milena Despotović i Marina Đaković, „Procena izazova socijalnog rada od strane socijalnih radnika u Republici Srbiji”, *Socijalna politika*, br. 1/2019, str. 34.
 - ³ Mladen Knežević, „Socijalno u socijalnom radu”, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. III, br. 1, str. 18.
 - ⁴ Mladen Knežević, „Neka razmišljanja o socijalnom radu”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 10, br. 1, str. 49.
 - ⁵ Aleksandar Jugović i Miroslav Brkić, „Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 20, br. 1, str. 105.
 - ⁶ Jaqueline Baxter, *Public sector professional identities: a review of the literature*, London: The Open University, UK, 2011, p. 91.
 - ⁷ George Karpentis, „Advocating the Clinical Social Work Professional Identity: A Biographical Study”, *Journal of Social Work Practice*, Vol. 28, no. 1, p. 24.

pogled naglašava društveni karakter, dinamičnost i uslovljenost sredinskim uslovima.⁸ Teoretičari socijalnog rada se u velikoj meri slažu da je priroda profesionalnog identiteta relacionala i konstruisana u okviru pregovora pojedinca, s jedne, i organizacionog konteksta u kome se odvija, s druge strane. Pojedinaac u pregovore ulazi na osnovu ličnih vrednosti, principa i pravila i standarda struke, dok je organizacioni kontekst uslovljen normativima, organizacionim vrednostima i političkim i društvenim okruženjem⁹. Veb (Webb, 2017) navodi da profesionalni identitet nije stabilan koncept, već predstavlja proces interpretacije i prilagođavanja u kontekstu. Kao osnovne faktore koji utiču na formiranje profesionalnog identiteta on navodi osećanja pripadnosti i privrženosti, a kao ključne karakteristike svest o posebnosti, prestižu ili reputaciji profesije, kao i „svest o drugom”, koja podrazumeva jasnu diferencijaciju u odnosu na druge struke i zanimanja.¹⁰ Knežević (2003) ističe nekoliko tema relevantnih za razumevanje profesionalnog identiteta socijalnih radnika, a to su: kompetentnost, zatim percepcija socijalnog rada u javnosti i kod donosioca odluka i na kraju, ali ne najmanje važno, lični vrednosni okvir socijalnih radnika i način na koji oni regulišu neslaganja između sopstvenih ličnih i profesionalnih uverenja i organizacionog konteksta.¹¹ Za profesionalni identitet posebno je važna i autonomija, koja se ogleda u nezavisnosti u donošenju odluka unutar organizacije i u odnosu na druge sisteme, i kontrola nad ishodima, odnosno mogućnost da se procesi isprate od početka do kraja i da se mogu povezati sa postignutim rezultatima. Pored praktičnog aspekta, autonomija podrazumeva i osećanje uvažavanja suda i profesionalnog mišljenja socijalnog radnika u timu ili u saradničkom odnosu sa drugim stručnjacima.¹²

U ovom radu biće predstavljeni ključni nalazi istraživanja profesionalnog identiteta socijalnih radnika obavljenog 2019. godine, koje je uključilo 58 učesnika zaposlenih u javnom sektoru u Srbiji. Profesionalni identitet je za svrhe istraživanja definisan kao samoodređenje socijalnih radnika, koje je uslovljeno razumevanjem profesionalne uloge u određenom kontekstu, a

⁸ Tiia Tamm, *Professional Identity and Self-concept in Estonian Social Workers*, doctoral dissertation, Faculty of Education of the University of Tampere, 2010, p. 63.

⁹ Liz Beddoe, "A profession of Faith' or a Profession: Social Work, Knowledge and Professional Capital", *New Zealand Sociology*, Vol. 28, no. 2, p. 44.

¹⁰ Stephen Webb, "Matters of Professional Identity in Social Work" (pp. 1–18) in Webb Stephen (Ed.), *Professional Identity in Social Work*, New York: Routledge, 2017, p. 5.

¹¹ Mladen Knežević, *Neka razmišljanja o socijalnom radu*, nav. delo, str. 53.

¹² Christina Maslach and Michael P. Leiter, "Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry", *World Psychiatry*, Vol. 15, no. 2, p. 105.

određuje njihova osećanja prema poslu i, posledično, kvalitet pruženih usluga. Kao ključne karakteristike profesionalnog identiteta pored značenja, koje socijalni radnici daju profesiji, u istraživanju su razmatrane kompetencije i autonomija kojima raspolažu, a zatim i njihovo razumevanje konteksta i izazova sa kojim se socijalni rad u Srbiji suočava, kao i mogućnostima za unapređenje prakse i, generalno, perspektivi socijalnog rada u budućnosti.

Rezultati istraživanja pokazuju da je profesionalni identitet socijalnih radnika u krizi, odnosno da je slika koju socijalni radnici imaju o svojoj profesiji i društvenoj ulozi nestabilna, a osećanja vezana za posao i sopstvena postignuća često negativna. Nestabilnost slike o sopstvenoj profesionalnoj ulozi kod socijalnih radnika ogleda se u nejasnosti samog pojma socijalnog rada i diskursu, koji je zasićen problemom i veoma negativnim osećanjima vezanim za sopstvenu efikasnost, kontekst u kome rade, a često i same korisnike. Socijalni radnici kao ključni problem ističu nepostojanje profesionalnih granica u oblasti socijalne zaštite, što ozbiljno dovodi u pitanje njihovo samopouzdanje i veru u kompetencije kojima raspolažu, kao i u efikasnost mera i intervencija koje im stoje na raspolaganju. Među ključnim faktorima koji utiču na ovu pojavu u diskusiji su razmatrani standardizacija i profesionalizacija socijalnog rada, preopterećenost poslom, konflikt uloga i nejasnost procedura, kao i negativna percepcija profesije u javnosti. U zaključcima su predstavljene mogućnosti za razvoj socijalnog rada u budućnosti, koje uključuju rad na sopstvenim kompetencijama, kritičko promišljanje prakse i strukovno udruživanje kao okvir, koji to omogućava i podstiče.

METOD ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je razumevanje obeležja profesionalnog identiteta socijalnih radnika u Srbiji i kritička analiza faktora koji utiču na njegovo formiranje u različitim organizacionim kontekstima javnog sektora. Istraživačko pitanje na koje ovo istraživanje želi da odgovori je – Šta su ključna obeležja profesionalnog identiteta socijalnih radnika u Republici Srbiji i koji faktori na njega dominantno utiču?

Primenjena je kvalitativna metodologija deskriptivnog tipa, zasnovana na induktivnoj logici i proučavanju teme u kontekstu. Realizovano je šest fokus grupa sa ukupno 58 učenika: 52 socijalna radnika iz različitih organizacija u sistemu socijalne zaštite – centara za socijalni rad (21), centara za porodični smeštaj i usvojenje i ustanova za smeštaj (29) i studentkinja socijalnog rada (8). Među učesnicima istraživanja 52 su žene i 6 muškaraca. Uzorak za istraživanje čine socijalni radnici zaposleni u javnom sektoru u ustanovama širom Srbije i studenti socijalnog rada, što uzorak čini prigodnim kriterijumskim, jer je određen profesijom ispitanika i vrstom javne ustanove uz poštovanje teritorijalne pokrivenosti.

Instrument za istraživanje je protokol za vođenje fokus grupa, koji je sadržao pitanja po temama relevantnim za određenje profesionalnog identiteta, a to su: pojam socijalnog rada i slika u društvu, profesionalne kompetencije i autonomija, sistemski okvir i organizacioni kontekst, multidisciplinarna priroda socijalnog rada, zahtevi i podsticaji iz okruženja socijalnih radnika. Svaka fokus grupa je imala od 8 do 12 učesnika i organizovana je u trajanju od oko devedeset minuta.

Analiza podataka je obavljena po metodologiji karakterističnoj za kvalitativna istraživanja.¹³ Snimljeni razgovori su transkribovani, a učesnici su šifrirani.¹⁴ Nakon toga se pristupilo analizi sadržaja, odnosno kodiranju i kategorizaciji u odnosu na unapred utvrđene oblasti predviđene strukturom protokola za fokus grupe i nove teme koje su se pojavile tokom razgovora. Kodiranje je obavljeno u dva ciklusa, pri čemu je u prvom obavljena tematizacija, dok je drugi ciklus podrazumevao kreiranje klastera značenja i kategorizaciju, koja je omogućila poređenje dobijenih podataka, diskusiju i pisanje izveštaja. Validacija nalaza obezbeđena je tako što je nekoliko nasumično izabranih transkripata nakon fokus grupa dostavljeno učesnicima na odobrenje. Tokom pisanja izveštaja i obrade podataka vođeno je računa o strukturalnoj validnosti, odnosno prikupljanju što većeg broja podataka pre zaključivanja.

REZULTATI

Rezultati istraživanja biće predstavljeni u nekoliko tematskih celina u kojima će se razmatrati pojam socijalnog rada, percepcija socijalnog rada, autonomija i kompetencije socijalnih radnika, sistemski uticaji i mogući pravci razvoja profesije u budućnosti.

Socijalni radnik – profesionalac, dobar čovek ili birokratski šraf?

Lekar leči, psiholog testira, majstor popravlja auto,
a šta mi socijalni radnici radimo? (USSŽ6)

Najteže pitanje učesnicima istraživanja bilo je ono naizgled najjednostavnije, „Šta je socijalni rad?“. Teškoće su se ogledale u veoma različitim određenjima, koja su nudili, ali su se u analizi ipak iskristalisala dva prilično suprotstavljena

¹³ John W. Creswell, *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.), Thousand Oaks, CA: Sage Publications Ltd, 2017, p. 36.

¹⁴ Šifre su formirane na osnovu toga odakle učesnici dolaze, oznake za pol (Ž ili M) i rednog broja (na primer, studentkinja ženskog pola 1: SSRŽ1; socijalna radnica iz centra za socijalni rad: CSRŽ1).

tipa odgovora. Na jednoj strani nalaze se određenja socijalnog rada kao profesionalne delatnosti, koja obavlja složenu društvenu funkciju podrške marginalizovanim grupama i ima za cilj njihovo osnaživanje i zastupanje. S druge strane, značajan broj učesnika u diskusiji izražava tendenciju ka romantizaciji i mistifikaciji socijalnog rada kao svojstva pojedinca ili aktivnosti, koja je namenjena uređivanju sveukupnog života i kao takva se ne može ni definisati ni ograničiti. Ovaj stav se ogleda u sledećim izjavama: *Niko ne može da smisli procedure za život, a pogotovo za korisnike u ustanovama socijalne zaštite* (USOSIŽ1); *i Socijalni radnik se ne postaje nego se rađa* (USSŽ5).

Bez obzira na to da li socijalni rad vide kao profesiju ili kao misiju, socijalni radnici se slažu da se zbog veoma nezadovoljavajućih društvenih okolnosti socijalni rad često svodi na administrativnu birokratsku ulogu pred koju se često stavljaju nemogući zahtevi. U odnosu na ovu ulogu može se primetiti priličan otpor socijalnih radnika ilustrovan rečima *Ja nisam ćata* (USSŽ6).

SOCIJALNI RAD U OČIMA DRUGIH

Naše društvo, država i zajednica ne prepoznaju socijalnog radnika. Vi ste se, verovatno, sreli u vašoj praksi da vas zovu srodnici iz nekog sela i pitaju: „Kada će da dođu socijalni radnici da kopaju raku?” (USSŽ3)

Među učesnicima istraživanja više puta je pomenuto iskustvo ranijih godina, kada je socijalni rad bio jasno definisan, a socijalni radnik bio visoko poštovan. Danas je situacija znatno drugačija. Socijalni radnici navode da ni u njihovom najužem radnom okruženju ne postoji jasna ideja o tome šta socijalni rad jeste, a i kada postoji vrlo često je pogrešna. Nerazumevanje, a samim tim i nepoštovanje onoga što bi socijalni rad trebalo da bude prepoznaju često kod rukovodstva u ustanovama, što se reflektuje u sledećem stavu: *Kada je lekar direktor ili kad vam dođe ekonomista, on smatra da je to što vi radite nešto što može svako da radi* (USSŽ6). Slično iskustvo imaju u saradnji sa drugim sistemima: *Da li je problem škola, zdravstvo, policija, sudstvo – svi upućuju korisnika na centar, kod nas, a onda očekuju od nas da imamo čarobni štapić i da rešimo problem* (USDŽ1), a i u samim ustanovama sa kolegama iz drugih sistema, posebno zdravstvenog *Mi imamo malo, ne sukoba, nego nerazumevanja od strane zdravstvenih radnika. (...) Oni smatraju da su oni nosioci poslova, da nije njih šta bi bilo sa korisnicima?* (USSŽ4)

Na makronivou, nedostatak razumevanja svrhe i značaja socijalnog rada pokazuje i sam sistem socijalne zaštite, a zatim i šira javnost i mediji. Socijalni radnici to objašnjavaju društveno-političkim kontekstom u kome su vrednosti socijalnog rada nepriznate i samim tim i profesija postaje vidljiva samo kada omane u svojoj ulozi „čuvara mira”. *Kada država ne priznaje da postoji siromaštvo onda postoji i jak pritisak da se socijalni rad marginalizuje.* (CSRŽ2)

Kompetencije i autonomija socijalnih radnika

Kada postavimo jasne granice prema drugim sistemima oni se naljute. Korisnici očekuju da ćemo sve njihove probleme odmah rešiti. (CSRŽ7)

Razgovor o kompetencijama vodio se u sličnom pravcu kao i razgovor o određenju socijalnog rada – od nabiranja različitih znanja i veština do isticanja ličnih svojstava kao ključnih za obavljanje posla, ili rečima jedne učesnice: *Snalazimo se, snalazljivost je najvažnija karakteristika* (CSRŽ12).

Socijalni radnici svoj posao doživljavaju kao nedovoljno definisan i zasnovan na visokim zahtevima u kontekstu u kome nema dovoljno resursa. Promene u korisničkoj strukturi i usloznavanje potreba u kombinaciji sa novim očekivanjima koja prevazilaze kapacitete organizacija čine da socijalni radnici osećaju nedostatak kompetencija, iako ne i nedostatak motivacije. *Mi smo u jednom velikom disbalansu, država donosi zakone koji nas obavezuju, a vi nemate mehanizme i ljudske resurse kako da to sprovedete u delo* (CSRŽ1).

Socijalni radnici izveštavaju o nedovoljnoj autonomiji u radu, koja proističe iz nedovoljno definisanih uloga i procedura i teškoća u pridržavanju postojećih kriterijuma. Već je naveden problem socijalnih radnika u ustanovama za smeštaj u kojima specifična organizacija podrazumeva saradnju između zdravstvenih radnika i socijalnih radnika, ali je ona često zasnovana na nerazumevanju ili čak nepoštovanju. Slična situacija je i u odnosu predstavnika drugih sistema. Predstavnici centara za socijalni rad izražavaju značaj saradnje sa drugim institucijama, ali ističu da u odnosu na njih stav socijalnog radnika umesto vodeću često ima sporednu, pomoćnu ulogu. *Sve profesije sa kojima sarađujemo imaju određene granice do koje oni nešto rade – policija, zdravstvo, sud, škola. Ono drugo, što se ne zna ko treba da radi, pripada centru za socijalni rad i mi tu ne možemo da napravimo granice* (CSRŽ11).

Iako su veoma nezadovoljni zbog nedostatka autonomije u odlučivanju kod većeg broja ispitanika može se primetiti sklonost ka autoritarnosti koja se ogleda u načinu na koji učesnici u fokus grupama govore o rukovodiocima i donosiocima odluka. *Mi imamo autonomiju do izvesnog stepena, stepena kada se nama postavljaju zadaci, ono što direktorka naredi, (...) mi ne možemo doneti odgovarajuću odluku jer to opet zavisi od viših struktura* (USOSIŽ1). Takođe, socijalni radnici ne vide mogućnost da sami utiču na procese koji ih se tiču, već pomoć očekuju 'odozgo'. *Ja ne vidim kako mi možemo da utičemo na ta neka systemska rešenja trenutno. Ono gde vidim neki način jeste u tome da nam dozvole da pričamo, ne samo među sobom, nego da pričamo sa nekim ko je 'iznad nas' – ko ima mogućnost odlučivanja* (USOSIŽ5).

Ovakva situacija u kojoj dominiraju teškoće u obavljanju svakodnevnih zadataka logično proizvodi osećanje bespomoćnosti i ako ne nedovoljnog, onda bar neizvesnog osećanja ličnog postignuća. Zbog toga ne iznenađuje podatak da se među stavovima profesionalaca povremeno javlja negativan odnos prema korisnicima i njihovim porodicama. *Imam utisak da srodnici njih*

*smeste da ne bi vodili računa i brigu o njima – da su 'dati' negde (USSŽ8). Veliko opterećenje, negativan odnos prema korisnicima i smanjeno osećanje ličnog postignuća udruženo sa velikom emocionalnom iscrpljenošću predstavlja rizik za razvoj profesionalnog izgaranja kod socijalnih radnika, o čemu i sami izveštavaju na sledeći način: *Ja kad radim fizički rad, kad legnem da spavam ja se odmaram. A od ovog rada gledam u jednu tačku i ne mogu da zaspim (USSM1).**

SISTEMSKI UTICAJI, OGRANIČENJA I PODSTICAJI

Mi živimo u jednom, još uvek vrlo neuređenom društvu, to moramo da priznamo, a mi nismo profesija koja je izolovana i koja može da „živi” nezavisno od sistema i društva. (USSŽ3)

Među sistemskim uticajima prepoznaju se pre svega reforme u sistemu socijalne zaštite, koje traju već dvadeset godina. U odnosu na efekte promena koje su se tokom poslednjih godina dogodile, pojavio se zanimljiv odgovor, koji upućuje na to da socijalni radnici, uprkos vremenu koje je prošlo nisu uspeli da se adaptiraju i prihvate sve te novine već se još uvek nalaze u stanju neverice. *Ima pozitivnih efekata, svakako da ima... Verovatno se ti efekti samo još uvek ne primećuju, jer smo mi zatečeni i u šoku (USSŽ3).*

Među reformskim promenama kao najizazovnija prepoznata je promena u organizaciji centra za socijalni rad, prelazak sa timskog rada na vođenje slučaja, veliko opterećenje zaposlenih zbog zabrane zapošljavanja, nedostatak resursa i međusektorske saradnje, ali i podrške resornog Ministarstva. *Ako hoćete kvalitet u poslu morate imati ljude koje će iznedriti kvalitet. Kada se smanji broj zaposlenih, prepolove potrebni resursi, imate nezadovoljstvo pružalaca usluga, nezadovoljan je korisnik (CSRŽ1).*

Učesnici smatraju da uvođenje metode vođenja slučaja nije pratio adekvatan broj socijalnih radnika, tako da je uloga socijalnog radnika izgubila dominantnu poziciju. Rečima jedne učesnice, primena vođenja slučaja *dovela je do toga da u oblasti socijalnog rada nema razlike u poslovima i zadacima socijalnog radnika, psihologa, pedagoga, svi rade isto (CSRŽ3).*

Nedostatak jasnih kriterijuma i procedura predstavlja veliki problem i rizik za rad na slučaju zasnovan na snalaženju i ličnim kontaktima pre nego na sistemskim mehanizmima. *Socijalna zaštita je poslednjih deset godina improvizacija (USSŽ6).*

U odnosu na sistemske promene, standardizacija i licenciranje prepoznati su kao promene, koje su u osnovi pozitivne, ali nisu doprinele razvoju struke već samo donele dodatno opterećenje. *Što se licence tiče, mi smo svi shvatili licencu kao balast, kao obavezu sakupljanja bodova, što apsolutno ne govori o nekom kvalitetu našeg rada (USOSIŽ8).* Edukacije kao način za unapređenje kompetencija su procenjene kao značajne, ali su stavovi o njima oprečni u

zavisnosti od toga koliko su dostupne i odgovarajuće njihovim potrebama. *Svi naši stručni skupovi se pretvaraju u jadikovanje i kuknjavu* (USOSIŽ5).

U odnosu na podršku vidljivo je njeno odsustvo. Iako izveštavaju o nedostatku kompetencija i velikoj izloženosti stresu niko od socijalnih radnika u ustanovama za smeštaj odraslih i starijih osoba nije ni spomenuo superviziju. Socijalni radnici iz ustanova za decu smatraju da je supervizija korisna, ali ne i neophodna. Socijalni radnici iz centara za porodični smeštaj i usvojenje dele stav socijalnih radnika iz centara za socijalni rad i superviziju prepoznaju kao nešto što je korisno, ali ne uspeva da ostvari svoju svrhu zbog neadekvatnosti modela i nedostataka resursa. *Za superviziju se nema vremena (...) Dobro je zamišljena supervizija, ali nisu obezbeđeni resursi* (CSR11).

Još jedan sistemski faktor značajno utiče na poziciju socijalnog rada, a to je politika i to ne samo putem kreiranja vrednosnog sistema, socijalne politike i zakonodavstva. Politika utiče na selekciju kadrova u javnim ustanovama, ali i neposredno, putem direktnih pritisaka na profesionalce kako bi donosili određene odluke, iako one nisu u potpunosti u skladu sa standardima struke. *Politika ima uticaj na izbor stručnih radnika koji će biti voditelji, supervizori i rukovodioci. (...) Postoji pritisak pojedinih 'veza' za pojedine slučajeve, na ishod rada* (CSRŽ2).

Pored strahopoštovanja koje izražavaju u odnosu prema nadležnom ministarstvu, sekretarijatu, pa i zavodu za socijalnu zaštitu, interesantno je da socijalni radnici izražavaju nedostatak profesionalnih autoriteta ili uzora koji bi im značili kao resursi u profesionalnom smislu. Potreba za autoritetima se reflektuje u čestom nostalgичnom spominjanju starijih generacija profesora sa Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu, gde je većina ispitanika studirala. *Setite se samo naših predavanja od našeg profesora Milovanovića...* (USOSIŽ8)

BUDUĆNOST SOCIJALNOG RADA – IMA LI NAM LEKA?

Ima nam „leka“... I pored svega ovoga mislim da treba reći da mi volimo sve te „cirkuse“ što se kod nas dešavaju (USOSIŽ8).

Pitanja o budućnosti socijalnog rada nisu bila jednostavna za učesnike istraživanja i delovalo je kao da im je teško da zamisle svetliju budućnost profesije. Moguće pravce razvoja vide pre svega u razvoju čitavog društva, koje će onda omogućiti opcije i resurse za podršku korisnicima, čime će se socijalni radnici rasteretiti i vratiti bavljenu svrhom socijalnog rada. Oni takođe prepoznaju da ta promena ne može da dođe sama od sebe i da ne zavisi samo od finansija, već i od toga kako se socijalni rad doživljava i zato navode značaj uticaja na promenu svesti i stavova o socijalnom radu kako kod donosioca odluka tako i kod šire javnosti. Pored toga, kao značajno prepoznaje se povezivanje soci-

jalnih radnika i obezbeđivanja da se glas socijalnih radnika čuje. Mišljenja su prilično podeljena o tome da li Komora stručnih radnika u socijalnoj zaštiti zastupa interese socijalnih radnika ili bi bilo bolje da postoji posebna strukovna komora, koja bi se bavila samo profesijom socijalnog rada.

Udruživanje i strukovno povezivanje bi omogućilo sistem podrške za socijalne radnike, ali i kritičko promišljanje i usaglašavanje prakse na nivou ustanova, što je prepoznato kao veoma važno. *Moramo da budemo vidljivi, uočljivi, da razgovaramo, da pišemo, da odgovaramo na kritike, da dajemo konkretne, realne predloge koji mogu da poboljšaju naš rad* (USOSIŽ8).

Pozitivan ton rezultatima daje činjenica da su svi učesnici u istraživanju potvrdno odgovorili na poslednje pitanje „Da li bi ponovo bili socijalni radnici?“. Potvrđen je stav da je satisfakcija nakon dobro obavljenog posla u socijalnom radu nešto što se ne može meriti ni sa jednom drugom profesijom uprkos svim teškoćama. U odnosu na socijalni rad u budućnosti studentkinje izražavaju spremnost da se bore za prava korisnika i da odlučnije i bez kalkulacija ukazuju na sve što je loše u društvu. *Mislim da smo mi generacija koja je mnogo svesnija problema i spremniji smo o tome da pričamo, pa i da se suprotstavimo osobama 'iznad nas' ako vidimo da nešto nije u redu* (SSRŽ5).

DISKUSIJA

Ključni nalaz istraživanja je da je socijalnim radnicima teško da definišu socijalni rad i da je veći deo njih sklon mistifikaciji i romantizaciji profesije. Ova pojava se može razumeti kao specifičan mehanizam prevladavanja, koje su socijalni radnici razvili kako bi se adaptirali na nepovoljne okolnosti u kojima se socijalni rad poslednjih godina odvija. Dobra strana ovakvog čisto vrednosnog sagledavanja profesije socijalnog rada odnosi se na činjenicu da je, za razliku od drugih profesija, u socijalnom radu lična orijentacija i odnos prema poslu jedan od ključnih faktora za definisanje profesionalnog identiteta, više nego kod drugih profesija.¹⁵ Ovaj mehanizam može biti i kontraproduktivan, jer čini profesionalni identitet nestabilnim i neodgovarajućim realnim okolnostima. Da bi socijalni radnici mogli da se nose sa svakodnevnim izazovima i ostvare koheziju sa poslom, koji obavljaju, važno je da način na koji razumeju svoju profesionalnu ulogu bude realističan i zasnovan na naučno zasnovanim veštinama i strategijama intervenisanja, ali pre svega na etici i profesionalnom pristupu prakse socijalnog rada.¹⁶ Ohrabruju stavovi jedne grupe ispitanika, koji objašnjavaju socijalni rad kao profesionalnu delatnost usmerenu

¹⁵ Mladen Knežević, *Neka razmišljanja o socijalnom radu*, nav. delo, str. 52.

¹⁶ Tiaa Tamm, *Professional Identity and Self-concept in Estonian Social Workers*, op. cit., p. 71.

na zastupanje prava korisnika, čime ukazuju na to da je praksa savremenog socijalnog rada sve više zasnovana na profesionalnom pristupu, standardizaciji rada i primeni savremenih antidiskriminativnih i antipotčinjavajućih perspektiva.¹⁷ Ipak, bez obzira na način na koji definišu socijalni rad ili organizacioni kontekst iz koga dolaze, socijalni radnici govore o administrativnoj ulozi profesije socijalnog rada, preopterećenosti poslom i nejasnim procedurama koje čine da imaju utisak nedostatka kompetencija. Svoju autonomiju, odnosno sposobnost da utiču na ishode radnih aktivnosti i da se njihov glas čuje, socijalni radnici zbog ovoga vide nedovoljnom i ograničenom kontekstualnim okolnostima.

Faktori koji potencijalno negativno utiču na profesionalni identitet socijalnog rada su uglavnom sistemske prirode i proističu iz nedovršenih reformi socijalne zaštite započetih pre dvadesetak godina. Negativni stavovi koje socijalni radnici ispoljavaju proističu iz brojnih izazova sa kojima se savremeni socijalni rad generalno suočava, kao što je birokratizacija, menadžerski ili tržišni pristup, veliki obim posla i nedostatak resursa.¹⁸

Standardizacija socijalnog rada je neophodan i važan proces¹⁹, jer iako profesija postoji više od sto godina brojni autori i dalje govore o profesionalizaciji socijalnog rada kao procesu koji je još uvek u toku²⁰, što je očigledno slučaj i u Srbiji. Standardizacija predstavlja ozbiljnu sistemsku promenu za čiju uspešnost je neophodan jasan strateški pravac, postepenost i fleksibilnost u primeni²¹. U Srbiji to do sada nije bio slučaj jer brojne procedure, koje se uvođe poslednjih godina, ostavljaju utisak haotičnosti, donose se u skladu sa prioritetima koji se brzo menjaju, a praćene su očekivanjem donosioca odluka da će se ozbiljne promene dogoditi preko noći. Ovakvu situaciju ilustruje izjava jedne od učesnica u istraživanju, koja navodi da su zbog promena koje se dešavaju poslednjih 20 godina svi „još uvek u šoku“.

Jasnost u definisanju profesionalnog identiteta sigurno otežava činjenica da ne postoji licenciranje socijalnih radnika već se sve pomagačke profesije

¹⁷ Aleksandar Jugović i Miroslav Brkić, *Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije*, nav. delo, str. 113.

¹⁸ Jaqueline Baxter, *Public sector professional identities: a review of the literature*, op cit., p. 12.

¹⁹ Miroslav Brkić, *Licenciranje usluga socijalne zaštite u zajednici*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2016, str. 11.

²⁰ Liz Beddoe, *'A profession of Faith' or a Profession: Social Work, Knowledge and Professional Capital*, p. 48.

²¹ Jaqueline Baxter, *Public sector professional identities: a review of the literature*, op. cit., p. 9.

licenciraju kao stručni radnici.²² Licenciranje je jedan od ključnih elemenata za definisanje profesionalnosti u socijalnom radu, jer omogućava jasne granice i diferenciranje profesije u odnosu na druge učesnike u često multidisciplinarnom procesu pružanja usluga.²³ Licenciranje stručnih radnika, pored izazova koji donosi zbog izjednačavanja svih stručnih radnika u socijalnoj zaštiti, uvodi obavezu stručnog usavršavanja, koja se tumači kao dodatni namet i zahtev koji treba ispuniti, a ne kao način da se uspostavi red u stručni postupak i podstakne kontinuirano usavršavanje stručnjaka. Tome je važno pridodati veliko opterećenje socijalnih radnika usled nedostatka zaposlenih²⁴ i vođenje slučaja kao veliki izazov za socijalne radnike u centrima za socijalni rad, koji proizlazi iz činjenice da su njegovim uvođenjem izjednačeni sa drugim strukama.²⁵

Na kraju, poslednji faktor o kome govore socijalni radnici odnosi se na percepciju negativnog društvenog statusa profesije. Socijalni radnici smatraju da ih društvo ne prepoznaje na adekvatan način i taj stav se odnosi kako na mikro tako i na makronivo njihovog okruženja. Ovaj aspekt profesionalnog identiteta socijalnih radnika je svakako važno uzeti u obzir jer društveni status profesije ili način na koji je profesionalci percipiraju u velikoj meri utiče na stabilnost njihovog profesionalnog identiteta, a posledično na njihov odnos prema organizaciji u kojoj rade i kvalitet usluga koje pružaju korisnicima.²⁶ Drugim rečima, pozitivna percepcija profesije u okruženju je veoma važan faktor kada je u pitanju izgradnja slike o sopstvenoj profesionalnoj ulozi, ali i mogućnost profesije da ostvari svoju svrhu u zajednici.²⁷ Pored toga, kada postoji negativna percepcija u javnosti, praćena paternalističkim stavom donosioca odluka kod profesionalaca se može javiti osećanje izloženosti i straha, ili i autoritarnost, koja se ogleda u izjavama da se u odlučivanju pre svega poštuje hijerarhija, a tek onda standardi struke i profesionalno iskustvo.

Navedene teškoće predstavljaju plodno tle za konflikt lojalnosti kod socijalnih radnika prema profesiji, s jedne, i organizaciji²⁸, ili u našem slučaju

²² „Pravilnik o licenciranju stručnih radnika u socijalnoj zaštiti”, Sl. glasniku RS, br. 42/2013, Beograd, 2013.

²³ Stephen Webb, *Matters of Professional Identity in Social Work*, op. cit., p. 18.

²⁴ Iva Branković, *Supervizija u Srbiji – iskustva, izazovi i mogući pravci razvoja*, nav. delo, str. 228.

²⁵ „Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad”, Sl. glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – dr. pravilnik i 1/2012 – dr. Pravilnik, Beograd, 2012.

²⁶ Stephen Webb, *Matters of Professional Identity in Social Work*, op. cit., p. 9.

²⁷ Mladen Knežević, *Neka razmišljanja o socijalnom radu*, nav. delo, str. 55.

²⁸ *Isto*, str. 53.

sistemu socijalne zaštite, s druge strane. S obzirom na to da socijalni radnici u javnom sektoru nisu skloni otvorenom izražavanju nezadovoljstva već pre potiskivanju, u ovakvim situacijama kao odbrambeni mehanizam može se javiti „internalizovani otpor”. Veb (Webb, 2017) navodi da ovaj mehanizam ima tendenciju da se ispolji naglo i neočekivano²⁹, što je prilično zabrinjavajuće. Ipak, kod učesnika u istraživanju otpor ili bunt prepoznaju se tek sporadično i manifestuju se više kao nemoćni bes i vapaj za spasavanjem, nego kao konstruktivna kritika nepravednih sistemskih okolnosti i vera u mogućnost promene.

Nade u napredak ipak ima i dobro je što socijalni radnici, osim u opštem razvoju društva, potencijal za unapređenje profesije vide i u udruživanju i primeni principa profesionalne solidarnosti sa ciljem povezivanja, razmene i podrške, ali i kritičkog promišljanja prakse.³⁰ Stvaranje platformi da se glas socijalnog rada čuje moguće je putem jačanja strukovnih udruženja, kao snažnog mehanizma za samozastupanje, koji je godinama unazad bio prilično zastavljen.³¹ Nadu uliva i činjenica da budući socijalni radnici veruju da imaju više snage i istrajnosti da ukazuju na društvene protivrečnosti i spremni su da više nego prethodne generacije rade na zastupanju prava korisnika, ali i afirmaciji socijalnog rada u društvu.

ZAKLJUČCI

Savremeni socijalni rad u Srbiji oblikovan je kontekstom u kome se odvija i uverenjima socijalnih radnika o tome šta socijalni rad predstavlja i kojoj svrsi služi u odnosu na korisnike i društvo u celini. Navedeni izazovi sa kojima se socijalni rad danas suočava logično vode do situacije u kojoj je profesionalni identitet, odnosno slika koju socijalni radnici imaju o svojoj profesionalnoj ulozi najblaže rečeno nestabilna. Ekonomska kriza i promene u društvenim vrednostima poslednjih dvadeset godina dovele su socijalni rad u situaciju da ne može na adekvatan način da odgovori na složene zahteve, koji se pred njega stavljaju. Navedeno stanje nestabilnosti i promene kreira rizik za praksu socijalnog rada da postane više zasnovana na „ljudskosti” i improvizaciji nego

²⁹ Stephen Webb, *Matters of Professional Identity in Social Work*, op. cit., p. 9.

³⁰ Iva Branković, Živorad Gajić, Vesna Trbović i Ljubica Kuridža, „Profesionalna solidarnost kao način za očuvanje profesionalnog identiteta socijalnih radnika u Srbiji” u: Simić R. Dragan (ur.), *41. susreti socijalnih radnika Srbije – Solidarnost u svetu koji se menja: perspektive i izazovi za socijalni rad i socijalnu politiku*. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2021, str. 19.

³¹ Aleksandar Jugović i Miroslav Brkić, *Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije*, nav. delo, str. 109.

na metodama, tehnikama, i standardima struke. Profesionalci izražavaju negativne stavove o prirodi posla, sistemskim ograničenjima, pa često i korisnicima i njihovim porodicama i to predstavlja ozbiljan rizik za profesionalno izgaranje i mentalno zdravlje uopšte³², a posledično i za nivo kvaliteta usluga pruženih korisnicima. Smanjeno osećanje samoefikasnosti i samopoštovanja socijalni radnici još uvek kompenzuju satisfakcijom, koju dobijaju iz pozitivnih interakcija sa korisnicima, ali je to vrlo klizav teren, jer su ishodi pružanja podrške u socijalnom radu često negativni, a uvek su neizvesni. Nameće se pitanje na koje skreću pažnju Urbanc i Ajduković (2010), u kojoj meri profesionalci mogu da osnažuju korisnike sa kojima rade ukoliko se i sami ne osećaju dovoljno snažno da kritički preispitaju određena sistemska rešenja i o tome glasno progovore?³³ Vezano sa tim je i pitanje šta mogu da urade socijalni radnici u javnom sektoru s obzirom na to da rade u sistemu koji otežava primenu svih vrednosti i principa socijalnog rada i malo je verovatno da će se to uskoro promeniti?

Na individualnom nivou socijalnim radnicima jedino preostaje da čuvaju integritet profesije, rade na unapređenju sopstvenih profesionalnih kompetencija i razvijaju veštine za prevladavanje stresa. Pored toga, Higin i Gudjir (Higgins & Goodyear, 2014) kao lične veštine potrebne profesionalcima u javnom sektoru navode i prihvatanje kontradiktornih organizacionih zahteva, koji se stavljaju pred njih, uz kritički stav i upotrebu humora, odnosno ironije.³⁴ Ironija kao pristup može predstavljati način da profesionalci ne samo podnose destimulativne okolnosti u kojima rade, već i da se u njima razvijaju kao reflektivni praktičari i sačuvaju potencijal za promenu i unapređenje prakse kada se prilika za to pojavi.³⁵

Na sistemskom nivou, imajući u vidu odnos donosilaca odluka prema socijalnom radu poslednjih godina, kao i izraženo nepoverenje socijalnih radnika prema institucionalnim vidovima podrške i autoritetima, nameće se zaključak da je najmoćniji izvor podrške i mogućnost za unapređenja struke u oslanjanju na sebe kroz strukovno povezivanje. Značaj profesionalnih udruženja je nedvosmislen, jer adekvatna socijalna podrška predstavlja jedan od

³² Iva Branković i Snežana Filipović, „Supervizija kao podrška mentalnom zdravlju pomagača” u Krstić Boro (ur.), *Mentalno zdravlje psihijatrijski, psihoterapeutski i psihološki aspekti*, Bijeljina: Univerzitet „Bijeljina”, 2018, str. 6.

³³ Kristina Urbanc i Marina Ajduković, „Novi model rada centara za socijalnu skrb: Izazovi i preporuke”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 17, br. 3, str. 360.

³⁴ Martyn Higgins and Anabel Goodyear, “The Contradiction of Contemporary Social Work: Ironic Response”, *British Journal of Social Work*, Vol. 45, no. 2, p. 757.

³⁵ Rudy Roose, Griet Roets and Maria Bouverne De-bie, “Irony and Social Work: In Search of the Happy Sisyphus”, *British Journal of Social Work*, Vol. 42, no. 8, p. 1605.

ključnih izvora za prevladavanje profesionalnog izgaranja i povećanje zadovoljstva na poslu.³⁶ Udruživanje bi moglo biti snažan mehanizam za osnaživanje socijalnih radnika, jer predstavlja način za jačanje kompetencija, kreiranje okvira za kritičku analizu prakse, razmenu i podršku, ali i zastupanje interesa profesije unutar sistema socijalne zaštite, u javnosti i medijima.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Baxter, Jacqueline, *Public sector professional identities: a review of the literature*, London: The Open University, UK, 2011.
- [2] Beddoe, Liz, "‘A profession of Faith’ or a Profession: Social Work: Knowledge and Professional Capital", *New Zealand Sociology*, Vol. 28, no. 2, 2013, pp. 44–63.
- [3] Branković, Iva, Filipović Snežana, „Supervizija kao podrška mentalnom zdravlju pomagača” u Krstić Boro (ur.), *Mentalno zdravlje psihijatrijski, psihoterapeutski i psihološki aspekti*, Bijeljina: Univerzitet „Bijeljina”, 2019, str. 1–16.
- [4] Branković, Iva, „Supervizija u Srbiji – iskustva, izazovi i mogući pravci razvoja”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. XII, br. 20, 2018, str. 223–240.
- [5] Branković, Iva, Živorad Gajić, Trbović Vesna, Kuridža Ljubica, „Profesionalna solidarnost kao način za očuvanje profesionalnog identiteta socijalnih radnika u Srbiji” u Simić R. Dragan (ur.), *41. Susreti socijalnih radnika Srbije – Solidarnost u svetu koji se menja: perspektive i izazovi za socijalni rad i socijalnu politiku*. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2021.
- [6] Brkić, Miroslav, *Licenciranje usluga socijalne zaštite u zajednici*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2016.
- [7] Creswell, John W., *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches (2nd ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Ltd, 2017.
- [8] Higgins, Martyn, Goodyear Anabel, "The Contradiction of Contemporary Social Work: Ironic Response", *British Journal of Social Work*, Vol. 45, no. 2, 2014, pp. 747–760.
- [9] Jugović, Aleksandar, Brkić Miroslav, „Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 20, br. 1, 2012, str. 91–112.
- [10] Karpentis, George, „Advocating the Clinical Social Work Professional Identity: A Biographical Study”, *Journal of Social Work Practice*, Vol. 28, no. 1, 2013, p. 23–41.
- [11] Knežević, Mladen, „Socijalno u socijalnom radu”, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. III, br. 1, 1996, str. 17–24.

³⁶ Iva Branković i Snežana Filipović, *Supervizija kao podrška mentalnom zdravlju pomagača*, nav. delo, str. 9.

- [12] Knežević, Mladen, „Neka razmišljanja o socijalnom radu”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 10, br 1, 2003, str. 45–60.
- [13] Maslach, Christina, Leiter P. Michael, “Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry”, *World Psychiatry*, Vol. 15, no. 2, 2016, pp. 103–111.
- [14] Mihailović Babić, Suzana, Despotović Milena, Đaković Marina, „Procena izazova socijalnog rada od strane socijalnih radnika u Republici Srbiji”, *Socijalna politika*, br. 1/2019, str. 28–50.
- [15] „Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad”, Sl. glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – dr. pravilnik i 1/2012 – dr. Pravilnik, Beograd, 2012.
- [16] „Pravilnik o licenciranju stručnih radnika u socijalnoj zaštiti”, Sl. glasnik RS, br. 42/2013, Beograd, 2013.
- [17] Roose, Rudy, Roets Griet, Bouverne De-bie Maria, “Irony and Social Work: In Search of the Happy Sisyphus”, *British Journal of Social Work*, Vol. 42, no. 8, 2012, pp. 1592–1607.
- [18] Tamm, Tiia, *Professional Identity and Self-concept in Estonian Social Workers*, doctoral dissertation, Faculty of Education of the University of Tampere, 2010.
- [19] Urbanc, Kristina, Ajduković Marina, „Novi model rada centara za socijalnu skrb: Izazovi i preporuke”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 17, br. 3, 2010, str. 353–389.
- [20] Webb, Stephen, “Matters of Professional Identity in Social Work” (p. 1–18) in: Webb Stephen (ed.), *Professional Identity in Social Work*, New York: Routledge, 2017.

Iva Branković

PROFESSIONAL IDENTITY OF SOCIAL WORKERS IN REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

Professional identity is a way in which social workers understand their role in their working environments. It is a complex psychological construct that affects job satisfaction, motivation and consequently the quality of services provided to users, and it emerges in the interaction of a large number of individual and environmental influences. Individual factors are knowledge, skills and values of the profession, as well as personal and professional attitudes and beliefs, while environmental influences include expectations, which arise from the professional role and characteristics of the organizational context, and the values that shape social protection and the image of social work in society. Social protection in Serbia has been facing numerous

challenges in recent years, which has led to a crisis in the professional identity of social workers. This is indicated by the results of qualitative research presented in this paper. In addition to the key features of professional identity (competencies, autonomy), the paper presents and critically analyzes possible individual and environmental factors that affect it, as well as opportunities for strengthening the profession in the future.

Keywords:

social work, professional identity, personal and contextual influences.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči (uključujući fusnote, bez apstrakata i bibliografije).
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009“, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business“, *Le monde diplomatique*, April 10, 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed August 7, 2010), p. 5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfnpn@fnpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words (including footnotes) plus abstracts and bibliography) and books and conferences reviews (up to 1000 words).
- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604